https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1 ISSN 2587-9286 (Print)
ISSN 2619-1636 (Online)

Историческая этнология. 2022. Том 7, № 1

Научный журнал

УЧРЕДИТЕЛЬ И ИЗДАТЕЛЬ:
Государственное бюджетное учреждение
«Институт истории имени Шигабутдина Марджани
Академии наук Республики Татарстан»
(420111, г. Казань, ул. Батурина, 7А)

Свидетельство о регистрации СМИ ПИ № ФС 77-69646
от 2 мая 2017 г. выдано Роскомнадзором

Выходит 3 раза в год

АДРЕС РЕДАКЦИИ:
420111, г. Казань, ул. Батурина, 7А
Тел./факс (843) 292 84 82 (приемная)

Historical Ethnology. 2022, vol. 7, no. 1

Academic Journal

FOUNDER AND PUBLISHER:
State Institution «Shigabutdin Marjani Institute of History
of the Tatarstan Academy of Sciences»
(420111, Kazan, Baturin St., 7A)

Certificate of registration in the Mass Media ПИ № ФС 77-69646
received from Roskomnadzor on May 2, 2017

Published three times a year

ADDRESS OF THE EDITORIAL OFFICE:
420111, Kazan, Baturin St., 7A
Tel./Fax (843) 292 84 82 (reception)

https://historicalethnology.org
E-mail: historical.ethnology@gmail.com

© ГБУ «Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ», 2022
© «Историческая этнология», 2022

РЕДАКЦИЯ

Главный редактор: Габдрахманова Гульнара Фаатовна – доктор социологических наук, доцент, заведующая отделом этнологических исследований, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ (Казань, Российская Федерация)

Ответственные редакторы по специальной теме номера: Марданова Динара Замировна, Гайнанова Миляуша Рамилевна (Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, Казань, Российская Федерация)

Редакторы русских текстов: Винтер Андрей (независимый исследователь), Марданова Динара Замировна (Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, Казань, Российская Федерация)

Редакторы английских текстов: Лентон Адам (Университет Джорджа Вашингтона, Вашингтон, США), Шарифуллина Диляра Рашитовна (Казанский (Приволжский) федеральный университет, Казань, Российская Федерация)

Редакторы татарских текстов: Давлет Лилия Шамилевна, Гайнанова Миляуша Рамилевна (Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, Казань, Российская Федерация)

Ответственный секретарь: Давлет Лилия Шамилевна (Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, Казань, Российская Федерация)

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Бари Донна – Ph.D. (политология), профессор политических наук, директор программы Патерно Феллоус, Университет штата Пенсильвании (Юниверсити-Парк, США)

Бисенова Алима – Ph.D., ассистент-профессор кафедры социологии и антропологии Школы естественных, социальных и гуманитарных наук, Назарбаев университет (Нур-Султан, Республика Казахстан)

Бустанов Альфрид Кашафович – Ph.D., ассистент-профессор гуманитарного факультета, Амстердамский университет (Амстердам, Нидерланды)

Габдрафикова Лилия Рамилевна – доктор исторических наук, главный научный сотрудник отдела новой истории, Институт истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан (Казань, Российская Федерация)

Гибатдинов Марат Мингалиевич – кандидат педагогических наук, заместитель директора по научной работе, руководитель Центра истории и теории национального образования, Институт истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан (Казань, Российская Федерация)

Головнев Андрей Владимирович – доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (РАН), директор Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН (Санкт-Петербург, Российская Федерация)

Забирова Айгуль Тлеубаевна – доктор социологических наук, доцент кафедры социологии колледжа гуманитарных и социальных наук, Университет Зайед (Аль-Айне, ОАЭ)

Иноуэ Ацуси – заведующий кафедрой Корнелиуса Вандербильта и профессор экономики факультета экономики, Университет Вандербильта (Нашвилл, Теннеси, США)

Квилинкова Елизавета Николаевна – доктор исторических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института искусствоведения, этнографии и фольклора им. К. Крапивы, Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы Национальной академии наук Беларуси (Минск, Республика Беларусь)

Лентон Адам – Ph.D., факультет политических исследований, Университет Джорджа Вашингтона (Вашингтон, США)

Салихов Радик Римович – доктор исторических наук, директор Института истории им. Ш.Марджани Академии наук Республики Татарстан, академик АН РТ (Казань, Российская Федерация)

Сейдаметов Эльдар Халилович – кандидат исторических наук, заведующий Крымским научным центром (КНЦ), Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ; доцент кафедры истории, Крымский инженерно-педагогический университет (Симферополь, Российская Федерация)

Султангалиева Гульмира Салимжановна – доктор исторических наук, профессор, заведующая кафедрой «Всемирная история, историография и источниковедение», Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Республика Казахстан)

Титмайер Элизабет – профессор, директор Музея Европейских Культур (Берлин, Германия)

Хакимов Рафаэль Сибгатович – доктор исторических наук, научный руководитель Института истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан, вице-президент АН РТ, академик АН РТ (Казань, Российская Федерация)

Хотопп-Рике Миесте – доктор тюркологии, директор Института Кавказских, Татарских и Туркестанских исследований (ICATAT) (Магдебург, Германия)

Шайдуллин Рафаэль Валеевич – доктор исторических наук, профессор, заведующий центром энциклопедистики, Институт Татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ (Казань, Российская Федерация)

Чичек Хусейн – доктор наук, профессор, Институт исламоведческих, теологических исследований, Университет Вены (Вена, Австрия)

Ягафова Екатерина Андреевна – доктор исторических наук, доцент, профессор кафедры философии, истории и теории мировой культуры, Самарский государственный социально-педагогический университет (Самара, Российская Федерация)

EDITORIAL OFFICE

Editor-in-Chief: Gulnara F. Gabdrakhmanova – Doctor of Science (Sociology), Associate Professor, Chief of the Department for Ethnological Research, Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences (Kazan, Russian Federation)

Managing Editors for Special topic of the issue: Dinara Z. Mardanova, Milyausha R. Gaynanova (Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences, Kazan, Russian Federation)

Russian Editors: Andrew Winter (Independent Researcher); Dinara Z. Mardanova (Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences, Kazan, Russian Federation)

English Editors: Adam Lenton (The George Washington University, Washington, USA), Dilyara R. Sharifullina (Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Russian Federation)

Tatar Editors: Lilia Sh. Davlet, Milyausha R. Gaynanova (Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences, Kazan, Russian Federation)

Managing Secretary: Lilia Sh. Davlet (Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences, Kazan, Russian Federation)

EDITORIAL COUNCIL

Donna Bahry – Ph.D. in Political Science, Professor in Political Science, Director of the Paterno Fellows Program, Pennsylvania State University (University Park, USA)

Alima Bissenova – Ph.D., Assistant Professor at the Department of Sociology and Anthropology, School of Sciences and Humanities, Nazarbayev University (Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan)

Alfrid K. Bustanov – Ph.D., Assistant Professor, Faculty of Humanities, University of Amsterdam (Amsterdam, Netherlands)

Liliya R. Gabdrafikova – Doctor of Science (History), Chief Research Fellow at the Department of Modern History, Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences (Kazan, Russian Federation)

Marat M. Gibatdinov – Candidate of Science (Pedagogy), Deputy Director for Research, Chief of the Center for History and Theory of National Education, Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences (Kazan, Russian Federation)

Andrey V. Golovnev – Doctor of Science (History), Professor, Corresponding Member at the Russian Academy of Sciences, Director of the Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (the Kunstkamera) of the Russian Academy of Sciences (St. Petersburg, Russian Federation)

Aygul T. Zabirova – Doctor of Science (Sociology), Associate Professor at the Department of Sociology, College of Humanities and Social Sciences, Zayed University (Al-Ain, United Arab Emirates)

Atsushi Inoue – Cornelius Vanderbilt Chair and Professor of Economics, Department of Economics, Vanderbilt University (Nashville, Tennessee, United States)

Elizaveta N. Kvilinkova – Doctor of Science (History), Associate Professor, Leading Research Fellow, K. Krapiva Institute of Art History, Ethnography and Folklore,

Center for Research on Belarusian Culture, Language and Literature of the National Academy of Sciences of Belarus (Minsk, Republic of Belarus)

Adam Lenton – Ph.D., Department of Political Science, The George Washington University (Washington, USA)

Radik R. Salikhov – Doctor of Science (History), Director, Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences, Academy Fellow at the Tatarstan Academy of Sciences (Kazan, Russian Federation)

Eldar Kh. Seydametov – Candidate of Science (History), Chief of the Crimea Research Center, Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences; Associate Professor of the Department of History, Crimean Engineering and Pedagogical University (Simferopol, Russian Federation)

Gulmira S. Sultangalieva – Doctor of Science (History), Professor, Chief of the Department “World History, Historiography and Source Studies”, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Republic of Kazakhstan)

Elisabeth Tietmeyer – Professor, Director of the Museum of European Cultures (Berlin, Germany)

Rafael S. Khakimov – Doctor of Science (History), Academic Director, Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences, Vice-President of the Tatarstan Academy of Sciences, Academy Fellow of the Tatarstan Academy of Sciences (Kazan, Russian Federation)

Mieste Hotopp-Riecke – Doctor of Turkology, Director of the Institute for Caucasian, Tatar and Turkestan Studies (ICATAT) (Magdeburg, Germany)

Rafael V. Shaidullin – Doctor of Science (History), Professor, Chief of the Encyclopedic Center, Institute of Tatar Encyclopedia and Regional Studies of the Tatarstan Academy of Sciences (Kazan, Russian Federation)

Hüseyin Çiçek – Dr. habil., Professor, Institute of Islamic and Theological Studies, University of Vienna (Vienna, Austria)

Yekaterina A. Yagafova – Doctor of Science (History), Associate Professor, Professor of the Department of Philosophy, History and Theory of World Culture, Samara State Socio-Pedagogical University (Samara, Russian Federation)

СОДЕРЖАНИЕ

Специальная тема номера: **Высокая культура вне города: интеллектуальная среда, образование и предпринимательство**

Публикации

Марданова Д.З., Гайнанова М.Р. Высокая культура вне города: введение 8

Медресе «Иж-Буби» в системе образования татар-мусульман России. Проблемы реформирования

Гимазова Р.А. Иж-Буби мәдрәсәсе һәм мөдәррисләре эшчәнлегенең кайбер юнәлешләре 14

Салахова Э.К. Иж-Буби мәдрәсәсенең Тау ягы мәгарифе үсешенә йогынтысы: Акъегет мәдрәсәсе тарихыннан сәхифәләр 24

Абдуллин Х.М. Сатышевское медресе: преподаватели, выпускники, история религиозных зданий 35

Предпринимательская деятельность и вопросы финансирования

Хисматуллина А.Ф. Иж-Бубый хәйриячеләре – татар мәгърифәтен үстерүгә өлеш кертүчеләр 54

Гумеров М.М. Новации в системе образования мусульман Самарской губернии на рубеже XIX–XX вв. и вопросы финансирования новометодных учебных заведений 64

Женский вопрос в татарской деревне

Хайрутдинов А.Г. Мәрьям ханым: Бубилар нәселенең онытылган каһарманы 77

Муртазина Л.Р., Зиннатуллина А.А. XX гасыр башында татар авылларында хатын-кыз мәгарифе үсешенең кайбер үзенчәлекләре 100

Богословское наследие Иж-Бобьи

Гайнутдинов А.М. Г. Бубиның «Замане иҗтиһад мөнкарыйзмы, дәгелме?» китабы хакында 111

Документы и материалы

Давлет Л.Ш. «Каждое их дело – против Корана и шариата, а значит, и против правительства». О судебном деле братьев Буби 123

Низамиев И.И. По следам выставки «Завет братьев Буби» в Музее исламской культуры 136

Наука и общество

Çiçek H., Hotopp-Riecke M. Strangers. Proximity. Homeland. Identification with and rejection of transcultural lifestyles on the background of the Mehmed Ali Pasha project. A position paper 145

Керим И.А. «Тәрҗеман» газетасына кагылышлы архив материаллары ниләрне күрсәтә? 161

Хроника научной жизни

Шакиева А.С. Вклад казахского ученого Алькея Маргулана в историческую науку Казахстана 174

CONTENTS

Special topic of the issue: **High Culture outside the City: Intellectual Environment, Education and Entrepreneurship**

PUBLICATIONS

Mardanova D.Z., Gaynanova M.R. High Culture outside the City: introduction 8

Izh-Bubi Madrasah in the System of Education of Muslim Tatars in Russia. Problems of Reform

Gimazova R.A. Certain aspects of the work of Izh-Bubi madrasah and its mudarisses 14

Salakhova E.K. The influence of the Izh-Bubi madrasah on the development of education in the Taw yağı (the Mountainous side): pages from the History of the Akzigit madrasah 24

Abdullin Kh.M. Satyshev madrasah: teachers, graduates, history of religious buildings 35

Entrepreneurship and Financing Issues

Khismatullina A.F. Izh-Bobya beneficiaries who made a significant contribution to the development of the Tatar Enlightenment 54

Gumerov M.M. Innovations in the education system of Muslims of the Samara province at the turn of the 19th–20th centuries and issues of financing of new-fashioned educational institutions 64

The “Women’s Question” in the Tatar Village

Khairutdinov A.G. Maryam Bubi: the forgotten hero of the Bubi dynasty 77

Murtazina L.R., Zinnatullina A.A. Some features of the development of women’s education in Tatar villages in the beginning of the 20th century 100

The Theological Legacy of Izh-Bobya

Gainutdinov A.M. About the book of G. Bubi “Is the time of ijtihad over or not?” 111

DOCUMENTS AND MATERIALS

Davlet L.Sh. “Every one of their cases is against the Koran and Sharia, and therefore against the government». About the Bubi brothers’ court case ... 123

Nizamiev I.I. After the exhibition “Lessons of Bubi brothers” in the Museum of Islamic Culture 136

SCIENCE AND SOCIETY

Çiçek H., Hotopp-Riecke M. Strangers. Proximity. Homeland. Identification with and rejection of transcultural lifestyles on the background of the Mehmed Ali Pasha project. A position paper 145

Kerim I.A. What do the archival materials concerning the newspaper “Tarjeman” show? 161

CHRONICLE OF SCIENTIFIC LIFE

Shakiyeva A.S. Contribution of Kazakh scientist Alkey Margulan to the Historical Science of Kazakhstan 174

Специальная тема номера:
Высокая культура вне города: интеллектуальная среда, образование, предпринимательство

Публикации

УДК 908

ВЫСОКАЯ КУЛЬТУРА ВНЕ ГОРОДА: ВВЕДЕНИЕ

Д.З. Марданова

Институт истории им. Ш. Марджани
Академии наук Республики Татарстан
Казань, Российская Федерация
dinara.mardanova@gmail.com

М.Р. Гайнанова

Институт истории им. Ш. Марджани
Академии наук Республики Татарстан
Казань, Российская Федерация
mgaynanova@gmail.com

В вводной статье к тематическому разделу «Высокая культура вне города: интеллектуальная среда, образование и предпринимательство» дается краткий обзор статей, затрагивающих следующие сюжеты: 1) деятельность медресе Иж-Буби, его место и роль в системе образования татар-мусульман России; 2) предпринимательская деятельность и проблемы финансирования новых школ; 3) история женского вопроса и 4) богословское наследие.

Ключевые слова: высокая культура, мусульманское реформаторство, конец XIX – начало XX веков, Россия, деревня.

Для цитирования: Марданова Д.З., Гайнанова М.Р. Высокая культура вне города: введение // Историческая этнология. 2022. Т. 7, № 1. С. 8–13.

Нередко понятие «высокая культура» связывают с городским пространством, когда высокая культура понимается как часть элитарной культуры высших слоев общества и предполагает имитацию аристократической этики. Несколько иной посыл несет понимание высокой культуры

как некой возвышенной эстетики, хорошо характеризуемой девизом «искусство ради искусства», когда создаваемые эстетичные формы требуют от зрителя высокого интеллектуального уровня и владения особым языком для понимания цитируемых смыслов. Если не вдаваться в подробности культурологических дискуссий об этике и эстетике «высокой культуры», традиционно к ней относят высшее образование, интеллектуальную литературу (в противовес массовой), в том числе художественную классическую прозу и поэзию, изобразительное искусство, классическую музыку, оперу, балет, философию, правительственную и публичную деятельность, общественные выступления и прочее. Как и любое социальное явление, высокая культура под влиянием внешних и внутренних факторов постоянно изменяется и трансформируется, что особенно наглядно прослеживается в наше время. В условиях общемировых процессов, вначале таких, как модернизация и индустриализация, а позднее – глобализации, появления Интернета, быстро изменяются представления, формы и стандарты высокой культуры. Наряду с общемировыми тенденциями на высокую культуру оказывают влияние также локальные факторы, такие как религиозные и национальные традиции разных народов.

Отличительной особенностью высокой культуры татар-мусульман стало ее распространение в различных вариациях не только в городе (в татарских слободах), но и в крупных деревнях. Это хорошо прослеживается, в частности, на примере мусульманского искусства Волго-Уральского региона. Как отмечает искусствовед Г.Ф. Валеева-Сулейманова, в период своего становления искусство региона отражало идеологию Волжской Булгарии и первоначально получило развитие в высоких формах городского художественного ремесла. Со временем оно приобрело всеобщий характер и стало неотъемлемой частью народной культуры, при этом обретая свои внегородские формы. Переломным этапом для татарской культуры и религиозной традиции стал рубеж XIX–XX вв., когда появившийся капитализм и модернизация требовали своего подходящего осмысления как в России, так и в остальном мире; в мусульманской среде это нашло отражение в идеях религиозного реформаторства. Наряду с переосмыслением религиозной традиции, в среде татар важное место заняло обсуждение таких вопросов, как создание единого литературного языка, развитие новых литературных жанров, реформирование образовательной системы, книгоиздание, пресса, профессиональный театр, музыка и другие.

Наглядным примером формы бытования высокой культуры вне города, а также индикатором происходивших в обществе изменений служит деревня или село Иж-Бобья. В этой деревне, хорошо известной в качестве культурного и интеллектуального центра рубежа XIX–XX вв., сформировалась целая плеяда выдающихся личностей своего времени, от известных педагогов, писателей, издателей и общественных деятелей до крупных купцов и торговцев. Наибольшую славу Иж-Бобье принесла династия Буби, при которой деревня превратилась в центр мусульманского образова-

ния и прославилась первым светским учебным заведением высшего типа в России. Прошлый год (2021 г.) стал важным для деревни Иж-Бобья и ознаменовался сразу несколькими юбилейными датами. Среди них – 240-летие медресе «Иж-Буби», а также юбилеи представителей прославленной династии – братьев Габдуллы и Губайдуллы Буби: отмечались 150-летие и 155-летие со дня их рождения. Отдавая дань уважения наследию и роли выходцев деревни Иж-Бобья, в этом номере «Исторической этнологии» мы предлагаем обсудить распространение форм высокой культуры за пределами города, сфокусировав основное внимание на деревне Иж-Бобья, ее обитателях, оставленном ими наследии.

Номер открывает статья ***Рафили Гимазовой***, в которой анализируется деятельность медресе Иж-Буби при братьях Буби в конце XIX – начале XX вв. В это время в результате реорганизации медресе создается учебное заведение, работающее на основе джадидского метода, особое внимание в котором уделяется светским наукам и изучению иностранных языков; также организуются русские классы, открывающие возможности для получения земского финансирования. Помимо изменений в учебном плане, автор статьи останавливается на создании шакирдского самоуправления, появившегося с целью предотвратить расколы среди учащихся во время Первой русской революции.

В продолжение темы о медресе Иж-Буби и его месте в общественном и образовательном пространстве ***Эльмира Салахова*** рассматривает влияние этого медресе на развитие просвещения в Горной стороне Казанской губернии в целом. На примере истории медресе в селе Акзигитово Цивильского уезда Казанской губернии показаны взаимосвязь и сотрудничество татарских учебных заведений, независимо от их местоположения. Такой подход раскрывает новые вехи в истории акзигитовского медресе, многие учителя которого оказались выпускниками иж-бубинского медресе, становясь некими сподвижниками джадидского обучения в Горной стороне Казанской губернии.

Еще один пример сельского медреса расматривает ***Халим Абдуллин***. В отличие от иж-бубинского и акзигитовского медресе, придерживающихся «новометодной» системы, в статье Абдуллина мы останавливаемся на примере «старометодного» медресе в селе Сатышево. На примере сатышевского медресе, одного из крупнейших медресе России XIX – начала XX вв., автор рассматривает историю сельского учебного заведения, ученическую приемственность и связи учащихся в нем. Автор приводит информацию о наиболее «ярких» учениках, отдельные представители которых стали впоследствии известными имамами и признанными учеными-богословами в Волго-Уральском регионе.

Происходившие в образовательной системе изменения стали возможны благодаря финансовой поддержке татарской буржуазии, сформировавшейся в последней трети XIX века на базе городской культуры и частной собственности. На роли татарского предпринимательства в распростране-

нии новой образовательной системы в своих статьях остановились ***Алсу Хисматуллина*** и ***Марсель Гумеров***. В статье Хисматуллиной рассматривается роль благотворителей Иж-Бобьи в деятельности медресе их деревни. Среди них были дарители земли под строительство зданий медресе; ответственные за его материальное оснащение и «строители» новой просторной мечети, специально для шакирдов, в которой они могли бы совершать пятничный намаз. Гумеров анализирует новации в системе образования мусульман Самарской губернии, джадидские школы рассматриваются через призму источников их финансирования, среди которых – пожертвования прихожан и отдельных крупных благотворителей. В фокусе исследования Гумерова наиболее значимые джадидские медресе Самарской губернии, которые анализируются на основании архивных источников.

Важный вклад внесли иж-бобьинцы и в развитие женского вопроса. Нельзя не отметить роль в этом общественного и мусульманского религиозного деятеля Мухлисы Буби, ставшей не только руководителем женского медресе, открытого в Иж-Бобье в 1907 г., но и первым кадием-женщиной. Такое стало возможно, вероятно, благодаря глубокому пониманию представителями династии Буби важности роли женщины в обществе, ее особого статуса. Не зря многие представительницы династии Буби достигли высот на том или ином поприще, причем не только в России, но и в других странах. Хорошим примером «бубинской» женщины стала «забытая Марьям Бубинская», о которой в своей статье рассказывает ***Айдар Хайрутдинов***, впервые вводя в татарскую историографию биографический материал об ее жизни. Автор сообщает о том, что его героиня участвовала в национально-освободительном движении татар во внутренней России, затем работала в советских госучреждениях и, воспользовавшись этим, добилась освобождения 1800 турецких военнопленных. Позже она вышла замуж за одного из них, по имени Али Рыза, и вместе с ним приняла участие в национально-освободительном движении народов Туркестана против большевистской оккупации.

В продолжение женской тематики ***Ляля Муртазина*** и ***Алсу Зиннатуллина*** на примере женских школ в деревнях Иж-Бобья, Кышлау, Курса, Субаш-Аты анализируют особенности развития женского образования вне города. На основании публикаций из татарской периодической печати начала XX в. авторы рассматривают сложности и проблемы, возникающие на пути продвижения женского образования. По мнению авторов, из-за противоречий между представителями старометодного и новометодного образования встречались случаи, когда женские школы закрывались, а преподавательницы отстранялись от работы.

Вклад представителей династии Буби не ограничивался образовательной и педагогической деятельностью: в частности, перу Габдуллы Буби принадлежат также труды по логике, исламскому вероучению. ***Айдар Гайнутдинов*** останавливается на опубликованном сочинении Габдуллы Буби – книге *«Замане иҗтиһад мөнкарыйзмы, дәгелме?»* («Прошло ли

время иджтихада или нет?»), изданной на татарском языке в 1909 г. Автор статьи высоко оценивает произведение Буби, а также выделяет вопросы, отражаемые в сочинении Буби, и доказывает, что данная работа не является только лишь переводом сочинения арабского ученого Ибн Кайийма «*А'лам ал-муваккиин 'ан рабб ал-'аламин*» и что треть произведения написана самим Буби.

Органично завершают тематическую подборку номера статьи ***Лилии Давлет*** и ***Ильнура Низамиева***. Многим известна трагическая судьба медресе Иж-Буби и участь, постигшая братьев Буби после разгрома медресе. Репортаж о судебном разбирательстве братьев Буби был опубликован в газете *«Юлдуз»* от 27 мая, 31 мая и 3 июня 1912 г. В 1999 г. текст репортажа на татарском языке в кириллице появился в сборнике *«Бертуган Бубыйлар һәм Иж-Бубый мәдрәсәсе»*. Давлет подготовила перевод и вступительный комментарий этого репортажа на русский язык. По ее мнению, текст репортажа позволяет почувствовать конфликт между разными течениями интеллектуальной жизни того времени. В нашем примере журналист высказывается по отношению к братьям-просветителям весьма благожелательно и едко высмеивает печально известного своими нападками на джадидов Ишми-ишана. Кроме того, текст репортажа отражает настроение либеральной части татарского общества того времени, отношение русского населения края к проблемам соседей-татар. Низамиев направляет свое повествование по следам выставки «Завет братьев Буби», прошедшей в Музее исламской культуры (3 декабря 2021 – 9 июня 2022 гг.) и приуроченной к юбилейным датам села Иж-Бобья (в 2021 г.). Как организатор выставки автор описывает этапы ее подготовки, участие в ней разных структурных организаций города Казани и села Иж-Бобья, останавливается на тематических подборках экспонируемых источников материальной культуры и наиболее ценных экспонатах.

Сведения об авторах: Марданова Динара Замировна – научный сотрудник отдела истории религий и общественной мысли Института истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан (420111, ул. Батурина, 7А, Казань, Российская Федерация); dinara.mardanova@gmail.com

Гайнанова Миляуша Рамилевна – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела истории религий и общественной мысли Института истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан (420111, ул. Батурина, 7А, Казань, Российская Федерация); mgaynanova@gmail.com

Поступила 06.06.2022 *Принята к публикации 14.06.2022*

SPECIAL TOPIC OF THE ISSUE:
HIGH CULTURE OUTSIDE THE CITY: INTELLECTUAL ENVIRONMENT, EDUCATION, ENTREPRENEURSHIP

HIGH CULTURE OUTSIDE THE CITY: INTRODUCTION

D.Z. Mardanova
Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences
Kazan, Russian Federation
dinara.mardanova@gmail.com

M.R. Gaynanova
Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences
Kazan, Russian Federation
mgaynanova@gmail.com

The introductory article to the thematic issue “High Culture Outside the City: Intellectual Environment, Education and Entrepreneurship” provides a brief overview of articles covering the following topics: 1) the activities of the Izh-Buby madrasah, its place and role in the education system of Muslim Tatars in Russia; 2) entrepreneurial activity and problems of financing new schools; 3) the history of the women’s issue and 4) theological heritage.

Keywords: High culture, Muslim reformism, late 19th – early 20th centuries, Russia, village.

For citation: Mardanova D.Z., Gaynanova M.R. Vysokaya kul’tura vne goroda: vvedenie [High culture outside the City: introduction]. *Istoricheskaya etnologiya*, 2022, vol. 7, no 1, pp. 8–13. (In Russian)

About the authors: Dinara Z. Mardanova, Research Fellow of the Department of History of Religions and Social Thought, Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences (7A Baturin St., Kazan 420111, Russian Federation); dinara.mardanova@gmail.com

Milyausha R. Gaynanova, Cand. Sc. (History), Senior Research Fellow of the Department of History of Religions and Social Thought, Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences (7A Baturin St., Kazan 420111, Russian Federation); mgaynanova@gmail.com

Received June 6, 2022 *Accepted for publication June 14, 2022*

Медресе «Иж-Буби» в системе образования татар-мусульман России. Проблемы реформирования

УДК 37.01-052

ИЖ-БУБИ МӘДРӘСӘСЕ ҺӘМ МӨДӘРРИСЛӘРЕ ЭШЧӘНЛЕГЕНЕҢ КАЙБЕР ЮНӘЛЕШЛӘРЕ

Р.А. Гимазова

Россия ислам институты
Казан, Россия Федерациясе
rafilyagim@gmail.com

XIX йөз ахыры – XX йөз башында Иж-Буби мәдрәсәсе кысаларында бертуган Бубилар җәдиди ысул кулланучы, җәдвәлләр нигезендә эшләүче мөселман уку йортын формалаштыра. Мәдрәсәдә дөньяви фәннәргә, чит телләрне өйрәтүгә зур игътибар бирелә. Беренче рус инкыйлабы, шәкертләр хәрәкәтенең актив чорында мәдрәсәдә шәкертләр үзидарәсе булдырып, шаукымнар булмый кала һәм «Мөхәммәдия» белән «Хөсәения»дән күчүчеләр хисабына укучылар саны да арта. Ир һәм кыз балалар мәдрәсәсендә рус теле укытуны кертү, рус класслары оештыру, земство тарафыннан әлеге сыйныфларны финансларга, рус теле укытучысын хезмәт хакы белән тәэмин итәргә мөмкинлек биргән. Мәдрәсә эшчәнлеген югары дәрәҗәгә күтәрүгә, Габдулла һәм Гобәйдулла Бубиларның киң карашлы, алдан күрүчән булулары, җәмгыятьтә барган процессларны тирән анализлый алулары ярдәм иткән. Әлеге карашлары Габдулла Бубиның «Татар мәктәпләренең истикъбале» мәкаләсендә чагылыш тапкан. Иж-Буби мәдрәсәсе татар телле имамнарны тәрбияләүгә, хөтбәләрнең татарча яңгырашына да зур өлеш керткән. Бертуган Бубилар үзләренең эшчәнлеге белән заманасы өчен алдынгы уку йортын гына гамәлгә куймыйлар, ә шул мәдрәсә кысаларында белемле, тормышта үз урыннарын тапкан, алдынгы карашлы шәкертләрне тәрбияләп, олы юлга чыгарганнар.

Ачкыч сүзләр: татар мәгарифе тарихы, Иж-Буби мәдрәсәсе, Габдулла Буби, Гобәйдулла Буби, бертуган Бубилар.

XIX йөз ахыры – XX йөз башы татар тарихына мәгарифнең яңа, үзгә бер баскычка күтәрелүе белән кереп калды. Бертуган Бубилар да бу шанлы тарихта лаеклы урын алып торалар. Гобәйдулла (1866–1936), Мөхлисә (1869–1937) һәм Габдулла (1871–1922) Нигъмәтуллин-Бубилар 1895 елдан Иж-Бубый авылы мәдрәсәсен җәдиди уку-укыту ысулына күчерә башлап, 6–7 ел эчендә яңа тип уку йорты барлыкка килүенә ирешәләр. Ләкин бер

урында тукталып калмыйлар һәрвакыт эзләнү, үзгәртү эше дәвам итә. Бу процесс уку елы өчен төзелгән җәдвәлләрдән дә күренеп тора. Иске мәдрәсәләрдә укытылган дини фәннәр әкренләп дөньяви фәннәр белән алыштырыла.

Иж-Буби мәдрәсәсе үз чорының күп кенә мөселман уку йортларыннан аерылып торган. Беренче рус инкыйлабы елларында шәкертләр мәдрәсәләрдәге уку-укыту ысулларыннан, булган тәртипләрдән канәгатьсезлек күрсәтә башлагач, Иж-Буби мәдрәсәсе җитәкчеләре идарәчелекне шәкертләрнең кулларына тапшырып, күп кенә гаугалардан читтә кала алганнар. Шул чорда канәгатьсезлектән «Хөсәения»не, «Мөхәммәдия»не ташлап чыгып киткән күп кенә шәкертләр бирегә килеп үз урыннарын тапканнар.

Уку йортларының төп юнәлешен җитәкчеләр билгеләгәнлектән, уку-укыту вакытында бертуган Бубилар кулланган кайбер чараларга, ысулларга тукталырга кирәк. Бу бигрәк тә беренче рус инкыйлабы елларында үзенең уңай нәтиҗәсен күрсәтә. Башка уку йортларын ташлап чыккан шәкертләрнең күбесе Иж-Буби мәдрәсәсендә белемнәрен дәвам итә. Чөнки нәкъ шушы вакытта бертуган Бубилар уку-укыту белән җитәкчелекнең берникадәр өлешен (бу ысул үзен акламаса да) шәкертләрнең үзләренә тапшырып, күтәрелеп килүче шәкертләр хәрәкәтен берникадәр сүлпәнләндерүгә ирешәләр. Әлеге шаукым узганнан соң, җитәкчелек тулысынча яңадан мөгаллимнәр кулына күчкән. Бу алымны куллануларының, бердән, файдалы булса, икенчедән, тискәре ягы да була. Файдалы ягы шунда ки, шәкертләр канәгатьсезлек белдереп мәдрәсәне ташлап китмиләр. Чөнки, Г. Буби фикеренчә, уку-укыту ысулы белән риза булмыйча уку йортын калдырып киткән шәкертне кире парта артына утырту бик авыр. Бу шәкерт үзенә генә түгел, милләткә дә киләчәктә файда китерә алмаячак. Тискәре ягы шул – идарә итүнең йомшаруы кайбер уку-укыту әсбапларының, инвентарьнең ватылуы һәм югалуына сәбәп була.

Бу хакта да Габдулла Буби үзенең фикерен җиткезеп үтә: «Шәкертләр ни өчен мәдрәсәгә укырга киләләр?» дигән сорауга ул киләчәктә милләткә файдалы адәм булу өчен ватаннарын, ата-аналарын калдырып китәләр, ди. Ләкин бары тик гыйбадәт кылу һәм теория генә өйрәнеп, тормыш көтәр өчен бер мәгълүмат та ала алмауларына ачына. Чөнки мәдрәсәләрдә сәнгать, авыл хуҗалыгы, сату-алу хакында мәгълүмат бирмиләр. Шунлыктан яшьләй мәдрәсәдән чыгып киткән шәкертнең тормышта үз урынын табарга, эшкә урнашырга мөмкинлеге күбрәк булуын азсызыклый. Ә инде озак еллар укып та, указ ала алмаган шәкерт һәлакәткә дучар була һәм «чалмалы саилчелектән (теләнчелек. – *Р.Г.*) башка бер эшкә ярамас» ди (Бубый 1906). «Шәкертләр гыйлемнең мәгърифәттән башка булмаячагын аңладылар һәм дәрес тәртибен сорап мөдәррисләр муеннарына сарылдылар. Бу яңалыкларны кабул итәргә теләмәгән җитәкчеләр шәкертләрне куып чыгару белән куркыталар. Ә үз чиратында, куылган шәкертләр үзләре белән егермешәр шәкерт ияртеп мәдрәсәдән чыгып китәләр. Әгәр

дә ислах кылырга кирәклеген төшенмәгән мөдәррисләр аңлап мәдрәсәләрендәге тәртипне үзгәртмәсәләр, 2–3 елдан анда шәкерт калмаячагын аңласыннар» (Бубый 1906).

Бубилар, шәкертләр үзидарәсен кулланып, укучыларны уку йорты кысаларында саклап кала алганнар. Шулай итеп, XX йөз башында төрле идарә итү, уку-укыту ысулларын кулланган, аларны өйрәнеп, тәҗрибә туплаган яңа ысуллы мәдрәсә барлыкка килә.

Иж-Буби мәдрәсәсе XX йөз башында алдынгы мәдрәсәләрдән үзенең авыл җирлегендә, зур шәһәрләрдән ерак урнашуы белән дә аерылып торган. Юл мәшәкатен дә истә тотсак, әлеге уку йортына бару бик мәшәкатьле һәм чыгымлы булган. Шуңа да карамастан, ул шәһәр мәдрәсәләре белән бер дәрәҗәдә торган. Монда да бертуган Бубиларның яхшы идарәче, аналитик булулары, үз заманы уку йортларының эшчәнлеген яхшы белүе, алдан фараз кыла алулары күренә.

Габдулла Буби, шәһәр шәкертләре һәм КТУШ укучылары теориядән башка мөгамәләт белмәгәнлектән, ярминкәләрдә байларга аш ташып, кәвеш тазартып, аш-су ханәләрендә бәрәңге һәм суган әрчеп вакытларын уздыруына басым ясый. Хисап һәм мантыкый дәлилләрне белгән кешеләрне күрсәләр, чөгендер кебек кызаралар, ди. Шәкертләргә кеше белән аралашу, мөгамәләт нигезләрен мәдрәсәләрдә өйрәтергә һәм аңа зур әһәмият бирергә өнди. Бу фәннең нигезләрен белгәннәр ял вакытларында укымаган эшләренә мохтаҗ булмаячакларына басым ясый. Бу яктан авыл шәкертләренең шәһәрнекеләреннән аерылып торуын күрсәтә, чөнки җәй көне алар авылларына кайтып басуда, кыр эшләре белән мәшгуль булып, указсыз калсалар да теләнчелеккә калмыйча, иген игеп көн күрерләр, ди. Шуның өчен мәдрәсәләрдә игенчелек серләренә төшендерсәләр тагын да гүзәл булыр иде. Ләкин киресенчә, мәдрәсәләрдә «шәкертләргә сука сукалап дәресләрегезне онытып бетергәнсез диярәк зирагатьтән ваз кичмия тәшвикъ итәрләр (өндиләр. – *Р.Г.*)».

Г. Буби фикеренчә: «Мәдрәсәләрнең дә, учительский ышкулның һәр икесенең дә максаты бер – милләтне гыйлемле, бердәм итү» (Бубый 1906). КТУШны бетергәннәр аз булса да, һөнәрле булып, хисап беләнгә конторларда эшләгәннәр, ә мәдрәсә шәкертләренең русча укымаганлыкларыннан бу хезмәттән дә мәхрүм булган. Шунлыктан Г. Буби уку йортларына җәдиди фәннәр кертүне яклап чыга. Иж-Буби мәдрәсәсе шәкерте һәм мөгаллиме М. Алиев[1] үзенең истәлекләрендә атна саен уздырылган кичәләрнең тәрбия белән бергә сәяси аңны да үстерергә ярдәм итүе һәм «кайбер шәкертләр әле 1925 елда ук, Фәйзулла әфәнде (Гобәйдулла Буби) безгә тарихи материализм укыткан икән, исеме генә башка булган», дип яза (Алиев: 11–13). Габдулла һәм Гобәйдулла Бубиларның максаты: татар

[1] Мирзамөнәвир Габделханович Алиев (1888–?), 1909 елда Иж-Буби мәдрәсәсен тәмамлый, 1910 елдан шунда ук укыта башлый.

мәктәп-мәдрәсәләрендә эшләрлек тәрбияле, политехник белемле яшьләр әзерләп чыгара торган уку йорты булдыру иде, ди (Алиев: 5).

Г. Буби әле бүгенге көндә дә уку-укыту процессында кулланыла торган аңламыйча ятлатуны инкярь итә. «“Папагай кеби укып чыгар, бер нәрсә аңламас” кешедән милләткә дә, җәмгыятькә дә файдасы юк... Ислам шәригате кешеләргә гакыллары җиткәнчә һәм аңлашылырлык итеп сөйләүне хуплый. Ләкин аңламыйча уку һәм ятлау шәкертләрне наданлыкка китерә. Шәкертләр мәдрәсәләрдәге уку һәм укытуның тәртипсезлеген күреп, аны үзгәртергә кодратләреннән килмәгәнлектән укуларын ташлап качарга мәҗбүр булалар. Мөдәррисләр шәкертләрнең сөйләгән сүзен кабул итәр дәрәҗәдә зирәк булырга тиешләр. Шәкертләр, мөдәррис һәм хәлфә камчысы астында бернәрсә дә аңламаенча укып, мәдрәсәдән чыгып китәрләр. Укуга 8–10 ел сарыф итеп, 8 сәгатьлек файда да ала алмаслар. Уку йортларының, мәдрәсәләрнең төп бурычы – шәкертләргә киләчәк юлларын күрсәтү һәм һәрбер укыганын аңлатудыр» (Бубый 1906), дип азсызыклый.

Мәдрәсәнең уку программасы да замана таләпләренә туры килеп үзгәртелгән. Дөньяви фәннәр белән беррәттән, төрле чит телләрне өйрәнүгә дә игътибар ителгән: гарәп, фарсы, төрек, француз, рус телләре. Рус телен өйрәнү шәкертләргә тормыш итү өчен бигрәк тә мөһим икәнлеген аңлап, ир балалар мәдрәсәсен дә генә түгел, хәтта кыз балаларга да укытылган. Бу хакта да Габдулла Бубиның үз фикере бар: Татарлар сатучылыкка бик маһирләр, ә бу эшне алып бару өчен урыс теле бик мөһим булганлыктан, рус теле белән беррәттән хисап дәфтәрен дә өйрәтергә кирәк. «Хәтта шәкертләребез рус мәктәпләренә барудан мөстәгъни (хаҗәтсез. – *Р.Г.*) улсыннар вә мәдрәсәдән чыгу белән вазыйфа алмыя муафикъ улып, учительски ышкул шәкертләренең шәһре егерме рублә вазыйфә алуларына кызыкмасыннар» (Бубый 1906). Авторның бу фикере дә бик кызыклы. Мөселман уку йортларының башка белем бирү йортлары арасында, бүгенге көн сүзе белән әйтсәк, «конкурентоспособный» булырга тиешлеген күрсәтә. Әлеге фикердә дә бүгенге көн чаткылары күренә кебек.

Шул ук М. Алиевның истәлекләренә таянсак, 1908–1909 уку елына мәдрәсәнең һәм укытучылар коллективының бик нык әзерлегенә тукталып китә: спорт мәйданчыгы, барлык уку-укыту әсбаплары булган физика һәм химия кабинетлары булуы. Химия һәм физика дәресләренең лабораторияләрдә үтүен, география, тарих, рәсем, сызым дәресләрендә карталар сызарга өйрәтүләрен дә ассызыклый (Алиев: 7, 17).

Иж-Буби мәдрәсәсенең рус телен укытуда башлангычы земство тарафыннан да хупланылган. Ел саен земство рус класслары өчен 600 сумга кадәр акча бүлеп биргән (Гимазова 2004: 34). Татар мәктәп-мәдрәсәләре, гомумән, химаячеләр һәм ата-аналар хисабына гына тотылган. Алардан үрнәк алып, күп кенә уку йортлары земстводан акча сорап мөрәҗәгать иткәннәр. Шунлыктан, земство Иж-Буби мәдрәсәсе мөдәррисләре тара-

фыннан мөрәҗәгатьләре хупланган уку йортлары гына ярдәм ала алачак дип җавап биргән (Гимазова 2004: 34). Әлеге күренеш, мәдрәсәнең һәм аның җитәкчеләренең җәмгыятьтә уйнаган ролен күрсәтеп тора.

Габдулла Бубиның тагын бер фикеренә тукталып китәсе килә: «Мәдрәсәләрдә укылган фәннәренең күбесе фәкать имам һәм мөдәррисләргә, укытучылар мәктәбендә укылган фәннәр укытучылык итүдән башка ярамас. Шуңа күрә, теоретик фикерләр белән фәлсәфә сатып, әхлак бозуга сәбәпче булалар. Чөнки мәдрәсәне бетереп чыккан һәрбер шәкерт имам я мөдәррис, КТУШны тәмамлаганнан соң укытучы булып китми» (Бубый 1906). Шуңа күрә, бүгенге көндә дә бик актуаль фикер, «уку вакытында алынган гыйлемнәр алар һичшиксез киләчәк тормышта көн итәргә ярдәмче, юл күрсәтүче, ризык табучы булырга тиеш» (Бубый 1906). Чөнки әлеге кечкенә генә шәхси максат, тагын да биегрәгенә илтә. Габдулла Буби фикеренчә, башта кеше үз тормышына, яшәешенә кирәклекне кайгыртса, аннан соң милләтен кайгырта. Шуның өчен «бу табигый таләпләрне күздә тотып, мәдрәсәләребездә тормышта кирәкле фәннәрне укытырга кирәк» (Бубый 1906).

Г. Буби әлеге мәкаләсендә заманы өчен актуаль һәм көн кадагында торган, чишелешен кичектерегә ярамаган мәсьәләләрне күтәреп чыккан. Кайбер күтәрелгән мәсьәләләр әле бүгенге көн күзлегеннән караганда да актуальлеген югалтмаган. Шунысын да искәртеп үтмичә ярамый: Г. Буби әлеге мәкаләдә, җәдидче буларак, яңа ысуллы мәктәпләрне яклап чыкса да, иске тип мәдрәсәләрнең һәм КТУШның эшчәнлеген бөтенләй бетереп ташламый. Һәрберсенең уңышлы, отышлы һәм тискәре якларын күрсәтеп, киләчәк мөселман уку йортларында булырга һәм максатчан шул юнәлештә эшләргә тиеш юлларны күрсәтеп үтә.

Иж-Буби мәдрәсәсенең һәм аның мөгаллимнәренең тагын бер эшчәнлекләрен искә алу кирәк. Ул да булса, хәзерге татар әдәби теленең стилистик системасында шактый үзенчәлекле булган социаль-функциональ стиль – илаһият өслүбенең формалашуына керткән өлешләре.

XX йөз башына кадәр хөтбә-вәгазьләр, нигездә, гарәп телендә алып барылган. Әмма татарча уку һәм өйрәнү, фикерне үстерү, телне шома, уйны йөгерек итеп әйтә белү, ирекле әңгәмәгә, мөназарәгә (бәхәскә) хәзерләү буенча да дәресләр, гамәли шөгыльләр үткәрелгән. Җәдиди мәдрәсәләрдә шигъри кичәләрнең уздырылуы да билгеле.

XIX йөзнең ахырларында бу мәсьәләдә вәзгыять үзгәрә башлый. Ул татар халкының милләт булып формалашу, милли әдәби тел барлыкка килү, милли үзаң үсү, тәгълим-тәрбия системасында үзгәрешләр башлану белән бәйләнгән. Татарларга ислам кануннарын, дини йолаларны яшәеш өчен файдалы булырлык итеп үз ана телендә, халык сөйләм теленә якын булган аңлаешлы телдә өйрәтү, аңлату мөһим мәсьәләләрнең берсенә әверелә.

Инсаниятә тел гаять кодрәтле көчкә ия. Элеккеге заманнарда ук акыл ияләре, олуг әдипләр бу көчнең бөеклегенә, нәфислегенә сокланганнар,

аның җәмгыятьтә тоткан урынына олы бәһа биргәннәр. Тел – фани дөньяны, чынбарлыкны танып белү, аралашу-фикерләшү, инсаният тудырган матди һәм мәдәни кыйммәтләрне алдагы буыннарга тапшыру чарасы гына түгел, ул әле куәтле ышандыру һәм инандыру коралы да булып тора. Телнең тылсымлы тәэсир итү көче, барыннан да бигрәк, кешенең аңына, хис-тойгыларына, эчке кичерешләренә зур йогынты ясавында да чагыла. Аллаһ Тәгалә адәм балаларына бер-берсе белән аралашырга – тел, сөйләгәнне аңларга акыл биргән. Пәйгамбәребез дә ислам диненең башлангыч чорында корал урынына дәгъвәт һәм инандыру чараларыннан кулланган. Ул заманнарда ук дөрес, төгәл, ачык һәм нәфис сөйләмне барлыкка китерә торган чараларны өйрәнгәннәр, матур сөйләм сәнгатенә өйрәткәннәр, оста оратор-нотыкчылар тәрбияләүгә җитди игътибар биргәннәр.

XX йөз башында татарча хөтбә укуны башлап җибәрүчеләрнең берсе Иж-Буби мәдрәсәсенең имам-хатыйбы һәм мөдәррисе Габдулла Нигъмәтуллин-Буби була. 1906 елның 21 мартында хаҗ сәфәреннән кайтканнан соң, Габдулла Буби җомга хөтбәсен татарча укый (Гимазова 2004: 65–66). Бу – бөтенләй башка килмәслек вакыйга була. Күп төрле шау-шулар, каршылыклар, аңлашылмаучылыклар булуга карамастан, абруйлы, уй-ниятләренә инанган тәвәккәл кеше буларак, Г. Буби башлаган эш-гамәлләреннән чигенми; җомга һәм гает хөтбәләрен татар телендә укуын дәвам итә. 1908 елда «Татарча хөтбә уку дөресме?» (Бубый 1908) дигән китабын да нәшер итә. Ул анда Коръәнгә, пәйгамбәребез Мөхәммәд (сгв) хәдисләренә, атаклы дин галимнәренең хезмәтләренә нигезләнеп, үз фикерләренең дөреслеген дәлилли. «Вәгазь, – ди ул, – җыелган халык ислам һәм милли рух белән сугарылсын, киләчәктә һәм мәңгелек яшәештә үзләренә файда китерерлек нәрсәләрне аңласыннар өчен кирәкледер. Татарларның күпчелеге гарәп телен аңламыйлар, атна саен бер үк нәрсәне сөйләүче имамнар да мәгънәсенә төшенмиләр» (Бубый 1908). Мәдрәсәдә ятлаганны, попугай кебек, атна саен бер нәрсәне кабатлаучы имамнарның халыкка бернинди дә файдасы юклыгына басым ясый. «Әгәр кешеләр нәрсә турында сүз баруын аңламыйлар икән, моны хөтбә дип исәпләргә мөмкинме?» – ди. Габдулла Буби җомга һәм гает намазларында татарча хөтбә укуны нәзари яктан да дәлилләп бирә. Әлеге караштa торган мөгаллим, үзенең шәкертләренә дә, татар телендә хөтбә укуның мөһимлеген, аның җәмгыять өчен кирәклеген төшендергән.

Элек-электән үк татар мәктәп-мәдрәсәләрендә дә, исламият кануннарын ныклап үзләштерү белән берлектә, сүз сәнгатенә, сөйләшү әдәбенә дә өйрәткәннәр, ораторлык сәнгатен үзләштергән һәм Аллаһ Тәгаләнең сүзен, Мөхәммәд (сгв) хәдисләрен адәм балаларына аңлаешлы, оста җиткерә белүче имам-хатыйблар хәзерләүгә зур урын бирелгән. Шунлыктан дини уку йортларында төп фәннәр булган Коръән, тәҗвид, Коръән тәфсире, гакаид, фикъһ, ислам һәм пәйгамбәрләр тарихы, шәригать гыйлемнәре, гарәп телен өйрәтү белән беррәттән, әхлак, риторика, фәлсәфә, мантыйк кебек фәннәр дә укытылган. Сөйләшә-

аралаша белү, сүз сәнгатенә ия булу иң мәртәбәле һәм иң кирәкле гамәлләрнең берсе итеп саналган.

Иж-Буби мәдрәсәсе укытучылары һәм шәкертләре татарлар арасында ислам дине тәгълиматын татарча вәгазьләүгә зур өлеш кертә. Исламны киң халык массаларына аңлаешлы булган татар телендә аңлатуны, шулай иткәндә, кеше күңеленә әйбәтрәк йогынты ясау мөмкинлеген күрсәтәләр. Бер үк вакытта Г. Бубиның хатыйблык осталыгы турында да әйтеп узасы килә. Мәдрәсәдә үзгәртеп-кору чорында чыккан төрле авырлыкларны да, аңлату, дәлилләү ысулы белән тирә-як халыкны, муллаларны үз ягына аудара алган. Моның өчен бертуган Бубиларга динне, Коръәнне белү генә түгел, ана телен камил белү, аның сөйләм байлыкларыннан оста файдалану, ораторчылык сәләте дә ярдәм иткән. Заманында Иж-Буби мәдрәсәсен тәмамлаган һәм шунда татар теле мөгаллиме булган Җамал Вәлиди дә үзенең остазы турында: «Җанлы, үткен, ялкынлы кеше иде. Адымнарын икеләнүсез атлый, фикерләрен ачык, кискен йөртә», – дип язган (Вәлиди 1999: 166).

Нәтиҗә ясап шуны әйтергә кирәк, бертуган Бубилар үзләренең эшчәнлеге белән заманы өчен алдынгы уку йортын гына гамәлгә куймыйлар, ә шул мәдрәсә кысаларында белемле, тормышта үз урыннарын тапкан, алдынгы карашлы шәкертләр тәрбияләп, олы юлга чыгарганнар. Совет власте урнашканнан соң, ТАССР совнаркомы һәм җирле органнарда җитәкче урыннарда Иж-Буби мәдрәсе шәкертләрен күпләп күрү моңа мисал булып тора (Гимазова 2004: 184–219).

ЧЫГАНАКЛАР ҺӘМ МАТЕРИАЛЛАР

Алиев М. Истәлекләр // Отдел рукописей и редких книг КФУ. Т 3258.

Бубый Г. Татар мәктәпләренең истикъбале // Казан мөхбире. 1906. № 77.

Бубый Г. Татарча хөтбә уку дөрестме? Казан: Үрнәк, 1908.

ФӘННИ ӘДӘБИЯТ

Вәлиди Җ. Габдулла Бубый // Бертуган Бубыйлар һәм Иж-Бубый мәдрәсәсе: тарихи-документаль җыентык. Казан: Рухият, 1999.

Гимазова Р. Просветительская деятельность Нигматуллиных-Буби (конец XIX – начало XX вв.). Казань: Печатный Двор, 2004.

Автор турында белешмә: Гимазова Рафилә Алмарисовна – тарих фәннәре кандидаты, Татар теле һәм милли мәдәният кафедрасы җитәкчесе, Россия ислам институты (420049, Газовая ур., 19, Казан, Россия Федерациясе); rafilyagim@gmail.com

Редакциягә керде 17.03.2022 *Кабул ителде 22.04.2022*

НЕКОТОРЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕДРЕСЕ ИЖ-БУБИ И ЕГО МУДАРРИСОВ

Р.А. Гимазова

Российский исламский институт
Казань, Российская Федерация
rafilyagim@gmail.com

В конце XIX – начале XX вв. братья Буби реорганизовали работу медресе Иж-Буби, создав мусульманское учебное заведение, работающее на основе джадидского метода. Особое внимание в нем уделялось светским наукам, изучению иностранных языков. В период активного движения шакирдов во время Первой русской революции в медресе создается шакирдское самоуправление, способствовавшее предотвращению расколов. В это же время растет число студентов Иж-Буби в результате перехода некоторого числа учащихся из медресе «Мухаммадия» и «Хусаиния». Введение русского языка в мужском и женском медресе, организация русских классов открыли возможность получения земского финансирования этих классов, что покрывало расходы на оплату труда учителей русского языка. Широкий кругозор, дальновидность братьев Габдуллы и Губайдуллы Буби, умение глубоко анализировать происходящие в обществе процессы – все это повышало образовательный уровень медресе. Эти взгляды нашли отражение в статье Габдуллы Буби «Татар мәктәпләренең истикъбале» («Будущее татарских школ»). Медресе Иж-Буби внесло большой вклад в воспитание татароязычных имамов, в звучание проповедей на татарском языке. Своей деятельностью братья Буби не только учредили передовое учебное заведение, но и в рамках этого медресе воспитали и подготовили высокообразованных учеников, которые благодаря своим прогрессивным взглядам смогли занять достойное место в общественном пространстве того времени.

Ключевые слова: история татарского образования, медресе Иж-Буби, Габдулла Буби, Губайдулла Буби.

Для цитирования: Гимазова Р.А. Иж-Буби мәдрәсәсе һәм мөдәррисләре эшчәнлегенең кайбер юнәлешләре // Историческая этнология. 2022. Т. 7, № 1. С. 14–23. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.14-23

Сведения об авторе: Гимазова Рафиля Алмарисовна – кандидат исторических наук, заведующая кафедрой татарского языка и национальной культуры Российского исламского института (420049, ул. Газовая, 19, Казань, Российская Федерация); rafilyagim@gmail.com

Поступила 17.03.2022 *Принята к публикации 22.04.2022*

CERTAIN ASPECTS OF THE WORK OF IZH-BUBI MADRASAH AND ITS MUDARISSES

R.A. Gimazova
Russian Islamic Institute
Kazan, Russian Federation
rafilyagim@gmail.com

At the end of XIX – beginning of XX centuries the Bubi brothers established the Muslim educational institution, which operated after the Jadid method, as part of Izh-Bubi madrasah. Much attention there was paid to secular sciences and the study of foreign languages.

During the First Russian Revolution, when the shakirds were active, the madrasah became known for the establishment of shakird self-government. This helped to prevent ideological splits and to increase the number of students due to the transfer of students from Muhammadiyah and Khusainia.

Later, Russian language lessons were included in the male and female madrases, and lessons for Russian-speakers were introduced. As a result of these changes, the zemstvo paid for the language classes and the Russian language teachers could get salaries.

The madrasah further developed thanks to the broad-based knowledge, forward-thinking approach of Gabdulla and Gubaidulla Bubi, as well as their ability to deeply analyze the processes that took place in society during that period.

These ideas are reflected in Gabdulla Bubi's article *"Tatar maktaplerenen istikbale"* ("The future of Tatar schools").

Izh-Bubi madrasah had a great impact on the education of Tatar-speaking imams and the Tatar version of sermons.

The Bubin brothers not only established an advanced educational institution but also educated and guided their students to a worthful path in life and progressive views.

Keywords: History of Tatar education, Izh-Bubi madrasah, Gabdulla Bubi, Gubaidulla Bubi.

For citation: Gimazova R.A. Izh-Bubi mädräsäse häm mödärrisläre eshchänlegeneñ kayber yunäleshläre [Certain aspects of the work of Izh-Bubi madrasah and its mudarisses]. *Istoricheskaya etnologiya*, 2022, vol. 7, no. 1, pp. 14–23. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.14-23 (In Tatar)

REFERENCES

Walidy J. Gabdulla Bubyy [Bubi G.]. *Bertugan Bubyylar həm Izh-Bubyy mädräsäse: tarikhi: dokumental' jyyentyk* [The Bubi Brothers and Izh-Bubi madrasah: The collection of history and records]. Kazan: Ruhiyat Publ., 1999. (In Tatar)

Gimazova R. *Prosvetitel'skaya deyatel'nost' Nigmatullinykh-Bubi (konets XIX – nachalo XX vv.)* [The Educational Activity of the Nigmatullins-Bubi (the late 19th – beginning of 20th centuries)]. Kazan: Print Center, 2004. (In Russian)

About the author: Rafilya A. Gimazova, Cand. Sc. (History), Head of the Department of Tatar Language and National Culture, Russian Islamic Institute (19 Gazovaya St., Kazan 420049, Russian Federation). rafilyagim@gmail.com

Received March 17, 2022 *Accepted for publication April 22, 2022*

УДК 908

ИЖ-БУБИ МӘДРӘСӘСЕНЕҢ ТАУ ЯГЫ МӘГАРИФЕ ҮСЕШЕНӘ ЙОГЫНТЫСЫ: АКЪЕГЕТ МӘДРӘСӘСЕ ТАРИХЫННАН СӘХИФӘЛӘР

Э.К. Сәлахова

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең
Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты
Казан, Россия Федерациясе
ilsalah@mail.ru

XIX йөз ахыры – XX йөз башында татар буржуазия вәкилләре ярдәме белән татарлар күпләп яшәгән һәр төбәктә мәдәният үзәге булган җәдиди уку йортлары ачыла. Шундый уку йортларының күбесе авыл җирлегендә эшләгән, һәм алар аерым төбәкнең мәгариф үзәге булып торганнар. Бу мәдрәсә җитәкчеләре, остазлары тырышлыгы нигезендә татар-мөселман дөньясында танылганнар һәм бәяләнгәннәр. Атаклы мәдрәсәләрнең эшчәнлеге һәм тәҗрибәсе җәдиди белем бирүне киңрәк даирәгә тарату мөмкинлегенә өмет уяткан. Уникаль дип аталырга хакы булган шундый мәдрәсәләрнең берсе – Вятка губернасы Сарапул өязе Иж-Бубый авылы мәдрәсәсе. Бу авыл мәдрәсәсенең тарихы бертуган Нигъмәтуллиннар белән бәйле, аларның тәҗрибәсе, бу мәдрәсәдә үскән кадрлар татарларда гына түгел, ә башка төрки халыклар арасында да мәгариф үсешенә зур өлеш керткән. Бу хезмәтнең максаты: Иж-Буби мәдрәсәсенең Казан губернасы Тау ягы мәгарифе үсешенә йогынтысын күрсәтү. Казан губернасы Чар өязе Акъегет авылы мәдрәсәсе тарихы нигезендә, кайда урнашуларына бәйле булмастан, татар мәдрәсәләренең бер-берсе белән аралашуы һәм хезмәттәшлеге күрсәтелә. Хезмәт әлеге атаклы мәдрәсәләрнең тарихы хакында XIX йөз ахыры – XX йөз башы татар мәгарифе бердәмлеге кысалары эчендә фикер йөртеп бәяләүгә юнәлтелгән. Бу аның яңалыгын да билгели. Мәсьәләгә карата кулланылган мондый алым Иж-Буби тарихында да, шулай ук Акъегет мәдрәсәсе тарихында да аз билгеле булган сәхифәләрне ачыкларга мөмкинлек бирде. Акъегет мәдрәсәсендә укыткан мөгаллимнәрнең зур күпчелеген Иж-Буби мәдрәсәсен тәмамлаган шәкертләр тәшкил иткәнлеге ачыкланды, димәк, Тау ягында җәдитчелекне башлап кертүчеләр, үстерүчеләр дә алар икәнлеге аңлашыла. Бу уку йортлары эшчәнлеге мисалында XIX йөз ахыры – XX йөз башында татар авылларында югары мәдәният үсеше күрсәтелә.

Ачкыч сүзләр: мәгариф, мәдрәсә, җәдидчелек, татар халкы тарихы, татар хәйриячелеге.

Казан ханлыгы яуланып алынгач, татарның рухи тормышы авылларга күчә. Авыл төшенчәсенең һәрвакытта үз эчтәлеге булган. Хәзерге вакытта авыл бертөрле булса, совет чорында ул икенчерәк була, ә инкыйлабка кадәрге чор авылы ул бөтенләй башка. Җир эшкәртү, һөнәрчелек белән шөгыльләнүче кешеләр яшәгән татар авылы XIX йөз ахыры – XX йөз башында мәгариф һәм мәдәният үзәгенә дә әйләнә. Кайбер авыллар бу җәһәттә шактый аерылып та торганнар.

Уку-укытуга, халыкның рухи тормышы үсешенә, әлбәттә, авылның мөхтәрәм, табигатьтән талантлы кешеләре, имамнар рух бирә. Алдынгы карашлы, белемле һәм шул ук вакытта мөлкәтле кешесе булган авылларда мәчетләр дә салынган, мәчет каршында мәктәбе дә эшләгән, кайбер авыллардагы уку йортлары татар-мөселман дөньясының танылган мәдрәсә дәрәҗәсенә дә үсеп җиткән.

Татар халкының мәгарифе туу һәм үсеш тарихын, аның халык буларак дәрәҗәсен күрсәтү өчен татарлардагы гаять уникаль хәйриячелек тарихы белән берлектә тәкъдим итү кирәктер. Урыс уку йортларыннан аермалы буларак, татар мәктәп-мәдрәсәләре беркайчан да хөкүмәт хисабына яшәмәгән. Аларның кайсының гына тарихын алсак та, аның нигезләнүе, яшәеше я мәхәллә халкы, я аерым хәйрияче исеме белән бәйле. Мәдрәсәләрнең күпчелеге әлбәттә бай катлам яшәгән якларда ачылган, мәдрәсәне яшәтү өчен ярдәм итүче химаяче булу кирәк. Шәһәрләрдә сәүдә итеп мал туплаган байлар, гадәттә, туган җирләрендә мәдрәсә ачарга һәм аны тотарга тырышканнар. Авыл җирлегендәге атаклы мәдрәсәләрнең күпчелеге Казан артына туры килә: Кышкар, Курса, Мәтәскә, Түнтәр, Мамадыш ягындагы Сатыш мәдрәсәләре тирә-якка данлыклы булалар. Бу уку йортларының кайберләре статуслары буенча мәктәп булсалар да, халык үз уку йортларын мәдрәсә дип атап йөрткән, хезмәт куючы остазларын зурлаган, мондый уку йортларына ерак җирләрдән үк килү шәкерт өчен мәртәбә саналган. Татар авылларының зур күпчелегендә уку йортлары булган, әмма зур уку йортлары – мәдрәсәләр тоту һәрбер авыл, мәхәлләнең хәленнән килмәгән. Кызганычка каршы, авылларда халыкның үз көче белән салынган күп кенә мәдрәсәләр хакында безнең мәгълүматыбыз юк. Татарларның мәркәз үзәкләрендә Казан, Оренбург, Уфада эшләгән атаклы уку йортлары – мәдрәсәләр хакында фәнни әдәбияттан мәгълүмат алырга мөмкин. Авыл җирлегендә эшләгән иң атаклы уку йортларының берсе, әлбәттә Иж-Бубый авылы мәдрәсәсе (Бертуган Бубыйлар: 14–90). Әһәмияте ягыннан Иж-Буби мәдрәсәсеннән калышмаган, Тау ягының мәгариф үзәге булган атаклы җәдид мәдрәсәсе Чар өязе Акъегет авылы (хәзерге Яшел Үзән районы) мәдрәсәсе. Бу ике уку йорты да оешкан дәвердә гади генә авыл мәдрәсәсе булып эшләрен башлый, аннан җәдиди уку йорты югарылыгына күтәрелеп, шул чорның зыялыларын тәрбияләүдә эш алып бара. Бу ике уку йортының да дәрәҗәсе зур була, аларда ислам динен кабул иткән башка халык вәкилләреннән дә шәкертләр булуы билгеле. Территориаль яктан бу ике мәдрәсә бер-

берсеннән ерак урнашкан булсалар да, алар арасындагы бәйләнеш тыгыз булганы күренә.

Чар өязе Акъегет авылының XIX гасырның 70 нче елларында ачылган мәдрәсәсе Тау ягының мәгариф үзәге була. Бу уку йорты Себер ягында сату итеп мал туплаган бертуган Шәфигуллиннар һәм Архангельск шәһәрендә сәүдә иткән Акъегет авылы кешесе Закир Ишмәмәтев акчасына булдырыла һәм алар ярдәме белән яши (ТР ДА. Ф. 1. Э. 6183: 6–8). 300 шәкерткә белем биргән зур мәгариф учагы бу төбәкнең белем һәм мәдәни үзәге генә булып калмыйча, XX йөз башында барган үзгәрешләрдә яңа фикер туу урыны да була. Акъегет мәдрәсәсе, ул мәдрәсәне тотучы Заһидулла Шәфигуллин тирә-як авыллары тормышына да зур тәэсир ясый. Аның акчасына мәчетләр салына, мәчетләр каршында мәктәпләр ачыла.

Заһидулла Шәфигуллин сәүдәгәр, эшмәкәр генә түгел, ә җәдидче буларак бик ихтирамлы һәм танылган кеше була. Аны И. Гаспринский, Г. Баруди, Г. Апанаев кебек атаклы кешеләр таныган, хөрмәтләгән. «Аның тарафыннан салынган мәктәпләрнең һәммәсендә ысулы җәдидә берлә тәгълим ителә. “Тәрҗеман” мөхәррире Исмәгыйль Гаспринский җәнаблары халыкны ысулы саутиягә өндәгән вакытта иң башлап кабул итүче Заһидулла хаҗи булган», дип яза XX йөз матбугаты (Заһидулла Шәфигуллин: 6–7). Жандармерия документларында аның хакында «он был Галеевского и Иж-Бобьинского закала» (ТР ДА. Ф. 1. Э. 6183: 6а – 8), дип язылды. Әлбәттә, бу сүзләр жандармерия документларында негатив эчтәлектә бирелсә дә, аларның болай бәяләве мәдрәсәне җитәкләгән кешенең шул заманның прогрессив фикерле кеше булганлыгын күрсәтә.

Акъегет мәдрәсәсе башлангыч чорында башка дини уку йортлардан берни белән дә аерылып тормаган. 1895 елда бина киңәйтелә, чөнки мәдрәсәдә укучылар саны арта, XX йөз башында аларның 300 кешегә җитә. Шәкертләрнең 70 ләбе ерактан килеп укучылар була. Биредә Чистай, Буа, Минзәлә өязе авылларыннан килгән балалар һәм яшьүсмерләр укый. Хәтта ки, бер шәкертнең Владивостоктан да булуы мәгълүм. Читтән килгән балалар Шәфигуллиннар исәбенә яшәгәннәр дә, алар исәбенә тукланганнар да, белем бирү дә тулысынча алар исәбеннән була. Шәфигуллин бу гамәлләрен бик үк сиздерергә теләмәгән, хәтта дәүләт чиновниклары кызыксынганда ул шәкертләрне үз исәбенә тотуын инкарь итә торган була.

Мәдрәсә утары тулы бер комплекстан торган, аның янында укытучылар яши торган ике катлы йорт, шәкертләр юыну өчен мунча, ашханә була, ашханәдә һәрвакыт чәй кайнап торган, шәкертләр теләгән вакытта кереп чәй эчә алганнар. Мәдрәсә комплексының янында алма бакчасы үскән.

1913 ел мәгълүматлары буенча бу мәдрәсәдә 9–18 яшьлек шәкертләр белем алган, бу вакытта аларның саны алдагы елларга караганда 2 тапкыр азрак – бары тик 114 шәкерт укыганлыгы күренә. Шәкертләрнең ике тапкыр кимүе нинди дер сәяси яисә һич кенә дә мәгариф эшләрендәге

кимчелек белән бәйле түгел. Бары тик 1903–1913 еллар арасында Тау ягында берничә мәдрәсә ачыла, шул сәбәпле шәкертләр үзләренә якынрак мәдрәсәләрдә укуларын дәвам иткәннәр. Шәфигуллин химаячелеге нигезендә салынган шундый мәдрәсә 1913 елның сентябрь аенда Чүти авылында эшли башлый, Тәтеш өязенең Чирмешән авылында да Садыйк Сабитов акчасына мәдрәсә ачыла һәм дә атаклы мәдрәсәләрнең берсе – Буа өязе Норлат авылында эшләп килә.

Заһидулла Шәфигуллин – җәдитче, ул милләт үсешен, аның киләчәген кайгыртучы милли интеллигенция вәкиле. Ул үзе укый-яза белмәсә дә, белем кирәклеген аңлаган, аңлап кына калмыйча, татар халкының киләсе буыннарын белемле итүгә бар гомерен багышлаган фидакарь бер зат. Документларда: «Шафигуллин – убежденный сторонник распространения образования в мусульманской среде. При разговорах с должностными лицами Шафигуллин высказывает, что татары необразованны, некультурны и экономически оскудели и что только образование может сделать татар культурными и поднять экономический их уровень» (ТР ДА. Ф. 1. Э. 6183: 1–2), диелә.

Әлбәттә аның бу гаять киң кырлы эшчәнлеге барлык яктан да ризасызлык тудыра. Беренчедән, тирә-як авылларның муллалары җәдиди укуга шикләнеп, хәтта куркып караулары сәбәпле, әле шуның өстенә рус класслары ачылу да, традицион карашлы халыкны да, руханиларны да шик-шөбһәгә сала. Икенче яктан, аның мондый кыю, батыр эшчәнлегеннән власть вәкилләре курка. Аларны бу якларда җирле халыкның татарлар кебек үк төп өлешен тәшкил иткән, татарлар белән күп гасырлар бертугандай яшәгән, хәтта ки татарча сөйләшкән чуашларның мөселманлыкка чыгу, татарлашу куркынычы булуы борчый. Эше, гамәле белән көчле Шәфигуллиннар тарафыннан үз мөмкинлекләре, үз капиталы белән моны башкару куркынычы, әлбәттә, зур була.

1897 елдан башлап Акъегет мәдрәсәсе җәдиди уку программасы белән эшли башлый, бу адымга баруга да җәдиди укуга күчеп барган уку йортларының, шул исәптән Иж-Буби мәдрәсәсенең дә, уңышлы тәҗрибәсе этәргеч ясаган. Акъегет мәдрәсәсе 1907 елда Казан укытучылары икенче корылтаенда эшләгән программа буенча, аерым алганда, Апанай мәдрәсәсе уку программасына якын программа белән укыта. Мәдрәсә 5 бүлектән һәм 2 сыйныфтан торган. Беренче класста курсны узу вакыты 3 ел, икенче класста уку курсы 7–8 ел дәвам иткән. Биредә гакаид, тәҗвид, ана теле, арифметика һәм башка предметлар укытылган. Укыту татар телендә алып барылган. Жандарм документында «ул, күп игътибарны халык мәгарифенә юнәлтә. Муллалар һәм мөгаллимнәр укытуда татар теленә һәм дөньяви предметларга күбрәк игътибар бирсеннәр, дип тырыша», диелә (ТР ДА. Ф. 1. Э. 6183: 6а – 8).

Мәдрәсәдәге ысулы саутия методы белән укытуның нәтиҗәлелеген, файдасын, укыту дәрәҗәсен күрсәтү максаты белән дә ел саен ачык имтиханнар оештырылган. Имтиханнарга тирә-як муллалары, Чар һәм

күрше өязләрдән мөхтәрәм кешеләр чакырылган. Бу ачык имтиханнарның башка төбәкләрдәге уку йортларының да җәдиди укыту ысулына күчәргә дәлил дә, этәргеч тә була.

1912 елда мәдрәсә каршында рус классы ачыла, үз хисабына әлеге классны ачуны сорап Заһидулла Шәфигуллин чиновникларга 1908 елда ук мөрәҗәгать итә. Рус телен өйрәнү җирле халык арасында шактый популярлаша, теләүчеләр артканнан-арта бара. Бу класста 84 кеше белем алган өстенә, укырга килергә теләүчеләр тагын да 40 кеше була. Мәдрәсә берьюлы шулкадәр кешене сыйдыра алмый, шуңа да рус теле укытучысы Әхмәди Гордеев Шәфигуллин исәбенә рус телен укыту өчен кичке курслар ачарга рөхсәт бирүне үтенә. Әлбәттә инде, ризалык бирелми. Чиновник татарларга рус теле укыту белән аларның дөньяга чыгу, аралашу даирәсенең киңәюеннән шүрли.

З. Шәфигуллин авылда кызлар укыту эшенә дә нигез сала. Иң беренче итеп кызлар мәктәбен үз өендә, үз исәбенә ачып җибәрә. 1913 елга кадәр кияүгә чыгып, авылдан киткәнчегә кадәр кызларны укыту эшенең башында озак еллар буе үз кызы Әсма тора (ТР ДА. Ф. 1. Э. 5482: 253а – 255а).

Кызлар мәктәбенең дә үз бинасы барлыкка килә. Мәктәп югары очта тау башына салынган ике бер катлы бинадан торган. 1913 елга караган волость идарәсе документлары буенча күрсәтелгән вакытка монда 130 кыз белем алган, ә Шәфигуллиннар мәгълүматы буенча бу вакытта укучы кызларның саны күбрәк – 140 кыз була. Кызлар мәктәбендә дә рус классы эшләгән: 1912 елдан башлап монда рус теленнән М. Салихова, ә татар классларында 1913 елдан башлап М. Камалова белем биргән (ТР ДА. Ф. 160. Э. 1463: 6а – 8б).

Мәдрәсәне көчле уку йорты итүдә, һичшиксез, аның мөгаллимнәренең хезмәте, аларның белеме, тырышлыгы тора. Бу уку йортының мөгаллимнәр составы чын мәгънәсендә көчле һәм сайлап тупланган була. Читтән килгән мөгаллимнәргә яшәү, эшләү өчен Заһидулла бай бар мөмкинлекне дә тудырырга тырыша, мөгаллимәләр өчен аерым йортлар төзетә. Укыту сыйфатының югарылыгын күрсәтә торган тагын бер факт – мөгәллимнәрнең зур күпчелеге Иж-Бубины тәмамлап чыккан шәкертләр, кызлар була. Габдулла һәм Гобәйдулла Бубилар белән тыгыз дустанә мөнәсәбәттә торган Заһидулла бай аларның юлын хуплап, эшләренә терәк булып та тора, алар укыткан методиканы үз мәктәбенә дә ала, аннан укытучылар да китертә.

Заһидулла Шәфигуллинның кызы Әсма Акъегет авылындагы кызлар мәктәбе белән 1913 елга кадәр җитәкчелек итә, әмма ул аның рәсми җитәкчесе булып саналмаса да, бу төбәктәге кызларны белемле итүгә аның бәһасез зур хезмәте керә. Аннан ул Иж-Бубый кешесе – дәреслекләр авторы, танылган педагог Якуб Хәлили (1877–1938) белән никахлашып, Казанга күчеп китә. Яры итеп Иж-Бубый авылы кешесен, атаклы Иж-Буби мәдрәсәсен тәмамлаган шәкертне сайлау да бу ике авылның эшлекле

бәйләнеше булганлыгын күрсәтүче бер дәлил итеп санап була. Якуб Хәлили төрле җирләрдә мөгаллимлек итү белән, берара Акъегет авылы мәдрәсәсендә дә укыта. Фикере, киләчәккә тоткан юлы белән бер-берсенә охшаш, бер-берсен аңлый торган бу ике кеше мәгърифәт юлында бергә китеп, тагын да яңа үрләр, яңа юнәлешләр үзләштерә башлыйлар. 1913 елның 16 сентябрендә Я. Хәлили «Сөембикә» журналы чыгарырга рөхсәт ала (Махмутова: 44–45). Бу игелекле эшне тормышка ашыруга Заһидулла кызы Әсманың бирнәсе кулланыла. Журналның беренче елларында, мәкаләләргә кытлык булганда, алар икәүләп язганнар, 1913–1918 еллар аралыгында барлыгы 115 санны дөньяга чыгаруга ирешәләр (Гимазова).

Буби белән Акъегетнең мәгънәви якынлыгын күрсәтүче тагын мөһим бер факт – Акъегет авылы мәдрәсәсенең мөгаллимнәр составының күпчелек өлешен Бубый авылы мәдрәсәсен тәмамлаучылар тәшкил иткән. Габдулла һәм Гобәйдулла Бубиларның яңача укыту методикасы, аларның киләчәккә карашы, шулай ук аларның иҗтимагый позициясен хуплап кабул иткән Заһидулла Шәфигуллин бу мәдрәсә белән эшлекле бәйләнешләр булдыра, Иж-Буби мәдрәсәсен тәмамлаган укытучыларны үз мәдрәсәсенә китерү, аларга тиешле эш һәм яшәү шартлары булдырырга матди мөмкинлеген кызганмый. Иж-Буби мәдрәсәсен тәмамлап чыккан яшьләрнең тулы исемлеге һәм аларның алга таба кайларда хезмәт иткәнлеге турында төгәл генә мәгълүматны күрсәтә алмасак та, аерым уку йортлары эшчәнлеге мисалында Буби шәкертләре булган яшьләрнең үзләренең дә мөгаллимлек иткәннәре, алган белемнәрен үзләреннән соң килгән буынга җиткерүләре күренә. Шундыйлардан, Иж-Буби мәдрәсәсен тәмам итеп Акъегет авылына мөгаллимлек итәргә килгән Зәйтүнә Фәхри-Юлмәтева. Бу туташ тумышы белән Самара губернасы Бөгелмә өязенә карый торган Зәй-Каратай авылында имам гаиләсендә дөньяга килгән. Әтисе Чистайда Камаловлар мәдрәсәсен тәмамлаган кеше була, кызына да заманча җәдиди белем бирүгә омтылган алдынгы карашлы имам, кызын 1906 елда укырга Чистайга алып килә, Зәйтүнәне яшәр өчен Мортаза Ваһапов өендә калдыра. Зәйтүнә Фәхри соңрак хатын-кыз мәгарифе, татар журналистикасында танылу алган М. Ваһаповның кызы – билгеле ханым Фатыйма-Фәридәдә белем ала. Зәйтүнә алга таба белем алырга Иж-Буби мәдрәсәсенә килә һәм бу уку йортын тәмамлавы белән Акъегет авылы кызларын укытуга юнәлә, биредә ул 1909–1911 еллар аралыгында хезмәт куя. Зәйтүнә Фәхри-Юлмәтева үз истәлекләрендә аны Заһидулла бай Шәфигуллин кызы Әсма белән бергәләп олылап каршы алуларын күрсәтә. Мөгаллимәне укытучылар өчен махсус салдырылган йортка урнаштыралар. Мөгаллим-мөгаллимәләрнең яшәүләре, ашау-эчү чыгымнарын – барысын да Заһидулла бай үзе күтәргән. Мөгаллимәнең эш хакы өчен 25 сум түләнгән, әмма мөгаллимә үз хатирәләрендә: «Моннан кала балалар биргән сәдака, хәер акчасы шактый җыела иде», – ди. Сәдакадан баш тарту тәрбиясезлек билгесе итеп кабул ителгән. Татар халкында хезмәтне бәхилләтү дигән нәрсә бар, бигрәк тә белемгә, укытучы хезмәтенә зур

ихтирамлы халык хәленнән килгән кадәр хәер акчасы биргән. Хәтта халыкта «Хәерсез алынган белем – файдасыз» дигән әйтем дә була.

Иж-Буби мәдрәсәсе ябылганчы 6 ел укытып калырга өлгергән Мәнбәгел Адылева Акъегет авылына мөгаллимә буларак чакырыла, жандармерия документларында бу мөгаллимә дин гыйлеме укытучысы буларак кына китерелгән булса да, татар сыйныфында барлык предметлар буенча да белем бирә, дигән ризасызлык күрсәтелә (ТР ДА. Ф. 1. Э. 6183: 1–2б). Ул тумышы белән Алабуга өязенә караган Салагыш (хәзерге Әгерҗе районы) авылыннан. Монда килгәнче ул Уфа губернасы Бөре өязенең Өчиле авылында эшләп тәҗрибә дә туплап өлгергән була. Әлбәттә, Иж-Буби мәдрәсәсенең татар җәмгыятендәге урыны, андагы мөгаллимнәрнең биргән белемен таратучылар властьларда курку уята, аларны һәрвакыт күзәтү кырыннан җибәрмәскә тырышалар. 1914 елда М. Адылеваның шәхесен тикшергәннән соң Уфа һәм Вятка жандармерия идарәсе тарафыннан аның сәяси ышанычсызлыгы ачыкланмады, әмма ул Иж-Буби мәдрәсәсен тәмамлаган, димәк аны панисламист дип санап була дигән җавап алына (ТР ДА. Ф. 1. Э. 6183: 5–5б).

1900 елда Иж-Бубый авылында дөньяга килгән Мәрьям Зәйнуллина (кыз фамилиясе – Һиббәтуллина) япь-яшь кыз 1916 елда авылдашы Якуб Хәлили киңәше һәм ярдәме белән Акъегет авылына мөгаллимә булып килә. Күгәй, Айдар, Мулла иле, Сүнчәләй, Акъегет авылы кызларыннан торган 40–50 ләп укучыга белем бирә. М. Зәйнуллинаның үзе дә үсмер генә булган чордан Акъегет авылында башланган педагогик эшчәнлеге киләчәктә бу өлкәдә зур үрләргә менәргә ярдәм итә. М. Зәйнуллина мәктәп директоры булып та эшли, мәгариф бүлеген дә җитәкли, Татарстанның атказанган исеменә дә лаек була. Казан шәһәренең халык депутатларының Дәүләт советында рәис урынбасары булу да туплаган хезмәт тәҗрибәсенең нәтиҗәсе.

Акъегет авылы мәдрәсәсенең һәр укытучысы күренекле уку йортлары белем багажы белән үз хезмәт чорында шул заман өчен әзерлекле, белемле укучылар әзерләп чыгара алган. Гомумән, Акъегет авылының Тау ягының мәгариф үзәге, татар халкының мөһим бер уку йорты булып җитешүендә татар мәгърифәтчеләренең, җәдидчеләрнең фикер тәэсире бәһасез. Жандармерия документларында да З. Шәфигуллинның укый-яза белмәгән гади кешедән «милләтче», хәтта ки «милләт» төшенчәсе астында ислам динендәге халыкларның бердәмлеген танучы булып җитешүенә Иж-Бубый муллалары, Казан мулласы Галимҗан Галиев (Баруди) йогынтысы бар, диелә. Шул ук документларда З. Шәфигуллин «үтә милләтче» буларак бәяләнә (ТР ДА. Ф. 1. Э. 6183: 6–8б).].

Акъегет мәдрәсәсенең кыскача гына тарихы нигезендә XIX йөз – XX йөз башында татар мәгарифенең югарылыгын каршы якта торучы жандармерия документларындагы фраза белән күрсәтсәк, аның югарылыгы шул чорда мәгариф үсешенә, алгарышына гомерен багышлаган шәхесләрнең эшен бәяләүдә дигәннән артыгын әйтеп булмас иде.

Жандармерия документларында З. Шәфигуллин турында «в дни пресловутой свободы он мечтал иметь в своей деревне нечто вроде татарского университета» (ТР ДА. Ф. 1. Э. 6183: 6–8б), диелә. Ягъни авыл җирендә, авыл мәдрәсәләрендә татарның инде университеты тудырылган була.

Гомер буе үз акчасына мәктәп, мәдрәсәне яшәткән Заһидулла Шәфигуллинның картлык көннәрендә бу уку йортларын тоту авырлаша башлый. 1910 елда 71 яшендә булган Заһидулла Шәрифуллин эшләренә ярдәм итүне үтенеп власть органнарына мөрәҗәгать итә (ТР ДА. Ф. 160. Э. 1463: 6а –8б). Шәфигуллинның властьлар белән мөнәсәбәтләре нинди генә катлаулы булуга карамастан, аның мәгариф өлкәсендә гомерлек күрсәткән хезмәте алар тарафыннан да бәяләнгән. Хәтта аның мөрәҗәгатен канәгатьләндереп кенә калмыйча, Земство собраниесе исеменнән күпьеллык фидакарь хезмәте өчен бүләкләүгә тәкъдим ителә. Хөкүмәт тарафыннан да финанслангангa, бу мәдрәсә соңгы елларда инде «Русско-татарская школа» буларак эшли. Шәфигуллинның бар эшләгән хезмәте, 1917 елгы инкыйлаб килгәч, чәлпәрәмә килә. Шул кадәр хезмәт куйган 79 яшьлек хаҗи бабайны авылдан китәргә мәҗбүр итәләр, бәхетенә каршы, ул шул елны үлә һәм үз туган авылы зиратында җирләнә. Ул төзеткән мәдрәсә бинасы 1929 елга яраксыз хәлгә килә һәм ябыла. Аның күргәзмә материаллары, географик карталар Норлат мәктәбенә алына. Мәгариф үзәге булган авылда укытырга бина булмау сәбәпле, бары тик дүртеллык мәктәп кенә кала (Тимершин: 96–97).

Иж-Буби мәдрәсәсе һәм аның җитәкчелеге дә шундый ук аянычлы язмыш кичерәләр. Белем бирүнең яңа бөеклегенә чыккан, кыска вакыт аралыгында тиз темплар белән нәтиҗәле үзгәреш һәм үсеш күрсәткән мондый уку йортлары – татар җәмгыятенең йөзен билгеләүче күрсәткеч. Аларның күбесе авыл җирлегендә эшләп, төбәкне мәгариф үзәгенә әйләндерә алган. Һәр төбәктә милли мәгариф, җәдиди үзәк булу ул татарның шушы чордагы ренессансының ачык бер мисалы.

ЧЫГАНАКЛАР ҺӘМ МАТЕРИАЛЛАР

Заһидулла Шәфигуллин // Русия сәүдәсе. 1913. Б. 6–7.

ТР ДА. Ф. 1. Э. 5482 – Татарстан республикасының Дәүләт архивы (ТР ДА). 1 ф. 4 тасв. 5482 эш. 253а – 255а кгз.

ТР ДА. Ф. 1. Э. 6183 – ТР ДА. 1 ф. 4 тасв. 6183 эш. 6–8б. кгз.

ТР ДА. Ф. 160. Э. 1463 – ТР ДА. 160 ф. 1 тасв. 1463 эш. 6а – 8б кгз.

ФӘННИ ӘДӘБИЯТ

Бертуган Бубыйлар һәм Иж-Бубый мәдрәсәсе: тарихи-документаль җыентык. Казан: Рухият, 1999.

Гимазова Р. «Сөембикә» журналының библиографик күрсәткече (1913–1918). Казан: Отечество, 2016.

Махмутова А. Пора и нам зажечь зарю свободы! (джадидизм и женское движение). Казань: Татар. кн. изд-во, 2006.

Тимершин И. Акъегет авылы тарихы сәхифәләре. Казан, 2001.

Автор турында белешмә: Сәлахова Эльмира Кадим кызы – тарих фәннәре кандидаты, хәзерге тарих бүлегенең өлкән фәнни хезмәткәре, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты (420111, Батурин ур., 7А, Россия Федерациясе); ilsalah@mail.ru

Редакциягә керде 31.01.2022 *Кабул ителде 22.04.2022*

ВЛИЯНИЕ МЕДРЕСЕ ИЖ-БУБИ НА РАЗВИТИЕ ПРОСВЕЩЕНИЯ В ГОРНОЙ СТОРОНЕ: СТРАНИЦЫ ИЗ ИСТОРИИ АКЗИГИТСКОГО МЕДРЕСЕ

Э.К. Салахова

Институт истории им. Ш. Марджани
Академии наук Республики Татарстан
Казань, Российская Федерация
ilsalah@mail.ru

В конце XIX – начале XX вв. при поддержке татарской буржуазии практически во всех регионах компактного проживания татар появились крупнейшие джадидские медресе, ставшие очагами татарской культуры. Многие из них существовали в сельской местности, становясь центрами образования определенного региона. О них благодаря руководителям или наставникам узнавали во всем татаро-мусульманском мире. Плодотворная деятельность знаменитых медресе давала надежду на широкое распространение джадитского образования среди татар. Одним из таких медресе, уникальном в своем роде, стало медресе Иж-Буби Сарапульского уезда Вятской губернии. Его история связана с деятельностью братьев Нигматуллиных, чей опыт обеспечил воспитание профессиональных кадров, послуживших просвещению не только среди татар, но и среди других народов тюркского мира. Цель данного исследования: показать влияние иж-бубинского медресе на развитие просвещения в Горной стороне Казанской губернии в целом.

На примере истории акзигитовского медресе Цивильского уезда Казанской губернии показаны взаимосвязь и сотрудничество татарских учебных заведений друг с другом, независимо от их местоположения. Новизна исследования состоит в осмыслении истории знаменитых медресе в пространстве единой образовательной системы татар в конце XIX – начале XX вв. Такой подход к проблеме позволяет раскрыть малоизвестные страницы истории как иж-бубинского, так и акзигитовского медресе. Выяснилось, что многие учителя акзигитовского медресе являлись выпускниками иж-бубинского медресе, становясь тем самым сподвижниками джадидского обучения в Горной стороне Казанской губернии.

Салахова Э.К. Иж-Буби мәдрәсәсенең Тау ягы мәгарифе үсешенә йогынтысы: Акъегет мәдрәсәсе тарихыннан сәхифәләр

На примере деятельности этих учебных заведений представлена Высокая культура татарского народа в сельской местности в конце XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: просвещение, медресе, джадидизм, история татарского народа, благотворительность.

Для цитирования: Салахова Э.К. Иж-Буби мәдрәсәсенең Тау ягы мәгарифе үсешенә йогынтысы: Акъегет мәдрәсәсе тарихыннан сәхифәләр // Историческая этнология. 2022. Т. 7, № 1. С. 24–34. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.24-34

Сведения об авторе: Салахова Эльмира Кадимовна – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела новой истории, Институт истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан (420111, ул. Батурина, 7А, Казань, Российская Федерация); ilsalah@mail.ru

Поступила 31.01.2022 *Принята к публикации 22.04.2022*

THE INFLUENCE OF THE IZH-BUBI MADRASAH ON THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN THE TAW YAĞI (THE MOUNTAINOUS SIDE): PAGES FROM THE HISTORY OF THE AKZIGIT MADRASAH

E.K. Salakhova

Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences
Kazan, Russian Federation
ilsalah@mail.ru

In the late 19th – early 20th centuries, with the support of the Tatar bourgeoisie, the largest Jadid madrasas appeared in almost all regions of compact Tatar residence, which became centers of Tatar culture. Many educational institutions existed in rural areas, and they became centers of education in a given region. Thanks to their leader or mentors, they were recognized in the Tatar-Muslim world. The fruitful activity and experience of the famous madrasas gave hope for the widespread dissemination of Jadid education among Tatars. One of these madrasas, which can be called a unique educational institution, is the madrasah of Izh-Bobya of the Sarapulsky district of the Vyatka province. The history of this madrasah is connected with the activities of the Nigmatullin brothers, their experience, the cadres who grew up in the madrasah, served the development of education not only among the Tatars, but also other peoples of the Turkic world. The purpose of this study is to show the influence of the Izh-Bubi madrasah on the development of education in the Mountainous side of the Kazan province as a whole. Using the example of the history of the Akzigit madrasah of the Civil district of Kazan, the interrelation and cooperation of Tatar educational institutions, regardless of their location, is described. The research is aimed at understanding the history of

famous madrasas in the educational system among the Tatars of the late 19th- early 20th centuries. This is the novelty of the study. This approach to the problem made it possible to reveal little-known pages of the history of both the Izh-Bubi and Akzegit madrassa. It turned out that many teachers of the Akzegit madrasah were graduates of the Izh-Bubi madrasah, so they became the companions of Jadid education in the Mountainous side of the Kazan province.

On the example of the activities of these educational institutions, the High culture of the Tatar people in rural areas in the late 19th – early 20th centuries is presented.

Keywords: education, madrasah, jadidism, the history of the Tatar people, charity.

For citation: Salakhova E.K. Izh-Bubi mädräsäseneñ Tau yagy mägarife üseshenä yogyntysy: Ak″yeget mädräsäse tarikhynnan säkhifälär [The influence of the Izh-Bubi madrasah on the development of education in the Taw yağı (the Mountainous side): pages from the history of the Akzigit madrassa]. *Istoricheskaya etnologiya*, 2022, vol. 7, no. 1, pp. 24–34. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.24-34 (In Tatar)

REFERENCES

Bertugan Bubylar häm Izh-Buby mädräsäce: tarikhi-dokumental jyentyk [The Buby Brothers and the Izh-Bubi madrasah]. Kazan: Rukhiyat, 1999. (In Tatar)

Gimazova R. *«Söembikä» zhurnalynyn bibliografik кürsatkeche (1913–1918).* [Bibliographic index of the journal "Syumbike"]. Kazan: Fatherland, 2016. (In Tatar)

Makhmutova A.Kh. *Pora i nam zazhech zaryu sbobody! (dzhadidizm i zhenskoe dvizheniye)* [Jadidism and the women's movement]. Kazan: Tatar book publishing house, 2006. (In Russian)

Timershin I. *Ak"eget avyly tarikhy säkhifäläre.* [Pages of the history of the village of Akzegitovo]. Kazan, 2001. (In Tatar)

About the author: Elmira K. Salakhova, Cand. Sc. (History), Senior Research Fellow of the Department of Modern History, Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences (7A Baturin St., Kazan 420111, Russian Federation); ilsalah@mail.ru

Received January 31, 2022 *Accepted for publication April 22, 2022*

УДК 908(470+571)

САТЫШЕВСКОЕ МЕДРЕСЕ: ПРЕПОДАВАТЕЛИ, ВЫПУСКНИКИ, ИСТОРИЯ РЕЛИГИОЗНЫХ ЗДАНИЙ

Х.М. Абдуллин

Институт истории им. Ш. Марджани
Академии наук Республики Татарстан
Казань, Российская Федерация
xalimabd@mail.ru

Медресе в селе Сатышево Мамадышского уезда Казанской губернии (современный Сабинский район Республики Татарстан) – одно из старейших сельских медресе на территории губернии. Деятельность сатышевского медресе начинается не позднее середины XVIII в. (после 1750-х годов). В XIX – начале XX вв. оно стало одним из крупнейших сельских медресе России. В начале XIX в. учебный центр состоял из трех деревянных зданий, а к началу XX в. создается комплекс мектебе и медресе из семи зданий. В начале XX в. в селе выделяется второй приход и строится еще одна мечеть. Преподаватели и ученики медресе были известными имамами и признанными учеными-богословами в Волго-Уральском регионе. Медресе в с. Сатышево имело обширные образовательные связи с мусульманами главных учебных центров Казани, Оренбурга, Троицка, Бухары и Дагестана. Основоположником медресе следует считать имама Абдуррашида бен Кадермухаммеда. Следующим известным имамом и мударрисом был Ибрагим бен Джагфар ас-Сатыши. После него духовную стезю в Сатышево продолжил Мукмин бен Будач. Одним из известных имамов и мударрисов сатышевского медресе был Ярулла бин Бикмухаммед (1794–1869). Его сын Мубаракша продолжил духовное служение в мечети Сатышево. Одним из учеников Яруллы хазрата был Мухаммад бин Али (Мухаммет Мухамметгалеев), с его именем связано дальнейшее развитие преподавания в Сатышевском медресе. После его смерти в 1902 г. должность первого имама перешла к сыну – Абдрахману Мухаметову, а вторым имамом в документах указывается сын Мубаракши хазрата – Габдулла. Программа преподавания в медресе была «старометодной», классической. Из сохранившегося описания библиотеки медресе известно, что здесь присутствовали в большом количестве рукописи и книги, изданные в России и Турции.

Ключевые слова: село Сатышево, медресе, мечети, библиотека медресе, мугаллимы и шакирды.

Для цитирования: Абдуллин Х.М. Сатышевское медресе: преподаватели, выпускники, история религиозных зданий // Историческая этнология. 2022. Т. 7, № 1. С. 35–53. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.35-53

В 2014–2017 гг. в ходе подготовки к музеефикации сохранившегося каменного здания медресе в селе Сатышево был выявлен и изучен широкий пласт архивно-исторических и биографических материалов, связанных с духовной жизнью в медресе села Сатышево современного Сабинского района Республики Татарстан.

Первая половина XVIII в. – время возникновения основных духовно-просветительских мусульманских сельских центров в Казанском крае. В этот период складываются крупные медресе в таких селах, как Адай, Кариле, Симет, Ура, Ташкичу, Тюнтяр в Казанской губернии, Тайсуганов, Стерлибаш в Оренбургской губернии и некоторые другие. К числу таких ранних учебных заведений относится и медресе села Сатышево.

Духовные деятели и их учителя

Село Сатышево, основанное в XVII в., было известно изначально под названием «Буренца» (Бурунча). Первые сведения о большом и ставшем знаменитым медресе указывают, что оно было создано в XVIII в. в селах Сатышево и Сабы имамом *Абдуррашидом бен Кадермухаммедом*. После себя он оставил многочисленных учеников, произведения которых, написанные в 1760–1790 гг., были широко известны в мусульманской среде. Имам скончался в 90-х гг. XVIII в. (Фахретдин 2006: 78). Учителем самого Абдуррашида был знаменитый суфий, хафиз и хаджи *Муртаза бен Кутлугуш ас-Симети*, получивший образование в Дагестане (Фахретдин 2006: 54).

Одним из религиозных деятелей села Сатышево после Абдуррашида хазрата был *Ибрагим бен Джагфар ас-Сатыши*, о котором нам, к сожалению, мало известно, мы больше знаем о его учителе – *Абубакире бен Юсуфе* (Мәрҗани 1989: 272–273).

Другим религиозным деятелем села Сатышево после Абдуррашида хазрата был *Мукмин бен Будач*, о котором также сохранилось немного сведений, за исключением того, что он являлся отцом и первым учителем одного из крупнейших религиозных деятелей своего времени, уроженца села Сатышево *Хисамуддина бин Мукмина* (1758–1844) – имама и мударриса в деревне Алькеево Бугульминского уезда, известного в народе как Хисамуддин хазрат. Просветительская деятельность Хисамуддина хазрата была определяющей для всего юго-восточного региона Татарстана и соседних областей в этот период. Одним из многочисленных и хорошо известных учеников Хисамуддина-хазрата являлся отец Ризаэтдина Фахретдина (Фахретдин 2009: 16–17).

Еще один религиозный деятель, поднявший преподавание в Сатышевском медресе на новый уровень – *Ярулла бин Бикмухаммед бин Биктимер бин Кутлугфулад аль-Ашки* (1794–1869). Он был имамом и мударрисом в селе Сатышево, скончался в 75-летнем возрасте (Фахретдин 2009: 128). Учитель – *Габдулла бин Яхъя бин Махмуд бин Максуд бин Сулейман*

аль-Чиртуши (Фахретдин 2009: 79–80). Еще при жизни Яруллы хазрата имамом-хатыбом и мударрисом в Сатышево стал его сын *Мубаракша бин Ярулла (Мубаракша Яруллин)* – с сентября 1864 г. (Республика Татарстан 1994: 199). Он умер 13 июня 1903 г. (ГА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 6634: 23).

Шахмардан хазрат – был имамом в деревне Юбраш (?) Мамадышского уезда. Более десяти лет учился в медресе Яруллы хазрата в деревне Сатышево, после чего стал там хальфой, учил шакирдов. Позднее стал имамом и мударрисом в Юбраше (Фахретдин 2010: 670–671).

Еще одним учеником Яруллы бин Бикмухаммеда был *Мухаммад бин Али бин Якуб Хасан аль-Елгави (Мухаммед Галеев)*, занявший по указу от 13 марта 1872 г. (ГА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 6634: 10об.), должность второго имама и мударриса в Сатышево. Будучи уроженцем села Большая Елга Лаишевского уезда, он продолжил славную преподавательскую традицию Сатышевского медресе. Умер 19 августа 1902 г. (ГА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 6634: 23). По свидетельству одного из его верных учеников, *Мухаммадханафи ибн Мухаммаджана*, Мухаммад бин Али с ученических лет посещал ишанов Кизлява и занимался тасауфом, но, будучи человеком богобоязненным, никогда не позволял себе ничего лишнего, был верен себе. Большее внимание уделял таким предметам, как *сарф* (морфология арабского языка), *нахв* (грамматика, синтаксис арабского языка) и *фикх* (право). В день преподавал только один предмет. Порядок ведения предметов был следующим: *«Шархе мулла Джами», «Таузих»*, *«Зюбдатель-асрар»*, *«Исагуджи»*, *«Шархе тахзиб»*, *«Мухтасарель-викая»*, *«Шамсия»*, *«Мулла Джеляль»*, *«Шархе викая»*, *«Салямель-голюм»*, *«Кяфия»*, *«Гайнель-галям»*, *«Гакаиден-насфи»*. В весенний период – некоторое время «Джазари» и некоторое время «Тальхис». После смерти мударриса Габдрахмана хазрата в Мачкаринском медресе ему было предложено возглавить это выдающееся медресе, однако он отверг предложение со словами: «Я уже в возрасте, шакирдов и здесь большое количество, нет смысла в переезде». В сборнике писем «Муталяга» послание под № 10 принадлежит его перу (Фахретдин 2010: 409–410).

Сын Мухаммад хазрата *Абдрахман Мухаметов* после смерти отца 26 августа 1902 г. стал имам-хатибом махалли и, соответственно, старшим мударрисом в медресе (Республика Татарстан 1994: 199). Он родился 12 февраля 1875 г. и числился крестьянином села Большая Елга Лаишевского уезда, т. к. его отец был выходцем из этой деревни. (ГА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 6634: 6). 7 мая 1901 г. Абдрахман Мухаметов получил свидетельство (указ) на право быть имамом-хатыбом и мударрисом в ОМДС (ГА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 6634: 7). Для занятия этих должностей, согласно законодательству российской империи, 13 сентября 1902 г. он успешно выдержал экзамен на знание русского языка в Мамадышском городском трехклассном училище (ГА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 6634. Л. 8). 24 сентября 1902 г. прихожанами соборной мечети Сатышево в числе 909 человек был составлен приходской приговор об избрании его на должность муллы (ГА РТ. Ф. 2.

Оп. 2. Д. 6634: 14–17). Только после смерти первого имама, Мубаракши Яруллина, Абдрахман хазрат был утвержден в звании хатыба (ГА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 6634: 23, 28).

По данным на 1912 г., в 1-й соборной мечети Сатышево религиозными деятелями состояли:

1) вероучитель и учитель медресе, указной мулла 1-й соборной мечети Габдурахман Мухамметов Галеев;

2) вероучитель и учитель мектебе, указной мулла 1-й соборной мечети Габдулла Мубаракшин Яруллин и его жена Сара Хасанова.

Казанский губернатор предложениями от 21 февраля 1912 г. за №№ 3247 и 3248 сообщал, что неблагоприятных в нравственном и политическом отношении сведений об указных муллах д. Сатышево Мамадышского уезда Габдурахмане Мухамметове Галееве и Габдулле Мубаракшине Яруллине, а также и о жене последнего Саре Хасановой не имеется (ГА РТ. Ф. 160. Оп. 1. Д. 1577: 273об. – 274).

В конце 1911 г. на должность имама и мударриса 2-й мечети села Сатышево заступил еще один сын Мухаммада хазрата Галеева – Фаизхан Мухаметов. В рапорте Мамадышского уездного исправника от 23 декабря 1911 г. отмечалось, что «Фаизхан Мухаметов приходится родным братом мулле 1-й мечети Абдрахману Мухаметову; принадлежит он к партии мусульман-прогрессистов и занимается обучением детей по новому методу» (ГА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 7626: 22).

Мечети

Известно, что мечеть в Сатышево была построена в 1865 г. (Республика Татарстан 1994: 199), однако, учитывая, что с XVIII в. в селе служили имамы и мударрисы, можно предположить, что мечеть появилась гораздо раньше.

По имеющимся материалам известно, что до 1865 г. богослужения проходили в одном из нескольких зданий медресе села Сатышево, на что указывает донесение Мамадышского уездного исправника за № 6 от 13 апреля 1876 г. на имя Казанского губернатора: «Крестьяне деревни Сатышевой, тайно подстрекаемые своим местным муллою Мухаметом Галеевым, положительно упорствуют в допущении в своем селении русской школы и ныне заявляют, что кем и когда заперта медресса им неизвестно и что таковая и не принадлежит купцам Апаковым, но они не допустят в ней устройства русского училища, потому что лет 20 тому назад в ней совершалось богослужение» (ГА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 3712. Л. 2).

В 1903 г. прихожане 1-й соборной мечети приняли решение об увеличении приходской мечети, о чем сообщал указной мулла Габдрахман Мухаметович Галеев (Абдрахман Мухаметов), а 15 марта 1904 г. Казанское губернское правление направило все необходимые документы в Строи-

тельное отделение с формулировкой, что «препятствий к перестройке мечети не встречается» (ГА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 6883: 2–3).

24 ноября 1905 г. комиссией в составе Сатышевского волостного старшины Шакира Султанмратова, сельского старосты Сиразетдина Камалютдинова и крестьян Шамсутдина Иксанова, Фадтаха Тазеева, Бадрутдина Гафарова и Шагимардана Зямалетдинова был составлен акт о том, что был произведен «осмотр мечети в дер. Сатышевой, причем оказалось, что мечеть отремонтирована в сем году с минаретом, покрыта железом с зеленою окраскою, снаружи обшита тесом и окрашена масляной краской. Лишь с одной стороны по случаю наступления зимы окраска не закончена. Внутри мечеть выщекуторена (оштукотурена – *прим. ред.*). Не имеет еще тепловых рам, но таковые будут сделаны купцом Насыбуллой Фазуллиным, за счет которого ремонтируется мечеть. В мечети имеются приличные намазлыки» (ГА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 7626: 14).

В ночь на 19 января 1907 г. в 1-й соборной сатышевской мечети случился пожар, и она полностью сгорела. Приходским приговором от 24 января 1907 г. сельчане просили власти разрешить «построить новую соборную мечеть по утвержденному губернским правлением плану и фасаду, на том же месте, где была сгоревшая мечеть» (ГА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 7929: 4). Доверенным от сельского общества на постройку мечети был избран житель Сатышево Гариф Гатауллин.

12 июля 1905 г. приговором сельского общества деревни Сатышево, состоящего из 690 ревизских душ мужского пола, проживавших в 348 домах, было принято решение, что 125 домохозяев «изъявили желание отделиться от общего прихода и образовать второй приход, а потому мы постановили: согласиться с желанием наших однодеревенцев образовать второй приход и отвести под мечеть землю, где это потребуется» (ГА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 7626: 8).

Следующим приговором, от 24 ноября 1905 г., крестьяне, выделившиеся в новый приход, сообщали, что «в числе 73 человек, составляющие более ½ всех прихожан домохозяев, с общего всех нас согласия постановили: имеющуюся быть построенною в новом приходе мечеть и духовенство при ней обязуемся прилично содержать на свой счет. Муллою же при новой мечети избираем крестьянина Лаишевского уезда Масловской волости дер. Больших Елгов Фаисхана Мухаметова 18 лет, в чем подписуемся» (ГА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 7626: 13).

Имам и мударрис 2-й сатышевской мечети Фаизхан Мухаметов обращался к властям с просьбой об окончательном размежевании от первого прихода. 23 декабря 1911 г. Мамадышский уездный исправник рапортовал в Казанское губернское правление по этому поводу: «Представляя при сем предписание от 7 октября сего года за № 4376 с прошением указного муллы 2-й мечети дер. Сатышевой Мамадышского уезда Фаизхана Мухаметова, полицейское управление доносит губернскому правлению, что во 2-м приходе дер. Сатышевой числится 343 наличных мужского пола душ,

приход этот образован хотя и в 1906 году, но до нынешнего года во вновь построенной мечети службы за неимением муллы не было, мулла этой мечети определен только в конце мая месяца сего года и поэтому некоторые прихожане 2-й мечети, уже привыкшие к 1-й мечети, посещают последнюю и ближние к мулле 1-й мечети обращаются к нему за требами. Проситель Фаизхан Мухаметов приходится родным братом мулле 1-й мечети Абдрахману Мухаметову; принадлежит он к партии мусульман-прогрессистов и занимается обучением детей по новому методу» (ГА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 7626: 22).

Медресе

Сведения о времени построения зданий медресе противоречивы. Несколько источников указывают на постройку деревянных зданий медресе в самом начале XIX в. В одном из источников сообщается, что спонсором строительства по крайней мере одного из зданий был известный казанский купец Исхак Мустафович Апаков. На плане с. Сатышево XIX в. указано три отдельно стоящих здания медресе (училища) по соседству с мечетью. В 1913 г. описываются семь зданий, из них четыре деревянных и три каменных, из которых одно – двухэтажное.

Здание сохранившегося каменного медресе построено в конце XIX – начале XX в. Это было учебное заведение бухарского типа – одно из самых крупных в регионе. Сохранившееся одноэтажное каменное здание медресе представляет собой вытянутый прямоугольник, разделенный поперечной стеной на две равные части. Со стороны двора пристроены дощатые сени. Медресе покрыто двускатной стропильной крышей. Углы фасадов раскрепованы лопатками. Лучковые окна имеют кирпичные наличники с прямым карнизом, украшенным трапециевидными зубчиками. Городковый карниз с рядом поребрика опоясывает здание по периметру. Памятник гражданской архитектуры – характерный тип сельских учебных заведений дореволюционного периода в стиле эклектики с элементами барочной архитектуры (Свод памятников 1999: 321–322). Сейчас здание капитально отремонтировано и музеефицировано.

С 1874 г. в селе Сатышево должна была открыться Сатышевская татарская школа для обучения детей русской грамоте. Однако исходя из рапорта назначенного в школу учителя русского языка Г. Юсупова, стараниями указного муллы Мухаммета Галеева и волостного старшины крестьянина деревни Сатышево Гайнутдина Тазетдинова, собравших сельский сход и настроивших, по мнению Г. Юсупова, сельчан против школы и преподавания русского языка, этого не произошло (ГА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 3712: 17–17об.).

Свой взгляд на данный инцидент в своем «совершенно секретном» донесении за № 6 от 13 апреля 1876 г. на имя Казанского губернатора составил и Мамадышский уездный исправник. В частности он отмечал:

«Мамадышская уездная земская управа отношением от 20 марта текущего года за № 677, прося моего содействия, сообщила мне нижеследующее: 1) по распоряжению правительства, при татарской школе в деревне Сатышевой должен быть учрежден класс для обучения татарских детей русской грамоте, но местные обыватели, отзываясь неимением квартиры, в помещении для последнего отказали, *а когда им было указано на одну свободную медрессу*, которую управа предполагала нанять, то они отозвались, что сдать ее не могут, потому что она составляет собственность наследников казанского купца Апакова; 2) из отзывов наследников купца Апакова, сыновей его: Измаила и Ибрагима Апаковых, данных казанскому городовому полицейскому управлению, видно, что им неизвестно, имел ли отец их Исхак Мустафин Апаков в деревне Сатышевой какой-либо дом, и они на это никаких документов не имеют; и 3) по предъявлении отзывов наследников Апаковых крестьяне вновь отказали в сдаче медрессы под помещение русского училища, а местный мулла Мухамет Галеев объяснил, что *медресса заперта* бывшим предместником его, ныне уже умершим, почему он замка ломать не может, и что если местное начальство найдет это возможным, то он тому препятствовать не будет. Из произведенных ныне по сему случаю расследований обнаружено, что крестьяне деревни Сатышевой, тайно подстрекаемые своим местным муллою Мухаметом Галеевым, положительно упорствуют в допущении в своем селении русской школы и ныне заявляют, что кем и когда заперта медресса, им неизвестно и что таковая и не принадлежит купцам Апаковым, но они не допустят в ней устройства русского училища, потому что лет 20 тому назад в ней совершалось богослужение. Ввиду совершенно секретного предписания Вашего Превосходительства от 21 июля 1873 года за № 131 и положительного упорства крестьян в допущении учреждения русской школы в деревне Сатышевой я в данном случае не признаю за собою права самостоятельных действий, а потому, донося о вышеизложенном Вашему Превосходительству, честь имею испрашивать начальственных по сему предмету разъяснений, причем нелишним считаю присовокупить, что выселению из жительства муллы Мухамета Галеева я не придаю особенного значения и не предполагаю, чтобы мера эта могла бы иметь какие-либо благоприятные последствия, тем более еще и потому, что упорство крестьян, исключительно основанное на их неразвитости и религиозном фанатизме, исключает всякую возможность надлежащего разъяснения им пользы обучения детей их русской грамоте» (ГА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 3712: 1–3).

Занимателен и тот факт, что в своем донесении на имя Казанского губернатора от 21 мая 1876 г. за № 1144 местный уездный исправник отмечал, что, отправившись «в деревню Сатышеву и из опросов: муллы Мухамета Галеева и местных обывателей убедился, что устроенная при Сатышевской мечети медресса существует более 75 лет» (ГА РТ. Ф. 1. Оп. 3. Д. 3712: 8об.).

Интересные сведения по этому вопросу предоставляет сохранившийся «План Казанской губернии Мамадышского уезда Сатышевской волости деревни Сатышевой. Съемка 13 сентября 1877 г.». Масштаб картографического источника – 50 саженей в английском дюйме. С подлинного плана его скопировал землемер-техник Мамадышской уездной земской управы Ф. Гудов. Подлинный план был утвержден в марте 1878 г. казанским губернатором Н.Я. Скарятиным (1821–1894). Вместо его подписи на плане – подпись помощника делопроизводителя В. Кафарова. На плане прочерчены и пронумерованы все обывательские домовладения села. В пояснениях – старые строения и вновь отведенные места для построек. Отдельно прорисованы мечеть (деревянная) и три «дома училища» (медресе) под литерой «а» (ГА РТ. Ф. 81. Оп. 2. Д. 321: 37).

Согласно данным за 1901 г., в ходе осмотра инспектором народных училищ Мамадышского уезда С.С. Краснодубровским медресе и мектебе уезда в Сатышево при мечети состояло одно медресе, которое размещалось в собственном (не наемном) доме. В данном учебном заведении на тот период обучалось 158 учащихся, все мужчины. В данный период Сатышевское медресе было самым крупным в уезде. Для сравнения: в двух других селах – Маметева Пустошь (ныне Богатые Сабы) и Нижние Суни – в медресе насчитывалось по 84 и 64 ученика соответственно, т. е. всего на два медресе – 148 учеников (ГА РТ. Ф. 160. Оп. 1. Д. 977: 18–18об., 21об.).

По данным на 1903 г., инспектор народных училищ Мамадышского уезда Казанской губернии Гусев, осмотрев Сатышевское медресе, отмечал, что в данный период в нем обучалось «около 300 учащихся разных возрастов от 10 лет до 40 лет» (ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 876: 2–3).

Инспектор народных училищ Мамадышского уезда Соколов в 1912 г. отмечал, что в селе Сатышево «в 1890 г. значится мектебе и медресе – 3, в 1891 г. значится 4 школы, из них 1 медресе, открыты без разрешения. Сатышевское волостное правление сообщает, что сатышевское общество открыть русский класс при мектебе за неимением средств отказалось». Преподавателями в медресе на тот период были:

1) вероучитель и учитель медресе, указной мулла 1-й соборной мечети Габдурахман Мухамметов Галеев. Число детей школьного возраста: 150;

2) вероучитель и учитель мектеба, указной мулла 1-й соборной мечети Габдулла Мубаракшин Яруллин и его жена Сара Хасанова. Число детей школьного возраста: 80.

Далее тот же Соколов указывал, что «Мамадышский уездный исправник отношением от 29 августа с. г. за № 161/365 сообщает, что вышеозначенные указные муллы вероучение и татарскую грамоту преподают в помещениях, выстроенных с давних лет неизвестно кем и пожертвованных обществу для школ; помещения эти существуют более 100 лет. Яруллин обучает в деревянном помещении, а Мухамметов – в каменном; программ, учебников не имеют, а обучают по азбуке на татарском языке, по-

купаемой в г. Казани в книжном магазине Бр[атьев] Каримовых» (ГА РТ. Ф. 160. Оп. 1. Д. 1577: 273об. – 274).

В 1913 г. преподаватель казанских миссионерских курсов Н.В. Никольский в своем докладе вице-губернатору Казанской губернии Г.Б. Петкевичу сообщал:

«Более подробно известно мне Сатышевское медресе Мамадышского уезда Казанской губернии.

Оно существует уже более 50 лет. Несколько лет тому назад один богатый татарин по просьбе заведующего медресе построил несколько каменных зданий (около трех), в которых в настоящее время помещается медресе. До этого времени медресе помещалось в деревянных крестьянских домах, приспособленных для проживания в них шакирдов. Из существующих в настоящее время каменных зданий одно – двухэтажное. В верхнем этаже живут шакирды высших классов; у них имеется особая комната, где мулла сообщает ученикам «дәрес» (урок). Внизу живут шакирды средних классов, здесь же помещается «ашханә» (кухня). Ученики низших классов помещаются в четырех деревянных зданиях.

Здания отапливаются на добровольные пожертвования как самих шакирдов, так и посторонних лиц. Освещаются здания на средства учащихся.

Учителя жалования не получают, а существуют на добровольные приношения учащихся, каковых у каждого учителя от 10 до 30 человек.

Часто учителями бывают ученики старших классов. У них учатся шакирды не только низших классов, но и высших. Состав учащихся бывает самый разнообразный. Невольно приходится дробиться между отдельными учениками, а не целыми группами.

Недаром учеба длится 12–13 лет.

Предметы преподавания исключительно богословские: догматического, обрядового, мусульманско-исторического характера. Языком преподавания служит арабский, на котором написаны учебники старометодных школ. К татарскому языку прибегают как к орудию понимания и объяснения отдельных слов и выражений. Печатных программ преподавания нет. Существует однако постепенность в переходе от учебников одного содержания к учебникам другого содержания.

В Сатышевском медресе в 1912 г. училось около 400 человек. Важно заметить, что постоянных учеников в медресе немного, большая часть приедет в медресе недели на 2–4, уедет домой на такой же срок, снова приедет и опять уедет» (ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 5482: 32–35).

Библиотека медресе

В 1903 г. попечитель Казанского учебного округа С.Ф. Спешков в своем секретном отношении к казанскому губернатору П.А. Полторацкому писал, что инспектор народных училищ Мамадышского уезда Гусев, осмотрев Сатышевское медресе, доложил: «…что касается медресе в Са-

тышеве, то при осмотре этого многолюдного магометанского учебного заведения (около 300 учащихся разных возрастов от 10 лет до 40 лет) инспектор обратил внимание на то, что рядом с книгами, разрешенными русской цензурой, находятся книги, изданные в Турции, а также масса рукописей, по которым ведется преподавание, и что при медресе имеется довольно обширная библиотека, состоящая главным образом из книг, изданных в Турции. В довольно продолжительной и мирной беседе инспектор указал мулле, что существует распоряжение, по которому в магометанских школах могут употребляться лишь печатные книги, одобренные русской цензурой. На это мулла выразил удивление и заметил, что в Сатышевском медресе, где получают свое образование весьма много мулл, преподавание всегда велось по рукописям и книгам, изданным за границей, и что он, мулла, никакого распоряжения, воспрещающего пользоваться книгами заграничного издания, не знает. Никаких требований инспектор Гусев мулле не заявлял и расстался с ним вполне миролюбиво, приняв от него предложенный ему чай» (ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 876: 2–3).

Инспектор народных училищ Мамадышского уезда Соколов в 1912 г. отмечал, что религиозные деятели 1-й соборной мечети села Сатышево указные муллы и мударрисы Г.М. Галеев и Г.М. Яруллин «программ, учебников не имеют, а обучают по азбуке на татарском языке, покупаемой в г. Казани в книжном магазине Бр[атьев] Каримовых» (ГА РТ. Ф. 160. Оп. 1. Д. 1577: 273об. – 274).

Известные выпускники медресе

Благодаря трудам Ш. Марджани и Р. Фахретдина до нас дошли сведения о некоторых наиболее известных выпускниках медресе села Сатышево.

1. Абдуррашид бин Кадермухаммед. Среди его учеников в XVIII в. стали известными:

1.1. *Абдулкарим бин Ибрагим аль-Булгари* – в 1762 г. в медресе закончил переписывать «Кахестани».

1.2. *Зайнулгабидин бин Габид* из деревни Нижняя Мактама, что на реке Зай; в 1793 г. в медресе закончил «Саиди шархи» («Комментарии Саида») к «Фараизе Сираджия».

1.3. *Альмухаммед бин Думай бин Бимак-суфий* из деревни Сарыбиккулово, что на реке Шушма; в 1783 г. в медресе завершил переписку «Кахестани».

1.4. *Юсуф бин Иманкули аль-Булгари* – служил имамом в деревне Ильмет Елабужского уезда, умер 25 ноября 1836 г. в 77-летнем возрасте. Предки его – из села Киекле, что неподалеку от Чистополя. Получив здесь же образование, он отправился в Бухару, где продолжил обучение. Затем в Кабуле поступил на службу к Фаизхану бин Хозурхану и получил указ на должность имама. О нем отзываются как о просвещенной, умной, уважае-

мой личности. Ишан Валид бин Мухаммедамин, один из его соратников, рассказывал о том, что специально встречался с ним и получил много пользы от этих встреч.

1.5. *Биньямин бин Яхуд бин Балтач* из села Балтаси; в 1794 г. завершил «Кахестани»; также о нем известно, что он был имамом в деревне Аклуш, что в Усинской волости; скончался в 1823 г. Согласно сообщению ахуна Мухаммедкасима аль-Мансури, был знаменит в округе своей ученостью (Фахретдин 2006: 78–79).

2. Сыном и первым учеником имама села Сатышево ***Мукмина бен Будача*** был ***Хисамуддин бин Мукмин*** (1758–1844) – известный в народе как Хисамуддин хазрат. Просветительская деятельность Хисамуддин хазрата была определяющей для всего юго-восточного региона Татарстана и соседних областей в этот период. Одним из многочисленных и хорошо известных учеников Хисамуддина хазрата был отец Р. Фахретдина:

Хисамуддин бин Мукмин бин Будач бин Айтуган бин Кудаш бин Апач бин Мирас (1758–1844) – имам и мударрис в деревне Алькеево Бугульминского уезда. Родился в селе Сатышево в семье имама. Супруга Гаиша была дочерью имама Абдулжаббара бин Абдуррахмана ат-Тайсугани, у них были дети: Шарафуддин, Фахруддин, Фаттахуддин, Садруддин, Хайдар и другие. Основные знания получил от *Абдуррахмана бин Мухаммедшарифа аль-Кирмани* (Фахретдин 2006: 181–183) и некоторых других. У него было много образованных и уважаемых учеников, хорошо известных в свое время. В его медресе имелись экземпляры книги «Ат-талхис альмифтах», переписанные красивым почерком и грамматически верные. Однажды для написания трактата он распустил всех учеников; работа над трактатом, исправление недочетов, подготовка комментариев к статьям, заняла целых шесть лет. Говорят, что после этого он вновь набрал шакирдов и вернулся к преподаванию. Данный трактат состоял из двух томов, в свое время продавался вместе с другими его книгами, передавался из рук в руки. Р. Фахретдин слышал, что эта книга попала в собственность к имаму деревни Каширово Бугульминского уезда, некоему Ахмеду бин Котлыкадам. Настоящее местонахождение сочинения неизвестно. В народе был известен как Хисамуддин хазрат, а в официальных документах подписывался как «*Ихсан бин Амир*» (Фахретдин 2009: 16–17).

3. ***Ярулла бин Бикмухаммед бин Биктимер бин Кутлугфулад аль-Ашки*** (1794–1869). Ученики Сатышевского имама и мударриса:

3.1. *Мубаракша бин Ярулла бин Бикмухаммед бин Биктимер бин Кутлугфулад (Мубаракша Яруллин)* – сын Сатышевского имама Яруллы бин Бикмухаммеда и его ученик. Родился в селе Сатышево. Еще при жизни отца в сентябре 1864 г. был утвержден имамом-хатыбом и мударрисом. После смерти Яруллы стал 1-м имамом-хатыбом и мударрисом в Сатышево (Республика Татарстан 1994: 199; ГА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 6634: 23).

3.2. *Худжаджан бин Джарулла бин Бикмухаммад бин Биктимер бин Кутлугфулад* (1844–1900) – был имамом и мударрисом 4-й мечети города

Троицка. Умер 10 декабря в 56-летнем возрасте и был похоронен на кладбище этого города. Родился в селе Сатышево, учился в медресе своего отца Яруллы хазрата, по завершению учебы отправился в Бухару, где продолжил обучение. Подготовил автобиографичное произведение, описав свою жизнь. Его готовились издать, но из-за мировой войны это стало невозможным. Р. Фахретдин в своем труде неоднократно подчеркивает его человеческие качества, говорит о нем как об образованнейшем человеке своего времени (Фахретдин 2010: 385–386).

3.3. *Мухаммедкарим бин Мухаммедрахим бин Гаид* (1805, с. Таканыш – 1865, г. Стамбул) – скончался в 60-летнем возрасте, похоронен в усыпальнице Абу Аюба аль-Ансари. Один из знаменитых мударрисов, известных среди мусульман города Казани и остальной России. Будучи родом из деревни Таканыш, получил первоначальное образование на родине. Затем поехал в Бухару, где обучался у местных ученых. Вернувшись на родину, был назначен имамом второй мечети города Казани. В 1851 г., поехав в Хиджаз, совершил хадж. В 1861 г., вторично совершив хадж, на обратном пути заехал в Стамбул, где и остался. Согласно сообщению шейха Зайнуллы бин Хабибулла аль-Халиди, герой нашего рассказа в Стамбуле тесно общался с шейхом Зыяэддином аль-Гумушханави. По преданиям, прибыв в Стамбул, Мухаммедкарим хазрат набрал несколько учеников и начал давать уроки. Однако ввиду, во-первых, незнания им языка, во-вторых, местных методов обучения ученики его покинули.

Учителя: Джарулла бин Бикмухаммед ас-Сатыши, Гайнан бин Ихсан аль-Казани, Абдулла бин Яхъя аль-Чиртуши, в Бухаре – Салих бин Надир аль-Худжанди и другие.

Ученики: Ахмеджан бин Ахмед аль-Атрякли аль-Мачтайи, Абдулвали бин Абдулгаффар ас-Сенбери, Мухаммедрахим бин Миндан аль-Палданги, Абдулгали бин Губайдулла аль-Биркеви, Гисматулла бин Сайфулла аз-Зиреклеви, Абдулкаюм бин Абдулбадиг аль-Джабали, Шахгардан бин Мухаммед ас-Сафари, Абдулвали бин Абдулгаффар аль-Казани, Абдулла бин Нигматулла аль-Буби, Абдулджаббар бин Зубаир ат-Телянчи, Нургали бин Абдурракиб аль-Баруди, Нуруддин бин Мифтахуддин ат-Тархани и другие (Фахретдин 2009: 103–104).

3.4. *Хуснуддин бин Гумар бин Саид бин Ишмухаммед ас-Суыксуви* (1812, д. Суыксу – 1872, г. Казань) – был имамом седьмой мечети города Казани, скончался в январе 1872 г. в 60-летнем возрасте. Супруга – дочь Абдулгафура бин Махмуда аль-Казани – Гаиша. Его учителями также были: Фатхулла бин Сафаргали аль-Казаклари, Абдулла бин Яхъя аль-Чиртуши, Тагир бин Субхан аль-Адайи. Предки его происходили из деревни Чувашиле. Он появился на свет, когда его отец служил имамом в деревне Суыксу. После его смерти сын Шакир, вернувшись из Стамбула, стал в 1872 г. имамом. Он долгое время болел и скончался в июне 1904 г. (Фахретдин 2009: 139).

3.5. *Исмаил бин Муса бин Абдулла бин Абдуссалам бин Утямыш (Исмаил Мусич Утямышев)* (около 1803 – 1888, Кышкар) – был имамом и мударрисом в деревне Кышкар Казанского уезда. Умер примерно в 85-летнем возрасте 18 апреля 1888 г. (у Ш. Марджани – в 1887 г.). Заупокойная молитва была прочитана ахуном Юсуфом бин Сагидом из Казани при большом скоплении народа, он был похоронен на кладбище этой деревни. Первоначальное образование получил в медресе Мачкары у Габдуллы бин Яхъи аль-Чиртуши, после чего учился у Габдельвали бин Габдрахима и у Яруллы бин Бикмухаммеда ас-Сатыши. По окончании обучения занялся торговлей, с этой целью неоднократно посещал Астрахань. Желая продолжить образование, отправился в Бухару, где учился у Хасана бин Халя, Габдельмуэмина бин Узбяка аль-Афшанджи, Нияза бин Биньямина аль-Балхи, Садретдина бин Мирбайза Хатляни. После смерти в Кышкраском медресе мударриса Якуба бин Яхъи вернулся на родину и стал мударрисом в этом медресе. Среди его учеников: Рахматулла бин Юсуф аль-Янгурази, Шахингарай бин Габденнасыр аль-Чишмави, Шихабеддин бин Габдельджалил аль-Чутайи, Мирсаяф бин Камаледдин аль-Кышки, Гисматулла бин Сайфеддин ат-Тюмяни, кади Мухаммедшакир бин Сайфулла аль-Кавами, Касим бин Ахмад аль-Мамыши, Мухаммадюсуф бин Сагид аль-Казани, Мухаммад бин Мухаммадзариф аль-Бикмяти, кади Абельмаджхин бин Гисматулла, Габдулла бин Музаффар аль-Утари, Мухаммадгариф бин Сайфулла аль-Джаубаши, Загидулла бин Хабибулла аль-Оренбури, Шахиахмад бин Мухаммади аль-Мангари, Мухаммаднаджиб бин аль-Хусейн аль-Амирхани, Габделгалим бин Габделгалям аль-Оренбури, кади Гинаятулла бин Муса аль-Исави, Шахимардан бин Ахмад ат-Тунтяри, ахунд Ахмадвали бин Габдельбаки, Мухаммадсадик бин Махмуд ас-Сагди и др. Р. Фахретдин в своем труде приводит выдержку из журнала Оренбургского магометанского духовного собрания: «9 июля 1846 г., город Уфа. Исмаил Мусич Утямышев. Житель села Мачкара Малмыжского уезда Вятской губернии. Явился к муфтию держать экзамен на право быть имамом мечети в деревне Кышкар Казанского уезда. В материалах 8-й ревизии в своей деревне указан под № 300, женат. Учился в Бухаре у муллы Хасана. Предметы: по грамматике «Шархе мулла» (Джамиами), по логике «Шамсия», по мусульманской философии «Мулла Джалял», по методике «Таузих», по хадисам «Машакате шариф», по тафсиру «Кади Байзави»» (Фахретдин 2010: 216–223).

3.6. *Мухаммад бин Али бин Якуб Хасан аль-Елгави (Мухаммед Галеев)* – указом от 13 марта 1872 г. занял должность второго имама и мударриса в Сатышево (Республика Татарстан 1994: 199). Уроженец села Большая Елга Лаишевского уезда. В действительности же именно он продолжил славную преподавательскую традицию Сатышевского медресе. Умер 19 августа 1902 г.

3.7. *Джамалуддин бин Субханкул бин Иманкул бин Махмуд* (1817, д. Урбагар – 1892, г. Троицк) – был имамом и мударрисом 4-й мечети го-

рода Троицка. Умер в 75-летнем возрасте 22 января, погребен на пригородном кладбище. Родом из деревни Урбагар Спасского уезда. Его отец Субханкул во время учебы, опасаясь призыва в солдаты, бежал в Бухару, где прожил несколько лет и получил образование. Услышав, что по какой-то причине в России объявлена всеобщая амнистия, вернулся из Бухары на родину и стал служить имамом в деревне Билятле (?) Мамадышского уезда. Был образованным и благочестивым человеком, однако медресе создать не смог. Джамалуддин хазрат вначале учился у своего отца, после этого – в Мачкаре у дамуллы Абдуллы бин Яхъя аль-Чиртуши, затем – в Сатышево у дамуллы Джаруллы бин Бикмухаммада. Затем, опасаясь призыва в солдаты и надеясь избежать его, уехал в Бухару. Проучившись в Бухаре у Хасана бин Халь и дамуллы Абдушшукура и других, вошел в число крупных ученых. Узнав, что его отец до сих пор жив и здоров, решил проведать его и, оставив в Бухаре супругу и сыновей Закира и Шакира, уехал на родину. Вернувшись, встретился с матерью и, тайно прожив у нее четыре-пять дней, вновь уехал в Бухару. Доехав до Троицка, узнал, что охрана кади Бухары рассердилась на него за то, что уехал без разрешения, бросив занятия, и, испугавшись наказания за это, дальше не поехал. Женился в Троицке на дочери муэдзина третьей махалли Абдулхалика по имени Мастура. После этого три-четыре года прожил в Казахстане, затем вернулся в Троицк и стал имамом и мударрисом при 4-й мечети. Ученики дамуллы Джамалуддина: Мухаммаджан бин Абдуззахир Рахманкули, Ахмад-хаджи Рахманкули, Худжаджан-махдум бин Джарулла, Мухаммадариф бин Бахетгарай ар-Рамави аль-Эстерли, Халиль Зайни, Халиль бин Сафармухаммад ат-Турби ат-Toболи, Мухаммадсабир бин Мухаммаджан аль-Байтугани аль-Уфави и другие. О том, что герой нашего рассказа прожил в Бухаре около 20 лет, мы узнали из большого произведения, написанного Худжаджан-махдумом (Фахретдин 2010: 321–324).

3.8. *Шахмардан хазрат* – был имамом в деревне Юбраш (?) Мамадышского уезда. Более десяти лет учился в медресе Джаруллы хазрата в деревне Сатышево, после чего стал там хальфой, учил шакирдов. Его проповеди были полезны и впечатляющи. Жил за счет разведения скота. Был обеспеченным человеком. Ежегодно устраивал один или два меджлиса, на которые приглашал ученых. Был одним из уважаемых и приближенных мюридов чистопольского Закир ишана. После того как стал имамом в Юбраше, стал преподавать там (Фахретдин 2010: 670–677).

4. *Мухаммад бин Али бин Якуб Хасан аль-Елгави (Мухаммед Галеев).* Ученики Сатышевского имама и мударриса:

4.1. *Мухаммадханафи ибн Мухаммаджан.*

4.2. *Файзрахман бин Ахмедкарим бин Хусейн бин Шамгун бин Габдельваххаб бин Юсуф* – имам мечети села Тау Иле Лаишевского уезда после 1913 г. Сын Ахмедкарима-хазрата, который был учеником упоминав-

шегося здесь *Хуснуддина бин Гумара ас-Суыксуви,* который, в свою очередь, был учеником *Яруллы бин Бикмухаммеда.* Обучался в медресе Сатышево у Мухаммад-хазрата, затем – у Ш. Марджани, потом – в Стамбуле около пяти лет. После смерти отца вернулся на родину и стал имамом вместо отца (Фахретдин 2010: 409–410).

Кроме того, известно, что воспитанниками сатышевского медресе в разное время были два татарских писателя: М.К. Укмаси (Забиров, 1884–1947) – известный татарский поэт-реалист, мастер пейзажной лирики, просветитель, выпустивший ряд произведений о родной природе, учебные пособия по гуманитарным и естественнонаучным предметам; М.В. Гали (Галеев, 1893–1952) – писатель и литературовед, изучавший творчество Г. Камала, К. Насыри и других представителей татарской литературы (Свод памятников 1999: 321–322). Знания в сатышевском медресе получил и будущий государственный деятель Р.А. Сабиров (1894–1937).

Укмаси (Укмасый) (псевдоним, настоящие фамилия и имя – Забиров Миргазиз Габдулкаюмович) (14.06.1884, село Малый Атмас Лаишевского уезда Казанской губернии – 1948, Казань), поэт. Сын религиозного деятеля. Начальное образование получил в родной деревне. Учился в медресе деревень Илеберь, Сатыш (ныне Сабинского района), «Мухаммадия» (до 1908), был членом «Тайного литературного кружка» и нелегальной политической организации шакирдов «аль-Ислах». В 1907–1914 гг. учительствовал в деревне Татарские Кынады Саратовской губернии, в городе Акмолинск. Участник Первой мировой войны. В 1923–1925 гг. был муллой в родной деревне, занимался земледелием. В мае 1931 г. был арестован, осужден на 8 лет лагерей (условно). В дальнейшем жил в городах Зеленодольск и Казань. Известен как продолжатель тукаевской поэтической школы. Первые стихотворения опубликованы в 1905–1907 гг. в газетах «Казан мухбире», «Баянельхак», «Азат», «Юлдуз» и др. Автор сборников стихов «Хатирә, яки Дустларыма сүзләрем» («Воспоминания, или Слово друзьям», 1906), «Алданма кызыл алмага» («Не польстись на красное яблочко», 1907), «Миргазиз Укмасый шигырьләре» («Стихи Миргазиза Укмаси», 1909), «Өмид йолдызым» («Звезда моих надежд», 1912), пьесы «Хәлифәлек өчен көрәш» («Борьба за халифат»; поставлена в 1917 труппой «Сайяр»). Автор воспоминаний о К. Насыри, Г. Тукае, Ф. Амирхане, литературно-критических статей (Татарская энциклопедия 2014: 16).

Гали (Галиев) Мухаммед Валиевич (24.03.1893, деревня Большая Елга Лаишевского уезда Казанской губернии – 16.05.1952, Казань), писатель, журналист, литературовед. Учился в разных медресе, в том числе «Касимия» (1910–1912), «Хусаиния» (1912–1914). Участвовал в Первой мировой войне. После демобилизации в 1917–1919 гг. преподавал в школе в родной деревне. С 1919 г. – в Казани. Работал в газетах «Кызыл Армия» («Красная армия»), «Эш» («Труд»), «Эшче» («Рабочий»), «Татарстан хәбәрләре»

(«Известия Татарстана»), журнале «Игенче» («Хлебороб»), был цензором Приволжского ВО. Работал ответственным секретарем в газетах «Безнең байрак» («Наше знамя», 1922–1924), «Крестьян газетасы» («Крестьянская газета», 1924–1929), «Кызыл Татарстан» («Красный Татарстан», 1929–1931). В 1933 г. окончил Казанский университет и до 1939 г. преподавал в Казанском педагогическом институте, Казанском педагогическом объединенном техникуме, Институте марксизма-ленинизма при обкоме КПСС. В годы Великой Отечественной войны работал представителем Литературного фонда СССР по Татарии, в литературном отделе Государственного музея ТАССР. С 1946 г. – в Институте языка, литературы и истории КФАН СССР. Начал публиковаться в 1914 г. в газете «Йолдыз» («Звезда»), журнале «Аң» («Сознание»). В рассказах и очерках, вошедших в сборники «Сабан туенда» («На празднике Сабантуй», 1921), «Балалык көннәремдә» («В детстве», 1925), «Кала кешеләре булдык» («Мы стали горожанами», 1928), «М. Гали әсәрләре» («Сочинения», 1929–1931), повествуется о жизни дореволюционной деревни, социальных изменениях в селе в 1920–1930-е гг. Автор пьес «Теләнчеләр, яки бәхет эзләгәндә» («Косари, или в поисках счастья», 1936), «Имана» («Надел», 1939), «Каюм Насыри» (соавтор – Х. Уразиков; постановка Татарского академического театра, 1945), незавершенного романа о Каюме Насыри. Труды по истории татарской литературы XVIII – начала XX вв., о жизни и творчестве Г. Каргалыя, Г. Утыз Имяни, Г. Курсави, Акмуллы, Г. Тукая, Дэрдменда, Г. Камала, С. Рамеева, Ш. Камала, М. Гафури. Составитель политического словаря на татарском языке «Газета укучылар өчен кесә сүзлеге» («Карманный словарь», 1928), «Русско-татарского словаря» (1941). Автор переводов на татарский язык произведений И.С. Тургенева «Записки охотника» («Аучы язмалары», 1936), Ж. Верна «20000 лье под водой» («Су астында 80000 километр», 1938), рассказов Л.Н. Толстого, А.П. Чехова (Татарская энциклопедия 2005: 37).

Сабиров Рауф Ахметович (Ахмет-Сабирович) (1894–1937) – государственный деятель. Родился в д. Айдарово Мамадышского уезда Казанской губернии. Обучался в медресе сел Айдарово и Сатышево. Рабочий заводов в Нижнем Новгороде и Екатеринославе. С 1915 г. участник Первой мировой войны. В 1918 г. – делегат 2-го Всероссийского мусульманского военного съезда (Казань). Впоследствии председатель Мамадышского исполкома. В 1921–1924 гг. председатель Президиума ЦИК ТАССР. Председатель комитета «Помощь голодающим» ТАССР (1921–1923), заместитель заведующего подотделам национальностей ВЦИК в Москве (1924–1929). В 1929 г. по обвинению в участии в «антипартийной группировке Султан-Галиева» был исключен из партии. С 1932 г. работал на Московском автомобильном заводе «ЗИС» на рабочих должностях. Автор книги «Деревня

Татреспублики после голода» (1923). В 1937 г. был необоснованно репрессирован; реабилитирован посмертно (Татарская энциклопедия 2010: 180).

История медресе села Сатышево, его духовных деятелей и учеников, в силу своей значимости в деле просвещения жителей региона, требует более пристального подхода и отдельного исследования. Надеемся, что собранные сведения станут основой для фундаментального труда по этой теме.

ИСТОЧНИКИ И МАТЕРИАЛЫ

ГА РТ – Государственный архив Республики Татарстан. Ф. 1. Оп. 3. Д. 3712.

ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 876, Д. 5482.

ГА РТ. Ф. 2. Оп. 2. Д. 6634, Д. 6883, Д. 7626, Д. 7929.

ГА РТ. Ф. 81. Оп. 2. Д. 321.

ГА РТ. Ф. 160. Оп. 1. Д. 977, Д. 1577.

Мәрҗани 1989 – Мәрҗани Ш.Б. Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар (Казан һәм Болгар хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр). Кыскартып төзелде. Казан: Татар китап нәшрияты, 1989.

Фахретдин 2006 – Ризаэддин Фахретдин. Асар. 1 том. Казан: Рухият, 2006.

Фахретдин 2009 – Ризаэддин Фахретдин. Асар. 2 том. Казан: Рухият, 2009.

Фахретдин 2010 – Ризаэддин Фахретдин. Асар. 3 һәм 4 томнар. Казан: Рухият, 2010.

НАУЧНАЯ ЛИТЕРАТУРА

Республика Татарстан: Памятники истории и культуры татарского народа (конец XVIII – начало XX веков). Казань: Фест, 1994.

Свод памятников истории и культуры Республики Татарстан. Т. I. Административные районы. Казань: Мастер Лайн, 1999.

Татарская энциклопедия: в 6 т. Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 2005. Т. 2: Г–Й.

Татарская энциклопедия: в 6 т. Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 2010. Т. 5: Р–Т.

Татарская энциклопедия: в 6 т. Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 2014. Т. 6: У–Я.

Сведения об авторе: Абдуллин Халим Миннуллович – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела новой истории Института истории им. Ш. Марджани АН РТ (420111, ул. Батурина, 7А, Казань, Российская Федерация); xalimabd@mail.ru

Поступила 19.04.2022 *Принята к публикации 14.06.2022*

SATYSHEV MADRASAH: TEACHERS, GRADUATES, HISTORY OF RELIGIOUS BUILDINGS

Kh.M. Abdullin

Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences
Kazan, Russian Federation
xalimabd@mail.ru

The madrasah in the village of Satyshevo, Mamadyshsky district of Kazan province (modern Sabinsky district of the Republic of Tatarstan) was one of the oldest rural madrasas in the province. The activity of the Satyshevsky madrasah begins no later than the middle of the 18th century (after the 1750s). In the 19th – early 20th centuries it was one of the largest rural madrasas in Russia. At the beginning of the 19th century, the training center consisted of 3 wooden buildings, and by the beginning of the 20th century, a complex of mektebe and madrasah of 7 buildings was being created. At the beginning of the 20th century, a second parish was allocated in the village and another mosque was being built. The teachers and students of the madrasah were famous imams and recognized theologians in the Volga-Ural region. The madrasah in Satyshevo village had extensive educational ties with the Muslims of the main educational centers of Kazan, Orenburg, Troitsk, Bukhara and Dagestan. The founder of the madrasah should be considered Imam Abdurrashid bin Kadermukhammad. The next famous imam and mudarris was Ibrahim bin Jagfar as-Satyshi. After him, Mukmin ben Budach continued his spiritual path in Satyshevo. One of the famous imams and mudarris of the Satyshev madrasah was Yarulla bin Bikmukhammad (1794–1869). His son Mubaraksha continued his spiritual ministry at the Satyshevo Mosque. One of the students of Yarulla hazrat was Muhammad bin Ali (Mukhammet Mukhammetgaleev), his name is associated with the further development of teaching in the Satyshev madrasah. After his death in 1902, the position of the first imam passed to his son – Abdrakhman Mukhametov, and the second imam in the documents is indicated by the son of Mubaraksha hazrat – Gabdulla. The teaching program at the madrasah was old-fashioned, classical. It is known from the preserved description of the library of the madrasah that there were a large number of manuscripts and books published in Russia and Turkey.

Keywords: Satyshevo village, madrasas, mosques, madrasah library, mugallims and shakirds.

For citation: Abdullin Kh.M. Satyshevskoe medrese: prepodavateli, vypuskniki, istoriya religioznykh zdaniy [Satyshev madrasah: teachers, graduates, history of religious buildings]. *Istoricheskaya etnologiya*, 2022, vol. 7, no. 1, pp. 35–53. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.35-53 (In Russian)

REFERENCES

Respublika Tatarstan: Pamjatniki istorii i kul'tury tatarskogo naroda (konec XVIII – nachalo XX vekov) [The Republic of Tatarstan: Monuments of history and culture of the Tatar people (late 19th – early 20th centuries)]. Kazan: Fest Publ., 1994. (In Russian)

Svod pamjatnikov istorii i kul'tury Respubliki Tatarstan. T.I. Administrativnye rajony [A set of historical and cultural monuments of the Republic of Tatarstan. T.I. Administrative districts]. Kazan: Master Lajn Publ., 1999. (In Russian)

Tatarskaja jenciklopedija: V 6 t. T. 2: G-J [Tatar Encyclopedia: In 6 vols. Vol. 2: G-Y]. Kazan: Institut Tatarskoj jenciklopedii AN RT Publ., 2005. (In Russian)

Tatarskaja jenciklopedija: V 6 t. T. 5: R-T [Tatar Encyclopedia: In 6 vols. Vol. 5: P-T]. Kazan: Institut Tatarskoj jenciklopedii AN RT Publ., 2010. (In Russian)

Tatarskaja jenciklopedija: V 6 t. T. 6: U-Ja [Tatar Encyclopedia: In 6 vols. Vol. 6: Y-Ya]. Kazan: Institut Tatarskoj jenciklopedii AN RT Publ., 2014. (In Russian)

About the author: Khalim M. Abdullin, Cand. Sc. (History), Senior Research Fellow of the Department of Modern History, Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences (7A Baturin St., Kazan 420111, Russian Federation); xalimabd@mail.ru

Received April 19, 2022 *Accepted for publication June 14, 2022*

Предпринимательская деятельность и вопросы финансирования

УДК 93/94+929

ИЖ-БУБЫЙ ХӘЙРИЯЧЕЛӘРЕ – ТАТАР МӘГЪРИФӘТЕН ҮСТЕРҮГӘ ӨЛЕШ КЕРТҮЧЕЛӘР

А.Ф. Хисмәтуллина

Ирекле эзләнүче
Иж-Бубый авылы, Татарстан Республикасы, Россия Федерациясе
alsuroo@mail.ru

XX гасыр башында кечкенә генә татар авылында урнашкан Иж-Буби мәдрәсәсен Россия империясендә яшәүче барлык төрки халыклар танып белердәй көчле уку йорты дәрәҗәсенә җиткерү, аның җитәкчеләренең фидакарь хезмәтеннән тыш, әлбәттә, зур чыгымнар да таләп иткән. Мәкаләдә сүз әлеге уку йортын яшәтүне үз өстенә алган Вятка губернасы Сарапул өязенә караган Иж-Бубый авылы иганәчеләренең эшчәнлеге турында бара. Алар арасында мәдрәсә биналарын төзетү өчен үз җирен вәкыф исәбеннән бүләк итеп биргән, ирләр һәм кызлар уку йортларын үз хисапларына матди яктан тәэмин итеп торган, шәкертләр дә җомга намазларын мәчеттә иркенләп укысын өчен яңа иркен Аллаһ йортын төзеткән һәм мәдрәсә җитәкчеләренә әлеге уку йортларына керткән яңалыкларны канунлаштырырга ярдәм иткән шәхесләр булган. Мин, Иж-Бубый авылының хәйриячеләре бу гамәлләре белән XIX–XX гасырлар кисешендә татар мәгърифәтен үстерүгә зур өлеш керткән, дип исәплим. Хәзерге вакытта да аларның игелекле эшләрен дәвам иттерүчеләр булу – сөенечле күренеш. Мәкаләдә аларның эшчәнлеге турында да мәгълүмат бирелә.

Ачкыч сүзләр: Иж-Бубый авылы, Иж-Буби мәдрәсәсе, мәгърифәтче Нигъмәтуллин-Бубилар, сәүдәгәрлек, иганәчеләр, вәкыф.

Белемле шәкертләр һәм мөгаллимнәр, һәрвакыт татар милләтенең йөзен билгеләп, башка төрки халыкларның үсешендә үрнәк һәм таяныч булдылар. XIX гасырның ахырында – XX гасыр башында милләтпәрвәр татар байлары, аларның белемгә омтылышын хуплап, уку йортларына һәм аерым шәкертләргә һәрдаим матди ярдәм күрсәтеп килде. Бу, үз чиратында, татар мәгърифәтчелегенең үсешенә уңай йогынты ясады.

Билгеле булганча, XX гасыр башында Иж-Буби мәдрәсәсе гыйлем һәм тәрбия бирү дәрәҗәсе ягыннан башка уку йортларын узып китә. Соңрак «Мөхәммәдия», «Галия», «Хөсәения» мәдрәсәләре, шулай ук

укыту-тәрбия һәм эчке тәртипләре белән алдынгылыкка ирешеп, бөтен Россияда дан казаналар. Казан, Уфа һәм Оренбург кебек эре шәһәрләрдә урнашкан татар уку йортларының мондый зур дәрәҗәгә ирешүләре бер дә гаҗәпләндерми кебек, чөнки калаларда мәгърифәтчелекне үстерү өчен мөмкинлекләр зур икәнлеге бәхәссез. Ә менә Вятка губернасы Сарапул өязенә караган кечкенә генә татар авылындагы мәдрәсәне XX гасыр башында бөтен Россиядә, ә бүгенге көндә инде бөтен дөньяга сибелгән халкыбыз танып белгән көчле уку йорты, тарихчы галимә Альта Мәхмүтова сүзләре белән әйткәндә, «татар Афинасы» дәрәҗәсенә ни рәвешле күтәрә алганнар соң (Мәхмүтова 2003: 168)?

Әлбәттә, моның Иж-Буби мәдрәсәсенең алдынгы карашлы җитәкчеләре, ягъни бертуган Нигъмәтуллин-Бубиларның фидакарь тырышлыгы нәтиҗәсе икәнлеге шик тудырмый. Шулай да яңача корылган мәдрәсәне матди яктан яшәтү, шәкертләргә гыйлем-тәрбия бирү һәм җәйге айларда, белемнәрен күтәрү курслары оештырып, мөгаллимнәрне укыту зур чыгымнар таләп итә бит. Димәк, Иж-Буби мәдрәсәсенең матди хәлен башлыча авылның хәйриячеләре кайгырткан булырга мөмкин. Алар кемнәр булган? Мәдрәсәне яшәтүдә хәйриячеләрнең өлеше ни дәрәҗәдә? Бүгенге көндә авылыбызда мәгърифәтле һәм тәрбияле яшь буын вәкилләрен үстерергә ярдәм итүче иганәчеләр бармы? Әлеге сорауларга җавап эзләп табу бик тә кызыклы булды минем өчен.

Марилар нигезләп, соңрак монда татар гаиләләре күпләп күченеп килгән Иж-Бубый авылы – күрше-тирәдә урнашкан кол крестьян авыллары арасында иректә булып калган сирәк авылларның берсе. Аның халкы дәүләт крестьяннары булып исәпләнсә дә, иген игәр өчен җир мәйданнары аз булу сәбәпле, элек-электән сәүдә эшенә зур игътибар биргән. XVIII гасырда Алабуга – Воткинск почта трактының салынуы һәм аның авыл аша узуы, бер яктан, Казан, Мәскәү, Мәкәрҗәгә, ә икенче яктан, Пермь, Вятка, Екатеринбургка, шулай ук Уфа, Оренбург, Урта Азиягә барып чыгарга мөмкинлек биреп, сәүдәгәрлек эшен тагын да алга җибәргән, авыл халкы арасында Россиянең зур шәһәрләрендә тоткарсыз сәүдә итәргә хаклы булган эре сәүдәгәрләр барлыкка килгән.

Иж-Бубый авыл тарихы музеенда сәүдәгәрләрнең үз эшләрен тагын да яхшырак көйләп җибәрер өчен дәүләттән бурычка акча алып торулары турындагы XVII гасыр башы һәм азагына караган документларның архивлардан алынган күчермәләре саклана. Туган төбәгебез тарихын җентекләп өйрәнгән Раиф Мәрданов шулар нигезендә, авылның сәүдәгәрләре хөкүмәттән зур гына суммалар сорап алырлык булгач, үзләре дә аны кире кайтарырдай шактый гына байлыкка ия булганнардыр, дигән фикерен белдергән иде.

1900 елда Иж-Бубыйда туып үскән, шундагы кызлар мәдрәсәсендә белем алган *Мәрьям Зәйнуллинаның* истәлекләреннән күренгәнчә, XX гасыр башында авылыбыз шәһәр тибындагы кечкенә бер бистәне хәтерләткән: икешәр катлы зур-зур торак йортлар тезелеп киткән урамда

9 кибет һәм лавка, икмәк пешереп сата торган пекарня гөрләп эшләп торган. Авылдан читтәрәк, урман эчендә, 2 кирпеч заводы урнашкан булган. Шулай ук авыл җәмәгатьчелеге 2 су тегермәне тоткан. Иж елгасының аръягында бияләр үрчетүче 2 завод һәм алар каршында дәваханә булып, ел әйләнәсендә шунда күп кенә җирләрдән кымыз белән дәваланырга дип килгәннәр (Зәйнуллина 1987: 5). Үзенең шунда кымызда булуы турында татарның беренче хатын-кыз артисткасы Сәхипҗамал Гыйззәтуллина-Волжскаяның да үзенең истәлекләрендә язып калдырганлыгы билгеле.

375 хуҗалыктан торган авылда Мәрьям апа иллеләп бай тормышта яшәгән гаилә булганлыгы турында хәбәр итә, шулар арасында Мөхәммәтҗан Әхмәтҗанов һәм бертуган Нигъмәтуллин-Бубиларның иң эре сәүдәгәрләр икәнлеген күрсәтә, ә шактый гына байлык туплаганнар рәтендә Саттаровлар, Арслановлар, Гобәйдуллиннар, Әминевлар, Гыйззәтуллиннар, Исмәгыйлевлар, Мусиннар, Җәлалетдиновлар, Төхвәтуллиннар һәм Нәфыйковларны атап үтә (Зәйнуллина 1987: 5а). Чынлап та, 1897 елгы халык санын исәпкә алу кәгазьләренә караганда, Иж-Бубыйдагы хуҗалыкларның 76 проценты сәүдә эше белән шөгыльләнгән: кемдер мануфактура белән сату иткән, шулай ук товарны ваклап сату да популяр булган (Сан алу кәгазьләре 1897: 1–397). Кибет тота алмаганнар аны авыллардан авылларга йөреп сатканнар. Кемнәрдер эре сәүдәгәрләрнең малларын якын-тирә авылларга гына түгел, ерак өлкәләргә алып барып сатучы хезмәтчеләр – тәңкәче сатучылар булып киткәннәр. Күп кенә иж-бубыйлылар, читкә китеп, Уфа, Бирск, Пермь, Сарапул кебек шәһәрләрдә кибетләр ачканнар, сәүдә эшләрен кыргыз, казакъ якларында җәелдереп җибәргәннәр; кибет тотарга хәлләре җитмәгәннәре приказчиклар, сатучылар булып ялланып көн күргәннәр (Зәйнуллина 1987: 5а).

Шулай итеп, сәүдә белән шөгыльләнү авылдашларның тормыш-көнкүрешен яхшыртуга зур йогынты ясаган. Сату эшләре белән төрле өлкәләрдә йөрү, төрле милләт һәм катлау вәкилләре белән аралашу сәбәпле, Иж-Бубый халкы тирә-яктагы күрше авылларга караганда аң-белем дәрәҗәсе һәм көнкүреш ягыннан югарырак булган. Эшмәкәрләр уку-язуның, хисап гыйлемнәренең кирәген бик тиз аңлаган, балаларны яшьтән үк белемле итәр өчен мәктәп ачуны хуп күргән.

Авылда мәдрәсә эшләп киткән вакыт итеп 1781 елны исәплиләр. Зур үзгәрешләрне әлеге уку йорты 1895 елда бертуган *Гобәйдулла һәм Габдулла Нигъмәтуллин-Бубилар* тарафыннан кичерә башлый. Әлбәттә, бу катлаулы эш, читтән матди булышлык күрсәтелмәсә, бәлки озаккарак сузылыр иде. Әмма мәдрәсәдә реформалар башланганчы ук, авыл байлары арасында әлеге уку йортының мәнфәгатьләрен һәрдаим кайгыртып торучылар була.

Мәсәлән, Габдулла Буби XIX гасыр урталарында мәктәпләр салдырган *Мөхәммәтсадыйк Гайса улын* һәм *Әхмәдҗан Әхмәди улын* рәхмәт сүзләре белән искә ала: «...тугыз аршинлы бер мәктәп кенә

шәкертләргә бик тыгыз булганлыктан, шушы Мөхәммәтсадыйк әфәнде ...1858 елда унбер аршинлы тагын бер мәктәп салдырган вә 1859 елда шул ике мәктәп арасын тугыз аршинлы бүрәнә белән берләштереп ашханә иткән. ...1860 елда өченче бер мәктәпне ...Әхмәджан Әхмәди улы салдырган. ...Мөхәммәтсадыйк әфәнденең мәдрәсәсе 1877 елның ахырына кадәр дәвам кылды», – дип мәгълүмат бирә ул үзенең истәлекләрендә (Мәрданов, Миңнуллин, Рәхимов 1999: 22, 23).

Бу мәдрәсә бинасы туза башлагач, Габдулла Буби әйтүенчә, авылның эре сәүдәгәре *Мөхәммәдҗан хаҗи Әхмәдҗанов* 1875 елда берьюлы ике мәктәп бинасын төзетә, соңрак исә тагын ике мәктәп бинасын җиткезә. «Мөхәммәтсадыйк әфәнде салдырган бик иске вә бик эчергән мәктәпләрне сүттереп, берсе унике вә берсе унбер аршинлы тагын ике мәктәп салдырды. Заманына күрә мәдрәсәләр бик иркен вә шәкертләр өчен бик җайлы булды. Менә шул вакыттан соң мәктәп төзелеше һәммәсе Мөхәммәдҗан хаҗиның кесәсеннән сарыф кылына башлады», – дип яза Габдулла Буби (Мәрданов, Миңнуллин, Рәхимов 1999: 23).

Баштарак мәдрәсә мәчет янында ук урнашкан була. Соңрак алар халык телендә Мәдрәсә атавы дип йөртеләчәк як-ягы су белән әйләндереп алынган утрауга күчерелә. Алда әйтеп үткән ике мәдрәсә бинасы да Хаҗи бай (авыл халкы үз итеп, хөрмәт белән аны бүген дә шулай искә ала) тарафыннан шул утрауга салдырыла. Әлеге урын *Әхмәдҗан Габделкәрим улының* (1905 елда ул үзе һәм аның нәсел дәвамчылары Тараканов фамилиясен алалар) сатып алган урыны була (Җиһангәрәева 2021: 2а). Ул аны вәкыф исәбенә шәкертләр файдасына тапшыра. «...Бубыйның әнә шул шөһрәт тапкан мәдрәсәсе бүген дә шунда, менә шушы Әхмәдҗан Габделкәрим углы вәкыф кылган урында утыра. ...Мин аны менә хәзер дә рәхмәт белән искә аламын, вә бөтен милләт аны мәңгелек искә алачактыр. Рәхмәт Әхмәдҗан абзый! Син үз кулыңнан килгән һичбер хезмәтеңне милләтеңнән кызганмадың! Оҗмахлар кебек урыныңны мәдрәсәгә биреп, шәкертләрне, милләтеңне шатландырдың! Без вә бөтен милләт синнән разыйбыз, Аллаһы да синнән разый булсын!..», – дип яза аның турында Габдулла Буби (Мәрданов, Миңнуллин, Рәхимов 1999: 26, 27).

Мөхәммәдҗан Әхмәдҗанов 1888 елда үз хисабына мәдрәсә биналарының кайсыларын күчереп, кайсыларын өр-яңадан торгызып кую белән беррәттән утрауны коймалар белән әйләндереп ала, яхшы капкалар ясата; язын тирә-яктан су белән бүленеп калып, шәкертләр сал белән батачума йөргәнлектән, җәен ул күпер дә салдырта. Соңрак башка хәллерәк авылдашлар да аның үрнәгендә тагын ике күпер төзетеп, утрауны өч урыннан «зур җир» белән тоташтыралар. Монда байлар, читтән китертеп, сирень, сәрви куаклары, тупыл агачлары утырттыралар, берникадәр вакыттан соң ул шәкертләр ял итә торган матур бер бакчага әверелә. Соңрак шунда ук спорт мәйданчыгы, күлдә йөзү өчен көймәләр булдырыла. 1895 елда, Габдулла Бубиның үтенечен тыңлап, М. Әхмәдҗанов дүрт бүлмәдән торган зур мәктәп бинасын төзеттерә, аяклы

парталар һәм кара такталар кайтарта. 1904 елда ул буе егерме дүрт, иңе унсигез аршинлы сигез сыйныфлы, ә 1907 елда эчендә зур бер зал һәм унике сыйныф булган буе 42 һәм иңе 21 аршинлы мәктәп биналарын төзетә. Мәдрәсәдә спектакльләр кую, әдәби кичәләр уздыру нәкъ менә шул залда оештырыла башлый (Мәрданов, Миңнуллин, Рәхимов 1999: 39, 40).

Булачак мәгърифәтчеләрнең аталары Габделгалләм хәзрәт Нигъмәтулла улы мөдәррислек иткән чорда ук, Иж-Буби мәдрәсәсенең даны еракларга таралып, монда шәкертләр күпләп килә башлагач, җомга намазлары вакытында авыл мәчетенең ике залы халыкны сыйдыра алмый. Шунлыктан Мөхәммәдҗан Әхмәдҗанов үз чыгымнары хисабына зур мәчет салдыра. Бүгенгәчә сакланып калган әлеге бинаның өченче залы нәкъ менә шәкертләр өчен атап төзелә.

Алдынгы карашлы сәүдәгәр М. Әхмәдҗанов мәдрәсәне уңышлы тәмамлаган шәкертләрне Шәрык һәм Европа илләренә укуларын дәвам итәргә җибәрә торган була. Мәсәлән, Гаяз Максудовның башта Салоникига (Греция), аннан Льеж университетына (Бельгия), авылдашыбыз Котдус Абдрахмановның Мисырның Әл-Әзһәр университетына Мөхәммәдҗан хаҗи бай хисабына барып укып кайтулары билгеле.

1911 елда ирләр мәдрәсәсе патша хөкүмәте тарафыннан яптырылып, җитәкчеләрен панисламизмда гаепләп, Сарапул төрмәсенә озаткач, аларны тоткынлыктан азат итәр өчен Мөхәммәдҗан Әхмәдҗанов Мәскәүдән һәм Казаннан адвокатлар яллап китертә, бу эшкә барлыгы 15 мең сумнан артык чыгым тота.

Мәдрәсә күле утравында шәкертләр өчен торак һәм уку биналарын төзеткән Мөхәммәдҗан Әхмәдҗанов уку йортын җиһазлау, әсбаплар кайтару, дәреслекләр бастыру, мөгаллимнәр белән укучыларның кайберләренә эш хакы һәм стипендия түләү кебек чыгымнарны да күп очракта үз өстенә ала. «...Бубый мәдрәсәсе ябылганга кадәр, Мөхәмәтҗан хаҗи тышыннан, без эченнән хезмәт иттек», – дип яза Габдулла Буби (Мәрданов, Миңнуллин, Рәхимов 1999: 23).

Бу эштә Хаҗи байның уң кулы булып *Габдрахман Ибраһимов* тора. Ул үзе, Уфа губернасы Бөре өязенең Сәйтәк авылында тире эшкәртү заводы тотып, шактый гына байлык туплаган булса да, гаиләсе белән Иж-Бубыйда яши, авылдашыбызда приказчик булып хезмәт итә. «...Бу мәктәп артыннан бил бәйләп йөрүче» әлеге шәхеснең мәдрәсә өчен куйган тырышлыгын Габдулла Буби истәлекләрендә зур бәя биреп искә ала: «Бубый мәктәбенең матди реформа вә төзелүеннән, Мөхәммәд хаҗиның акчасы вә Габдрахман әфәнденең кулы-тырышлыгы кермәгән һичбер нәрсә юк. Габдрахман әфәнде хөр фикерле, гайрәтле, яңалыкны яклаучы, эшлекле кешедер. Бубый мәктәбен ихласның башыннан алып ябылганга кадәр, безнең максатларны тормышка ашыру юлында бик иҗтихад иткән адәмнәрнең берсе Мөхәммәдҗан хаҗи, икенчесе Габдрахман әфәнде» (Мәрданов, Миңнуллин, Рәхимов 1999: 32).

Мәрьям Зәйнуллина истәлекләреннән күренгәнчә, XX гасыр башында Иж-Бубыйның иң эре байлары булып ике гаилә – *Мөхәммәдҗан Әхмәдҗанов* һәм *Нигъмәтуллин-Бубилар* гаиләләре – саналган һәм яшәү рәвеше буенча авылдаш сәүдәгәрләргә үрнәк булып торган: аларга карап башкалар да европача киенергә, татар һәм рус телләрендә чыга торган газета-журналлар яздырып алырга, балаларына дөньяви белем бирергә, аларны рус теленә һәм чит телләргә өйрәтергә тырышканнар (Зәйнуллина 1987: 5а).

Мәгърифәтче Бубилар бер үк вакытта сәүдә дә иткәннәр. 1905 елда авылда зур янгын чыгып, тулы бер урам, шул исәптән аларның хуҗалыгы һәм кызлар мәктәбе бинасы да янып беткәч, М. Әхмәдҗанов булышлыгы белән мәдрәсә җитәкчеләре асты кирпечтән, өсте агачтан булган ике катлы йорт җиткерәләр. Әлеге бинаның беренче катында мәдрәсә җитәкчеләренең китап һәм язу-сызу кирәк-яраклары кибете урнаша. Өске каттагы зур гына китапханә бүлмәсендә 1000нән артык китап исәпләнгән, татар һәм рус телләрендә бастырылып килә торган газета-журналлар алдырылган, шунда ук уку залы да булган. Әлеге китапханәдән белемнәрне яхшы үзләштергән шәкертләр һәм мәдрәсәнең мөгаллимнәре иркен файдаланганнар. Шул ук вакытта мәдрәсәнең үзендә дә бай китапханә булдырыла.

Кызлар өчен мәктәпне Бубилар янәдән үзләренең ишек алларында салдыралар. Әлеге уку йортын матди яктан үзләре үк тәэмин итеп торалар: «...Әле яхшы, без үзебез бай, сигез сыйныфлы кызлар мәктәбен дә үз кесәбездән салдырдык. Һәм аны ябылган көненә кадәр үз кесәбездән тәрбия иттек. Бубый мәктәбенең шөһрәте дә зур, үзебез сатучы булганга, байлар һәммәсе белеш... һәм без сорасак, бөтенләй бирмәенчә калырга оялалар. Шуңар күрә без ничек итсәк иттек, акча тугрысында бик ул кадәр йөдәмәдек», – дип яза бу турыда Габдулла Буби (Мәрданов, Миңнуллин, Рәхимов 1999: 52).

1903 елда Габдулла Буби мәдрәсә файдасына дип тәгаенләп авыл мәчетендә М. Әхмәдҗанов сатып алып биргән «рәсми иганә сандыгы»н куйдырта: «Ел саен без аннан йөз илле вә ике йөз сумлап акча җыйдык. Русиядә мөселман мәсҗидләренә куелган беренче сандык менә шушы сандыктыр» (Мәрданов, Миңнуллин, Рәхимов 1999: 37).

Иж-Бубыйның хәйриячеләре турында сөйләгәндә, тагын бер шәхес турында искә алмыйча булмый. Ул – *Бәдретдин Җәлалетдинов* исемле сәүдәгәр авылдашыбыз. Аны Сарапул өяз земствосында Иж-Бубый авылы буенча авыл җәмәгатьчелегенең ышанычлысы, халык телендәгечә әйтсәк, «гласные» итеп билгелиләр. Ул мәдрәсә-мәктәпләргә кертелгән яңалыкларны рәсмиләштерүдә зур роль уйный. Мәсәлән, аның тырышлыгы нәтиҗәсендә 1907 елда Сарапул өяз земствосы Иж-Буби мәдрәсәсе Россиядә беренче булып татар мәктәпләренең башлангыч сыйныф укытучыларына шәһадәтнамә бирүче, ягъни мөгаллимнәр әзерләүче рәсми уку йорты буларак эшли башлый. Шулай ук Б. Җәлалетдинов әлеге уку йорты өчен кирәк-яракларга земстводан акча бүлеп бирүне кайгыртып тора, малайлар һәм кызлар өчен бер яисә ике еллык рус-татар сыйныфлы

башлангыч мәктәпләр ачу артыннан да башлыча ул йөри. 1911 елда ирләр мәдрәсәсенең ябылуы турындагы кайгылы хәбәрне мәдрәсә җитәкчеләренә һәм авыл халкына ирештерү дә аңа йөкләтелә.

Шулай итеп, авылның бай сәүдәгәрләре, бигрәк тә алар арасында аеруча ихтирамга лаек булган Мөхәммәдҗан хаҗи Әхмәдҗанов, үз мәнфәгатьләрен генә кайгыртып калмыйча, вәкыф һәм зәкят хисабына һәм, әлбәттә, күңел киңлеге белән Иж-Буби мәдрәсә-мәктәпләренә һәрдаим ярдәм итеп торалар. Мәдрәсәдән киләчәктә халкыбызга ихлас хезмәт куячак шәхесләр үсеп чыкканлыгын исәпкә алсак, авылдашларыбыз үзләренең матди байлыкларын изге эшкә сарыф итеп, татар халкының мәгърифәтен үстерүгә зур өлеш кертәләр.

Бүген исә алда атап үткән иганәчеләрнең авылыбызда мәгърифәтле һәм тәрбияле яшь буын вәкилләрен үстерергә ярдәм итүче дәвамчылары булуы – бик сөенечле күренеш. Беренчеләрдән булып мин шундыйлар рәтендә Мөхәммәдҗан Әхмәдҗановның нәсел дәвамчысы, аның өлкән улы Йосыфзыяның оныгы *Надир Мигъдәт улы Әхмәдҗановны* атыйм. Ул – күренекле кардиолог, Мәскәү шәһәрендә яши. Аның белән элемтәне 2011 елда урнаштырдык. Надир әфәнде берничә тапкыр авылыбызның кунагы булды, Бертуган Бубилар исемендәге урта мәктәпкә матди ярдәмнәрен күрсәтте. Ә 2017 елның 1 июнендә, ягъни Халыкара балаларны яклау көнендә, авыл балаларын, аларга заманча җиһазландырган уен мәйданчыгын тапшырып, сөендерде. Шулай итеп, үз вакытында игелекле гамәлләре белән ихтирам казанган Мөхәммәдҗан Әхмәдҗановның хәйриячелек эшен бүген аның оныкчыгы дәвам итә.

Укытучылар гаиләсендә туып үскән авылдашыбыз, Габдулла һәм Гобәйдулла имам булып хезмәт иткән мәчетнең азанчысы Җиһангәрәй Әхмәтҗан улының нәсел дәвамчысы, бүгенге көндә Казан шәһәрендә яшәүче *Искәндәр Рөстәм улы Җиһангәрәев* дистә елдан артык үзенең эшгамәлләрен авылыбызның тарихын барлауга, исән калган тарихи биналарны торгызуга һәм саклауга юнәлдереп башкара. Мәсәлән, кайчандыр бертуган Бубилар яшәгән торак йортның түбәсе нәкъ менә аның ярдәме белән ябылды, бинаның фасады төзәтелде, тәрәзәләре яңага алмаштырылды. Моның белән беррәттән Искәндәр Рөстәм улы үсеп килүче яшь буынны укыту һәм тәрбияләү мәсьәләләренә дә зур игътибар бирә. Әйтик, аның матди ярдәме белән мәктәпнең компьютер кабинеты өлешчә җиһазландырылды. Укучыларның берничә ел рәттән республикакүләм «Созвездие – Йолдызлык» фестивалендә җиңүләр яулавында, һичшиксез, аның да өлеше зур: репетицияләрне балалар авыл мәдәният йортында ул төзеткән һәм заманча җиһазландырган бию залында уздыралар, сәхнәдә чыгыш ясаганда аның хисабына тегелгән матур-матур киемнәрне дә кияләр. И. Җиһангәрәев белем нигезләрен яхшы үзләштергән, олимпиадаларда һәм бәйгеләрдә, мәктәптә җәмәгать эшләрендә активлык күрсәткән укучыларга аеруча игътибарлы: алар өчен җәй айларында Казан шәһәренә экскурсияләр оештыра.

Искәндәр Рөстәм улы яшь буынны туган як тарихы белән таныштыруны максат итеп куя. Авыл яшьләре һәм мәктәп укучылары ул оештырган җәяүле походларда бик шатланып катнашалар. Бигрәк тә авылыбыз тарихы белән бәйле булган «Иж-Бобья – Данилово», «Иж-Бобья – Сарапул» маршрутлары буенча һәм Буби елгасының башлангычына берничә көнлек җәяүле походлар сәяхәтчеләрнең күңеленә хуш килә.

Шулай ук иганәче Ркаил Зәйдулланың Мөхлисә Бубига багышланган «Үлеп яратты» пьесасы буенча куелган спектакльнең тамашаларына да райондашларыбызны, шул исәптән авылдашларны, укучы балаларны, Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театрына берничә тапкыр үз хисабына алып барып кайтты.

Искәндәр Рөстәм улы Җиһангәрәевның теләге – туган авылыбызның яшьләрен гыйлемле, акыллы һәм тәрбияле итеп күрү, киләчәктә Иж-Бубины заманча мәгърифәт үзәгенә әверелдерү. Ул бүген авылда кызлар гимназиясе сыйныфларын ачу юлында йөри, изге теләкләр тормышка ашучан, уңышлар юлдаш булсын иде!

Шулай итеп, сәүдәгәрлек белән шөгыльләнү Иж-Бубый халкына аңбелемне күтәрүнең, моның өчен дөньяви фәннәрнең нигезен ныклап өйрәнүнең кирәклеген төшенергә этәргеч булган. XIX гасыр азагы – XX гасыр башында, ягъни патша хөкүмәтенең рус булмаган милләтләрне гыйлемле итүгә каршы чыккан караңгы бер чорда яңа методлы мәктәпләрне ачуда, аларны яшәтүдә матди ярдәм күрсәткән милләтпәрвәр татар промышленниклары, эре сәүдәгәрләр булган химаяче Хөсәеновлар, Рәмиевлар, Акчуриннар, Утәмешевлар, Әҗемовлар һ.б. белән беррәттән безнең алдынгы карашлы авылдашларыбыз да татар мәгърифәтчелеген үстерүгә зур өлеш керткәннәр дип нәтиҗә ясарга җирлек бар.

Бүгенге җәмгыятьтә иганәчелек эшен дәвам иттерүче авылдашларыбызның булуы куандыра, алар милли мәгариф өлкәсенә һәрдаим зур булышлык күрсәтәләр. Әмма андыйлар хәзергә сирәк. Шунысы кызганыч: XX гасыр ахыры – XXI гасыр башында татар яшьләрендә милли үзаң таркалу, туган телдән бизү, милли мәдәнияттән, гореф-гадәтләрдән читләшү күзәтелә башлады, ассимиляция күренеше көчәйде. Яшь буында милли үзаңны тәрбияләүдә дәүләтнең генә көче җитмәгәнлеге көн кебек ачык. Тормышта икътисади яктан уңышка ирешкән милләттәшләребезнең матди булышлыгы бу өлкәдә бик мөһим. Димәк, киләчәктә милләтебезне алга җибәрердәй хәерияче яшьләрне үстерүгә игътибарны юнәлтү мөһим мәсьәлә булып тора.

ЧЫГАНАКЛАР ҺӘМ МАТЕРИАЛЛАР

Бертуган Бубыйлар һәм Иж-Бубый мәдрәсәсе: тарихи-документаль җыентык / төзүчеләре: Р. Мәрданов, Р. Миңнуллин, С. Рәхимов. Казан: Рухият. 1999.

Җиһангәрәева И.Ф. Язма истәлекләр // Җиһангәрәевлар гаиләсе архивы. Иж-Бубый.

Зәйнуллина М.Ш. Язма истәлекләр // Иж-Бубый авыл тарихы музее фонды. МИИБ КП – 116. 1987.

Русиядә беренче халык санын алу кәгазьләре. Күчермә // Иж-Бубый авыл тарихы музееның фәнни-ярдәмче фонды. 1897.

ФӘННИ ӘДӘБИЯТ

Махмутова А.Х. Лишь тебе, народ, служенье! Казань: Магариф. 2003.

Автор турында белешмә: Хисмәтуллина Алсу Фаат кызы – ирекле эзләнүче (422202, Ижевская ур., 5, Иж-Бубый авылы, Әгерҗе районы, Татарстан Республикасы, Россия Федерациясе); alsuroo@mail.ru

Редакциягә керде 31.01.2022 *Кабул ителде 22.03.2022*

БЛАГОТВОРИТЕЛИ ИЖ-БОБЬЯ, ВНЕСШИЕ ВЕСОМЫЙ ВКЛАД В РАЗВИТИЕ ТАТАРСКОГО ПРОСВЕТИТЕЛЬСТВА

А.Ф. Хисматуллина

Независимый исследователь
с. Иж-Бобья, Республика Татарстан, Российская Федерация
alsuroo@mail.ru

В начале XX века для признания тюркскими народами Российской империи медресе Иж-Буби в качестве сильнейшего учебного заведения, расположенного в небольшом татарском селе, требовалась серьезная финансовая поддержка. В статье показывается деятельность благотворителей села Иж-Бобья Сарапульского уезда Вятской губернии. Среди них были те, кто подарил свою землю под строительство зданий медресе; кто взял на себя его материальное оснащение и построил новую просторную мечеть для совершения пятничный намаз шакирдами; кто помог руководителям учебного заведения узаконить разные новшества. Иж-бобьинские купцы-благотворители внесли весомый вклад в развитие татарского просветительства на рубеже XIX–XX вв. В статье дается информация о деятельности современных благотворителей – иж-бобьинцев.

Ключевые слова: село Иж-Бобья, медресе Иж-Буби, просветители Нигматуллины-Буби, купечество, благотворители, вакф.

Для цитирования: Хисматуллина А.Ф. Иж-Бубый хәйриячеләре – татар мәгърифәтен үстерүгә өлеш кертүчеләр // Историческая этнология. 2022. Т. 7, № 1. С. 54–63. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.54-63

Сведения об авторе: Хисматуллина Алсу Фаатовна – независимый исследователь (422202, ул. Ижевская, 5, с. Иж-Бобья, Агрызский район, Республика Татарстан, Российская Федерация); alsuroo@mail.ru

Поступила 31.01.2022 *Принята к публикации 22.03.2022*

IZH-BOBYA BENEFICIARIES WHO MADE A SIGNIFICANT CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF THE TATAR ENLIGHTENMENT

A.F. Khismatullina
Independent Researcher
Izh-Bobya village, Republic of Tatarstan, Russian Federation
alsuroo@mail.ru

At the beginning of the 20th century, for the Turkic peoples of the Russian Empire to recognize the Izh-Bubi madrasah as the strongest educational institution, located in a small Tatar village, serious financial support was required. This article will focus on the activities of the benefactors of the Izh-Bobya village, Sarapulsky district, Vyatka province. Among them were those who donated their land for the construction of madrasah buildings; who took over its material equipment and built a new spacious mosque so that they could perform the Friday shakirda prayer in it; who helped the leaders of the educational institution to legitimize the innovations that they introduced. I believe that Izh-Bobyansky merchants-philanthropists made a significant contribution to the development of the Tatar enlightenment at the turn of the 19th and 20th centuries. It is gratifying that even today there are followers of their good deeds. The article also provides information about the activities of modern philanthropists – Izh-Bobyans.

Keywords: Izh-Bobya village, Izh-Bubi madrasah, enlighteners Nigmatullina-Bubi, merchants, benefactors, waqf.

For citation: Khismatullina A.F. Izh-Bubiy häjriyächeläre – tatar mäg"rifäten ǜsterǜgä ölesh kertǜchelär [Izh-Bobya beneficiaries who made a significant contribution to the development of the Tatar Enlightenment]. *Istoricheskaya etnologiya*, 2022, vol. 7, no. 1, pp. 54–63. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.54-63 (In Tatar)

REFERENCES

Makhmutova A.Kh. *Lish' tebe, narod, sluzhen'e!* [Only you, people, service!]. Kazan: Magarif Publ., 2003.

About the author: Alsu F. Khismatullina, Independent Researcher (5 Izhevskaya St., Izh-Bobya village 422202, Agryz district, Republic of Tatarstan, Russian Federation); alsuroo@mail.ru

Received January 31, 2022 *Accepted for publication March 22, 2022*

УДК 908

НОВАЦИИ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ МУСУЛЬМАН САМАРСКОЙ ГУБЕРНИИ НА РУБЕЖЕ XIX–XX ВВ. И ВОПРОСЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ НОВОМЕТОДНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

М.М. Гумеров

Московский городской педагогический университет,
Самарский филиал
Самара, Российская Федерация
marsello1812@gmail.com

Исламское образование в Самарском регионе на рубеже XIX–XX вв. постепенно изменяется: наряду с кадимистской (старометодной) системой образования распространение получает джадидское (новометодное). В статье на основании неопубликованных архивных источников из фондов Самарского губернского правления, Центрального государственного архива Самарской области в фокусе внимания оказываются наиболее значимые джадидские учебные заведения Самарской губернии.

Появление и развитие джадидских школ в конце XIX – начале XX вв. рассматриваются через призму источников их финансирования. В начале XX в. в Самарской губернии заметно растет число новометодных заведений, что в значительной степени было связано с изменившейся финансовой ситуацией в мусульманских сообществах Волго-Уральского региона – появлением слоя буржуа, готового финансировать деятельность образовательных учреждений нового типа.

Исследование подтверждает, что главными источниками финансирования как кадимистских, так и джадидских учебных заведений Самарской губернии служили пожертвования прихожан и отдельных крупных благотворителей, что доказывает существование различных идеологических подходов к вопросу о роли религиозного образования и его месте в развитии уммы в среде волго-уральских мусульман в изучаемый период.

Ключевые слова: кадимизм, джадидизм, мектебе, медресе, источники финансирования, Самарская губерния, ислам в Волго-Уральском регионе.

Для цитирования: Гумеров М.М. Новации в системе образования мусульман Самарской губернии на рубеже XIX–XX вв. и вопросы финансирования новометодных учебных заведений // Историческая этнология. 2022. Т. 7, № 1. С. 64–76. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.64-76

«Старый» и «новый» методы в Самарской губернии

До второй половины XIX в. в Самарской губернии, как и в других регионах Российской империи, мусульмане учились по системе образования, впоследствии получившей названия «кадимистская»[1] и «старометодная». Начиная с 1880-х гг. здесь распространяется джадидская или новометодная, система религиозного образования.[2] Рассмотрим некоторые элементы кадимистской и джадидской систем обучения в конце XIX – начале XX вв.

Некоторые специалисты полагают, что старометодная система начала складываться во второй половине – конце XVII в. (Мухаметзянова 2008: 15; Фархшатов 1994: 14). Самарские реалии в определенной степени подтверждают данную хронологию. Согласно данным Самарского губернского статистического комитета 1915 г., время возникновения самых ранних мектебе пришлось на начало 1700-х гг. Одно из самых ранних мектебе находилось в деревне Абдуллово Ставропольского уезда Самарской губернии (сейчас – село в Чердаклинском районе Ульяновской области) (ЦГАСО: Ф. 1. Оп. 1. Д. 5870. Л. 139 об.). В селе Старая Тюгальбуга Самарского уезда (сейчас – село в Новомалыклинском районе Ульяновской области) мектебе было основано в 1715 г. (Гусева 2007: 56). Следует отметить, что градация по уровням обучения в кадимистских учебных заведениях была весьма условной. Чаще всего исследователи выделяют два уровня – мектебе и медресе (Гибадуллина 2008: 104).

Источниками финансирования кадимистских учебных заведений, наряду с основным источником – пожертвованиям прихожан, по чьей инициативе открывались учебные заведения, также служили вакфы и плата за обучение (Мухаметзянова 2008: 126). Плата за обучение не была строго регламентированной и в среднем составляла от 5 до 10 копеек (Мухаметзянова 2008: 127). Кроме того, некоторые студенты обучались за счет отдельных благотворителей, надеявшихся, что в дальнейшем их воспитанник станет муллой в конкретной общине. Чаще всего в качестве вакфов служили земли, которые переходили в собственность прихода, мечети или конкретного учебного заведения (Гибадуллина 2008: 80). Но, как отмеча-

---

[1] Кадимизм (от араб. «кадим» – старый) – консервативная система образования мусульман России конца XIX – начала XX вв. Его сторонники защищали патриархальные устои жизни, вели активную борьбу против религиозного реформаторства – джадидизма и придерживались схоластической системы в области образования и воспитания. Необходимо отметить, что данные понятия получили свое официальное название лишь после появления иного, новометодного обучения, которое стало противопоставляться «старому» методу.

[2] В историографии данное явление получило название джадидской (от араб. «усуль аль-джадид» – новый метод) системы образования мусульман, сторонники которой выступали за обновление исламской культуры, методов обучения и общества в среде российских мусульман Крыма, Поволжья и Урала, Кавказа и Средней Азии 1880–1920-х гг.

ют специалисты, вакфная собственность в этот период в Самарской губернии практически отсутствовала (Гусева 2016: 164).

Во второй половине XIX в. особую популярность среди представителей мусульманской элиты Российской империи (И. Гаспринский, Г. Баруди, Ш. Марджани, Х. Фаизханов и др.) получили идеи о реформировании системы исламского образования, предполагавшие преподавание в религиозных школах, наряду с богословскими, также светских дисциплин, что было главным отличием джадидской системы от кадимистской.

Постепенно оформились основные центры джадидизма в Волго-Уральском регионе: Оренбургская губерния («Расулия» в Троицке, «Хусаиния» в Оренбурге), Уфимская губерния («Галия» и «Усмания» в Уфе), Казанская губерния («Мухаммадия» в Казани) и Вятская губерния (новометодная система обучения в деревне Иж-Бобья Сарапульского уезда). Во всех вышеупомянутых джадидских школах учились шакирды с Кавказа, Крыма, Средней Азии, из разных субъектов Волго-Уральского региона, включая Самарскую губернию.

Как мы можем наблюдать, большинство известных новометодных школ открывались именно в городской местности, где были все необходимые условия для их существования: достаточное финансирование и более образованные кадры. В Самаре известность получило медресе ахуна Шихабетдина Минюшева[3], основанное в 1888 г. (Гусева 2016: 164), о котором еще пойдет речь.

Со временем джадидские школы стали появляться и в сельской местности. В частности, одним из первых сельских учебных заведений стало медресе в деревне Иж-Бобья Сарапульского уезда Вятской губернии в 1895 г. (Гафаров 2014: 408), появившееся по инициативе братьев Габдуллы и Губайдуллы Нигматуллиных-Буби. Важно отметить, что учителем (*мударрис*)

---

[3] Минюшев Шихабетдин Хуснетдинович (1856–1930) – выпускник медресе Габденнасыр-хазрата Аминева в г. Буинске в Казанской губернии. В 1890 г. муфтий ОМДС присваивает ему звание *ахун*, очень скоро утвержденное и Самарским губернским правлением с выдачей свидетельства. Основной целью духовного служения Шихабетдин-хазрата стало налаживание всех сфер жизнедеятельности мусульман Самары и округа. Его самыми большими делами стали строительство первой настоящей мечети и медресе. Самарская соборная мечеть и самарское медресе, возглавляемые им, стали центрами распространения мусульманской духовности и образования в губернии. С именем Шихабетдин-хазрата связана почти вся деятельность самарской мусульманской общественности как в религиозной, так и в общественно-политической, социальной жизни. При большой поддержке и некоторой личной инициативе хорошо знавшего русский язык Шихабетдин-хазрата была инициирована и налажена работа всех социально-культурных учреждений мусульманской общины г. Самары – открытие культурно-просветительских и благотворительных обществ, выпуск журнала, открытие книжного магазина и т. д. В 1916 г. он награждается золотой медалью Министерства внутренних дел Российской империи «За усердие» для ношения на шее на Андреевской ленте.

и основателем этого медресе был отец братьев Буби – Габделгаллям Нигматуллович Нигматуллин и до 1895 г. здесь преподавали по «старому методу» (Помелов 2019: 252). После превращения учебного заведения в джадидское было введено 12-летнее обучение: четыре года в мектебе, восемь лет в медресе. Особое значение братья придавали изучению русского языка и реализации практики внеурочной деятельности. Постепенно медресе Иж-Буби стало пользоваться все большей популярностью. В 1908–1911 гг. численность шакирдов составляла 500 человек (Помелов 2019: 252). На первый взгляд величины могут показаться достаточно скромными, но учитывая, что речь идет о сельской местности и высокой конкуренции с другими учебными заведениями, в особенности городскими, данные значения весьма весомы. Медресе Иж-Буби со временем стало одним из центров новометодного образования мусульман России, при этом организация учебного процесса стала неким образцом для медресе в сельской местности. К этому образцу стремились и в Самарской губернии.

Постепенно новометодные школы стали открываться в Самарской губернии. В частности, один из учеников Зайнуллы Расулева Шакир Ибрагимов стал впоследствии муллой села Ново-Урайкино Ставропольского уезда Самарской губернии (Гусева 2016: 166), где приступил к реализации идей новометодного обучения. Архивные материалы свидетельствуют о том, что еще с 1880 г. в данном селе имелось мектебе (ЦГАСО: Ф. 1. Оп. 1. Д. 5870. Л. 138 об.). Другие специалисты отмечают, что уроженцы Самарской губернии были среди выпускников медресе «Хусаиния» (Гафаров 2014: 406). Один из выпускников медресе «Галия» – Хамза Вахитов – в 1909 г. открыл джадидское медресе в деревне Бавлы Бугульминского уезда (сейчас – город Бавлы Бавлинского района Республики Татарстан) (Гибадуллина 2008: 113). По состоянию на 1915 г. в деревне имелось два мектебе (ЦГАСО: Ф. 1. Оп. 1. Д. 5870. Л. 75, 76). Вероятно, при мечети второго прихода и вел свою деятельность Хамза Вахитов.

Хотя новометодные школы постепенно распространялись по территории всей Самарской губернии, сам процесс их распространения протекал медленно. Так, в 1898 г. здесь было только 28 джадидских школ (Гибадуллина 2008: 111) при общей численности мектебе и медресе около 217 единиц (ЦГАСО: Ф. 1. Оп. 1. Д. 5870. Л. 1–168). Во многом низкие темпы развития новометодных школ можно объяснить финансовыми сложностями, дефицитом необходимой учебно-методической литературы. Этому мешали также и хозяйственно-культурная замкнутость махаллей (Гусева 2016: 165), сильные позиции кадимистов, особенно в конце XIX–XX вв. Ниже рассмотрим расположение джадидских учебных заведений в Самарской губернии в 1898 г.

На основании данных таблицы можно проследить, что на начальном этапе распространения джадидизма[4] на территории Самарской губернии

[4] С 1880-х гг. (появление первых джадидских школ в России) до конца XIX в. (начало борьбы с джадидизмом со стороны официальной власти).

новометодные школы преимущественно открывались в Бугурусланском и Бугульминском уездах. Это можно объяснить тем, что данные регионы представляли собой место компактного проживания мусульман. Важным было еще и то, что территориально Бугурусланский и Бугульминский уезды граничили с Уфимской, Казанской и Оренбургской губерниями, где уже имелись известные джадидские школы. Отчасти поэтому мы не находим сведений о существовании новометодных школ в Бузулукском, Николаевском и Новоузенском уездах в этот период.

Таблица

Джадидские учебные заведения Самарской губернии, 1898 г.

№	Уезд	Волость	Населенный пункт
1	Самарский	Бобровская	д. Нижний Нурлат
2	Ставропольский	Высококольская	д. Абдреевка
3	Ставропольский	Старобесовская	д. Старый Сентемир
4	Бугурусланский	Матвеевская	г. Бугуруслан
5	Бугурусланский	Султангуловская	д. Асекеево
6	Бугурусланский	Ивановская	д. Кармала Кутлуево
7	Бугурусланский	Больше-Сурьметьевская	д. Чеганла
8	Бугурусланский	Больше-Сурьметьевская	д. Мочалейка
9	Бугурусланский	Старососновская	д. Старое Ермаково
10	Бугурусланский	Байтуганская	д. Балыкла
11	Бугурусланский	Сосновская	д. Новое Мансуркино
12	Бугульминский	Салиховская	г. Бугульма
13	Бугульминский	Альметьевская	д. Альметьево
14	Бугульминский	Мордово-Афонькинская	д. Верхняя Чегодайка
15	Бугульминский	Мордово-Афонькинская	д. Подлесное Утямышево
16	Бугульминский	Мордово-Кармальская	д. Старое Утямышево
17	Бугульминский	Мордово-Кармальская	д. Сарабиккулово
18	Бугульминский	Нижнечершилинская	д. Верхняя Чершила
19	Бугульминский	Мордовско-Ивановская	д. Менлибаево
20	Бугульминский	Чеканская	д. Урманлы
21	Бугульминский	Четырлинская	д. Денискина
22	Бугульминский	Спиридоновская	д. Сугушла
23	Бугульминский	Спиридоновская	д. Юлтемирово
24	Бугульминский	Спиридоновская	д. Каркали
25	Бугульминский	Сходневская	д. Токтарова Урдала
26	Бугульминский	Тумутуковская	д. Еланкулево
27	Бугульминский	Салиховская	д. Татарский Кандыз
28	Самарский	Чернореченская	г. Самара

Составлено по: (Гибадуллина 2008: 111; Гусева 2016: 164).

Первым джадидским медресе в Самарской губернии стало городское медресе ахуна Шихабетдина Минюшева, уже упоминавшееся выше. Можно утверждать, что деятельность Ш. Минюшева была весьма продуктив-

ной. Согласно отчету учебного заведения за 1913 г., в его учебном заведении получили образование 740 человек, из которых 30 выпускников стали имамами в мусульманских приходах Самарской губернии, включая такие села, как Спиридоновка, Ново-Урайкино, Мулловка, Филлиповка, Татарские Выселки и др. (Галимов 2012: 50).

Второй этап распространения джадидизма на территории России (начало XX в. – 1917 г.) характеризуется новыми, внешними трудностями: государство начало считать джадидов «неблагонадежными людьми, грозящими расшатать весь многовековой уклад жизни мусульман». Водоразделом стали разгром педагогических курсов в Сеитовом посаде полицией в 1901 г. по приказу Оренбургского губернатора и закрытие медресе Иж-Буби в 1911 г. (Фархшатов 1994: 50–51).

Несмотря на сложности, возникающие на пути джадидов, количество новометодных школ в Самарской губернии медленно, но росло, и к 1912 г. из 321 мусульманских учебных заведений джадидская система практиковалась уже в 34 мектебе (10,5%) и в 3 медресе (0,9%) (Гибадуллина 2008: 112). По мнению Э.М. Гибадуллиной, среди этих учебных заведений только одно медресе находилось в Ставропольском уезде, а все остальные, включая мектебе, находились в Бугульминском уезде (Гибадуллина 2008: 112). Возможно, единственной джадидской школой в Ставропольском уезде было медресе «Урняк» («Образец») в деревне Абдреево Высококолковской волости (сейчас – село Абдреево Новомалыклинского района Ульяновской области), открытое по инициативе Ашмасова Гакиля Билаловича, занимавшего должность местного имама одной из мечетей с 1907 по 1917 гг. (Галимов 2012: 104). Архивные материалы свидетельствуют о том, что при наличии трех мечетей в деревне Абдреево только в одной действовало мектебе с 1867 г. (ЦГАСО: Ф. 1. Оп. 1. Д. 5870. Л. 145 об.). Вероятно, именно это учебное заведение было преобразовано в новометодное.

В Бугульминском уезде в 1912–1913 гг. наибольшую популярность приобрели байрякинские медресе «Гарабия» и «Гибадия», а также Тайсугановское медресе. У нас имеются косвенные данные о том, что медресе «Гибадия» действует с 1815 г. В газете «Вакыт» от 29 апреля 1915 г. появилась заметка под заглавием «Праздник столетия существования медресе „Гибадия“» (ЦГАСО: Ф. 1. Оп. 1. Д. 5861. Л. 58). В 1913 г. появляется одно новометодное учебное заведение в Николаевском уезде, а в Самарском и Бузулукском уездах их не было совсем (Гусева 2016: 165).

Источники финансирования джадидских школ

В джадидских школах установилась определенная плата за обучение в зависимости от материального состояния семьи, составлявшая от 10 до 100 руб. Кадимистские школы могли рассчитывать на поддержку со стороны общины, где располагалась школа: местные жители, заинтересованные в духовном просвещении своих детей в соответствии со сложившей

традицией, принимали финансовое участие. С джадидскими школами дело обстояло иначе. Главным спонсором этих учебных заведений выступил новый социальный слой – буржуазия, которому было необходимо планировать свои доходы и расходы, поэтому требовалось понимать заранее стоимость обучения. Кроме того, сама школа была заинтересована в постоянном и стабильном материальном обеспечении, необходимом для закупки парт, досок, а также для выплаты зарплат высококвалифицированным учителям, знающим не только исламские ценности, но и имеющим познания в светских дисциплинах (чего не было в кадимистских школах). Учитывая запрос нарождавшейся татарской буржуазии в развитии новометодного образования, можно заметить, как, например, известный Симбирский меценат Тимербулат Акчурин[5] в ноябре 1888 г. купил у крестьянина И.Н. Павлова участок (150 кв. саженей) в Самаре на улице Казанская (ныне – ул. Алексея Толстого, д. 61а). А в 1891 г. он на собственные средства построил каменную мечеть (Галимов 2012: 40), при которой действовало новометодное медресе. Фактически это можно назвать единственным задокументированным вакфом в губернии.

В дополнение остановимся на деятельности первых мусульманских благотворительных обществ, часть из которых обеспечивали попечение над шакирдами, другие издавали литературу светского характера, осуществляли иную деятельность. Так, например, в Самаре подобная организация появилась в 1907 г. по инициативе М. Муртазина (Галимов 2012: 61). Официально эту организацию знали в городе как благотворительное общество «Хайрия» («Благотворительность»). За срок своего существования (1907–1913 гг.) общество «Хайрия» способствовало развитию культурно-просветительской, благотворительной деятельности среди мусульман города: курировало татарские школы при мечетях, издание журнала «Иктисад», бесплатную мусульманскую библиотеку, магазин для торговли книгами, проводило религиозные и светские культурные мероприятия, осуществляло попечение над бедными шакирдами.

Подобные благотворительные организации пытались открыть и в других уездах Самарской губернии. Так, в частности, неоднократно (в 1906 и 1907 гг.) поступали ходатайства в адрес Бузулукского уездного исправника от наиболее активных мусульман г. Бузулука Яруллы Валеева, муллы Галиаскара Гафурова и других лиц о регистрации и утверждении

---

[5] Тимербулат Акчурин (1826–1906) – родился в 1826 г. в семье симбирского купца Курамши Акчурина. После смерти отца стал полноправным владельцем Гурьевской фабрики, которая специализировалась на выпуске изделий из сукна. На рубеже XIX–XX вв. при фабрике имелось литейное предприятие. Тимурбулат Акчурин занимался также благотворительной деятельностью. 30 января 1881 г. в д. Старое Тимошкино Сенгилеевского уезда открыл в своем помещении бесплатную столовую, в 1904 г. при своей Гурьевской фабрике – больницу для лечения больных и раненых. Скончался 19 сентября 1906 г.

устава «Бузулукского мусульманского благотворительного общества» (ЦГАСО: Ф. 3. Оп. 122. Д. 7. Л. 3). Данная идея не получила практической реализации из-за неодобрения ряда пунктов устава представителями власти: отсутствие данных о том, что подписавшие заявление обладают законной правоспособностью, отсутствие информации о порядке вступления и выхода из общества, о предмете ведения совета и месте его нахождения, о порядке ведения отчетности и изменении устава (ЦГАСО: Ф. 3. Оп. 122. Д. 7. Л. 12 об.). В целом, политика властей была направлена больше на защиту интересов кадимистов.

Более успешными оказались мусульмане Бугульминского уезда, которым удалось в 1907 г. создать организацию под названием «Байрякинское общество мусульман-прогрессистов» (ЦГАСО: Ф. 3. Оп. 126. Д. 66. Л. 2 об.) (далее – общество), учредителями которого являлись мулла г. Бугульмы Ахмедзян Мухамедзянов, имамы деревни Байряково Масугут Габдулгалеевич Губайдуллин и Мухсин Габдулгалеевич Губайдуллин, мулла деревни Абсалямово Мухамедзариф Мухамедкаримов и др. (ЦГАСО: Ф. 3. Оп. 126. Д. 66. Л. 5). Департамент духовных дел сообщал Самарскому губернатору о том, что общество оказало значительную материальную помощь мусульманским учебным заведениям деревни Байряки Бугульминского уезда (ЦГАСО: Ф. 1. Оп. 1. Д. 5861. Л. 58). В самом начале устава указано, что его целью провозглашается распространение современного просвещения (ЦГАСО: Ф. 3. Оп. 126. Д. 66. Л. 2 об.). Его география не ограничивается только Бугульминским уездом, но также включает Уфимскую губернию, что связано с тем, что среди активистов были представители не только Самарской губернии. Членами общества могли стать даже несовершеннолетние учащиеся (ЦГАСО: Ф. 3. Оп. 126. Д. 66. Л. 2 об.), что говорит о широкой социальной поддержке. Минимальный взнос за действительное членство в обществе составлял 10 руб. в год (ЦГАСО: Ф. 3. Оп. 126. Д. 66. Л. 2).

Уже за первый год (1908 г.) работы, по отчетным данным общества, были организованы временные педагогические курсы для учителей мектебе (*мугаллимов*) Самарской губернии (ЦГАСО: Ф. 3. Оп. 126. Д. 66. Л. 59 об.), выдача нуждающимся учителям и ученикам средств до 100 руб. (ЦГАСО: Ф. 3. Оп. 126. Д. 66. Л. 60). В следующем, в 1909 году общество ходатайствовало перед управлением Казанского учебного округа о разрешении открыть в Бугульме двухгодичные курсы по подготовке мугаллимов для преподавания по новому методу (ЦГАСО: Ф. 3. Оп. 126. Д. 66. Л. 68). Однако здесь представители власти отказали, сославшись на то, что проектируемые курсы якобы «имели явную тенденцию создать раскол среди мусульманского населения, внося путем подготовки особых учителей-мугаллимов в их школы новые методы преподавания и новые предметы, как, например, историю, географию, арифметику, тогда как по действующим законоположениям в медресе и мектебе должны преподаваться мусульманское вероучение и татарская грамота под наблюдением и ответственностью мулл» (ЦГАСО: Ф. 3. Оп. 126. Д. 66. Л. 69).

Еще одним источником дохода джадидских школ были вакфы. В частности, упомянутый нами ранее Т. Акчурин в 1898 г. передал купленный участок земли в безвозмездное пользование самарской городской мусульманской общине (Галимов 2012: 41). Известен также случай создания в начале XX в. попечительства при оформлении вакфа на содержание медресе в деревне Юлтыево Бузулукского уезда, где в вакфную собственность прихожане передали 35 десятин общественной земли, что позволяло медресе ежегодно получать доход в сумме 200 руб. (Гибадуллина 2008: 116). Но, возможно, здесь идет речь о передаче имущества кадимистам, учитывая то, что в Бузулукском уезде джадидских школ практически не было.

Таким образом, свидетельств о передачи большого числа вакфного имущества в собственность джадидам мы не находим, что позволяет сделать вывод об очень маленьком их значении в списке доходов новометодных учебных заведений.

Новым источником дохода новометодных учебных заведений становится финансирование со стороны земских учреждений. В исследованиях Гибадуллиной Э.М. имеются следующие данные: «…например, с 1882 г. Бугульминская земская управа начала ежегодно выделять на содержание медресе деревень Нижние Чершилы и Байряки по 200 руб. на каждую школу. Ежегодно на содержание школ в Бугульминском уезде земством выделялось в целом 49 тыс. руб., его материальная помощь выразилась в размере 3 тыс. руб., или 28 коп. в расчете на одного ученика, тем мусульманским школам, где изучался русский язык. Ассигнования губернского земства этим школам начались с 1907 г. и вплоть до 1914 г. не превышали 1% сметы расходов. В 1912 г. в деревне Старое Котлумбетево Бугурусланского уезда была открыта столовая, где с февраля по апрель бесплатно питались 300 шакирдов, на что земством было выделено 1350 руб. В 1913 г. земскому гласному Шакиру Латыповичу Хакимову удалось добиться выделения земством пособия мусульманским школам до 6000 руб.» (Гибадуллина 2008: 117).

Вышеуказанные источники не решали проблему финансирования джадидских школ, основным источником финансирования были частные пожертвования прихожан. Согласно архивным данным, на содержание мусульманских школ в Самарской губернии в 1908 г. было израсходовано 4300 руб. (ЦГАСО: Ф. 171. Оп. 1. Д. 192. Л. 2), а в 1909 г. – 3000 руб. (ЦГАСО: Ф. 171. Оп. 1. Д. 404. Л. 1). Сокращение расходов можно объяснить тем, что в 1908 г. было зафиксировано 2300 учеников мужского пола (ЦГАСО: Ф. 171. Оп. 1. Д. 192. Л. 2), а в 1909 г. – 2271 (ЦГАСО: Ф. 171. Оп. 1. Д. 404. Л. 1).

Заключение

Проведенное исследование доказывает, что во второй половине XIX в. на территории Самарской губернии под влиянием более известных учебных заведений Российской империи постепенно распространяется

система новометодного обучения. Первые новометодные школы открываются на средства частных пожертвований татарской буржуазии.

В начале XX в. количество новометодных заведений в губернии заметно возрастает: с 28 джадидских школ в 1898 г. до 34 мектебе и 3 медресе в 1912 г. Одной из причин роста их числа стало многообразие форм их финансирования, когда к существующим прежде источникам добавились новые – в виде выплат со стороны земств и благотворительных организаций. Следует отметить, что, несмотря на разнообразие форм финансирования, частные пожертвования буржуазии, осознающей важность светского образования, по-прежнему оставались его главным источником.

Очевидная тенденция увеличения числа джадидских школ в Самарской губернии не привела к существенному росту их численности в сравнении с «мусульманскими» регионами империи. Это объясняется тем, что в изучаемом регионе на момент появления джадидизма отсутствовал широкий слой мусульманской буржуазии, как в Казанской, Уфимской и Оренбургской губерниях, который значительно ускорял процесс распространения новометодной системы. Нередко люди, занимавшиеся вопросами образования, как, например, Ш. Минюшев, параллельно осваивали другие виды деятельности, снижая их возможности. Отсутствие необходимых кадров оказывало сильное влияние на работу новых школ. Личностей, подобных Габдулле, Губайдулле и Мухлисе Буби, было крайне мало даже в таких мусульманских регионах, как Казанская или Уфимская губернии.

ИСТОЧНИКИ И МАТЕРИАЛЫ

Хайрия – Благотворительное общество // Официальный сайт Самарской Исторической Мечети. 15.08.2021. https://www.tarihi-mechet.ru/хайрия-благотворительное-общество/

ЦГАСО - Центральный государственный архив Самарской области. Ф. 1. Оп. 1. Д. 5861. Л. 58.

ЦГАСО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 5870. Л. 138 об.

ЦГАСО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 5870. Л. 139 об.

ЦГАСО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 5870. Л. 145 об.

ЦГАСО: Ф. 1. Оп. 1. Д. 5870. Л. 75.

ЦГАСО: Ф. 1. Оп. 1. Д. 5870. Л. 76.

ЦГАСО. Ф. 3. Оп. 122. Д. 7. Л. 3.

ЦГАСО. Ф. 3. Оп. 122. Д. 7. Л. 12 об.

ЦГАСО. Ф. 3. Оп. 126. Д. 66. Л. 2.

ЦГАСО. Ф. 3. Оп. 126. Д. 66. Л. 2 об.

ЦГАСО. Ф. 3. Оп. 126. Д. 66. Л. 3.

ЦГАСО. Ф. 3. Оп. 126. Д. 66. Л. 5.

ЦГАСО. Ф. 3. Оп. 126. Д. 66. Л. 59 об.

ЦГАСО. Ф. 3. Оп. 126. Д. 66. Л. 60.

ЦГАСО. Ф. 3. Оп. 126. Д. 66. Л. 68.

ЦГАСО. Ф. 3. Оп. 126. Д. 66. Л. 69.

ЦГАСО. Ф. 171. Оп. 1. Д. 192. Л. 2.

ЦГАСО. Ф. 171. Оп. 1. Д. 404. Л. 1.

НАУЧНАЯ ЛИТЕРАТУРА

Галимов Ш.Х. Прошлое как вера в будущее. К 120-летию Самарской Исторической мечети (1891–2011 гг.). Самара: Книга, 2012.

Гафаров А.А. Российские мусульмане в контексте общеисламской модернизации (XIX – начало XX вв.). Казань.: Изд-во Казан. ун-та, 2014.

Гибадуллина Э.М. Мусульманские приходы Самарской губернии в конце XIX – начале XX вв. Н. Новгород: Медина, 2008.

Гусева Ю.Н. Ислам в Самарской области. М.: Логос, 2007.

Гусева Ю.Н. Исламская традиция на самарской земле в XVII – начале XX в. // Известия Самарского научного центра Российской академии наук, 2016. Том 18, № 3. С. 161–169.

Мухаметзянова Д.С. Кадимистская система образования в историческом и педагогическом контекстах. Казань: Институт истории АН РТ, 2008.

Помелов В.Б. Особенности просвещения татарского народа в конце XIX – начале XX веков // Вестник Марийского государственного университета. Сер.: Исторические науки. Юридические науки. 2019. Т. 5, № 3. С. 248–255.

Фархшатов М.Н. Народное образование в Башкирии в пореформенный период 60–90-е годы XIX в. М.: Наука, 1994.

Сведения об авторе: Гумеров Марсель Марсович – аспирант 3-го курса Московского городского педагогического университета (Самарский филиал) (443081, ул. Стара Загора, 76, Самара, Российская Федерация); marsello1812@gmail.com

Поступила 31.01.2022 *Принята к публикации 22.03.2022*

INNOVATIONS IN THE EDUCATION SYSTEM OF MUSLIMS OF SAMARA PROVINCE AT THE TURN OF THE 19th–20th CENTURIES AND ISSUES OF FINANCING OF NOVEL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

M.M. Gumerov

Samara branch of the State Autonomous Educational Institution of Moscow "Moscow City University"
Samara, Russian Federation
marsello1812@gmail.com

Islamic education in the Samara region at the turn of the 19th–20th centuries began to change gradually: from the existence of the Kadimist (old-fashioned) system to the appearance of the Jadid (new-fashioned).

This article highlights the most significant Jadid educational institutions of the Volga-Ural region, thanks to which it became possible to develop religious schools of a new format in the Samara province. The work is written on the basis of unpublished

archival data contained in the archives of the Samara Provincial Government, the Samara Governor of the Central State Archive of the Samara region.

The dynamics of the emergence and development of Jadid schools since the late 19th – early 20th centuries is analyzed in connection with the sources of their financing in the territory of the Samara Region. At the beginning of the 20th century, the growth in the number of new-fangled institutions in the province became especially noticeable, their appearance was dictated, among other things, by the changed financial situation in the Muslim communities of the Volga-Ural region – the appearance of a layer of bourgeois ready to invest in the activities of educational institutions of a new format.

This study confirms that the main source of funding for both Kadimist and Jadid educational institutions in Samara province were donations from parishioners and individual major benefactors, which proves the existence of divergent ideological approaches to the question of the place and role of religious education in the development of the Ummah among Volga-Ural Muslims in the period under study.

Keywords: Kadimism, Jadidism, mektebe, madrasas, sources of funding, Samara province, Islam in the Volga-Ural region.

For citation: Gumerov M.M. Novatsii v sisteme obrazovaniya musul'man Samarskoy gubernii na rubezhe XIX–XX vv. i voprosy finansirovaniya novometodnykh uchebnykh zavedeniy [Innovations in the education system of Muslims of the Samara province at the turn of the 19th–20th centuries and issues of financing of new-fashioned educational institutions]. *Istoricheskaya etnologiya*, 2022, vol. 7, no. 1, pp. 64–76. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.64-76 (In Russian)

REFERENCES

Galimov Sh. Kh. *Proshloe kak vera v budushchee. K 120-letiiu Samarskoi Istoricheskoi mecheti (1891–2011 gg.)* [The Past as Belief in The Future. On the 120th Anniversary of The Samara Historical Mosque (1891–2011)]. Samara: Book Publ., 2016. (In Russian)

Gafarov A. A. *Rossiiskie musul'mane v kontekste obshcheislamskoi modernizatsii (XIX – nachalo XX vv.* [Russian Muslims in the context of general Islamic modernization (19th-early 20th centuries)]. Kazan: Kazan University Publ., 2014. (In Russian)

Gibadullina E. M. *Musul'manskie prikhody Samarskoi gubernii v kontse XIX – nachale XX vv.* [Muslim parishes of the Samara province at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries]. N. Novgorod: Medina Publishing House, 2008. (In Russian)

Guseva Yu. N. *Islam v Samarskoi oblasti* [Islam in the Samara region]. Moscow: Logos Publ., 2007. (In Russian)

Guseva Yu. N. Islamskaia traditsiia na samarskoi zemle v XVII – nachale XX v. [The Islamic tradition on the Samara region in the 17th to thebeginning of the 20th century]. *Izvestiia Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiiskoi akademii nauk,* 2016, vol. 18, no. 3, pp. 161–169. (In Russian)

Mukhametzyanova D.S. *Kadimistskaya sistema obrazovaniya v istoricheskom i pedagogicheskom kontekstakh* [The Kadimist system of education in historical and pedagogical contexts]. Kazan: Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences Publ., 2008. (In Russian)

Pomelov V. B. Osobennosti prosveshcheniya tatarskogo naroda v kontse XIX – nachale XX vekov [Features of the enlightenment of the Tatar people in the late 19th – early 20th centuries]. *Vestnik Mariyskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya "Istoricheskie nauki. Yuridicheskie nauki"*, 2019, vol. 5, no. 3. pp. 248–255. (In Russian)

Farkhshatov M. N. *Narodnoe obrazovanie v Bashkirii v poreformennyy period 60–90-e gody XIX v.* [Public education in Bashkiria in the post-reform period of the 60–90s of the 19th century]. Moscow: Nauka Publ., 1994. (In Russian)

About the author: Marsel M. Gumerov, 3rd year postgraduate student, Samara branch of the State Autonomous Educational Institution of Moscow "Moscow City University" (76 Stara Zagora St., Samara 443081, Russian Federation); marsello1812@gmail.com

Received January 31, 2022 *Accepted for publication March 22, 2022*

ЖЕНСКИЙ ВОПРОС В ТАТАРСКОЙ ДЕРЕВНЕ

УДК 929

МӘРЬЯМ ХАНЫМ: БУБИЛАР НӘСЕЛЕНЕҢ ОНЫТЫЛГАН КАҺАРМАНЫ

А.Г. Хәйретдинов

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең
Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты
Казан, Россия Федерациясе
khaidar67@mail.ru

Мәкалә Бубилар мәшһүр мәгарифчеләр нәселенең онытылган вәкиләсе Мәрьям ханым Нигъмәтуллина/Бубинскаяга[1] багышлана. 1917–1920 елларда М. Нигъмәтуллина эчке Россиядә татар совет милләт төзелешендә катнаша, шуннан файдаланып 1800 төрек әсирен азат итүгә ирешә. Соңрак элекке әсирләрдән булган Али Рыза исемле офицерга кияүгә чыгып, аның белән бергәлектә Төркестан халыкларының большевик оккупациясенә каршы милли-азатлык хәрәкәтендә катнаша. Мәкаләдә М. Бубинскаяның тормыш юлының төп этапларын торгызырга омтылыш ясала. Бу каһарман ханымның тормышына кагылышлы биографик материал татар тарихына һәм, гомумән, фәнни әйләнешкә беренче мәртәбә кертелә.

Ачкыч сүзләр: Бубилар нәселе, Гобәйдулла кызы Мәрьям Нигъмәтуллина-Буби, Бохара Халык Совет Республикасы, басмачылык, Әнвәр-паша, татар мөһаҗирләре, Молла Нафиз, Зәки Вәлиди Тоган.

Татар хатын-кызы мәгариф һәм мәгърифәтчелек, журналистика, әдәбият һәм милли-мәдәни хәятнең башка яссылыкларында эш күрсәтү белән генә чикләнми – кирәк чакта ул кулына корал алып ир-атлар белән иңгә-иң куеп сугышкан. Мәрьям Буби шундый каһарман ханымнарның берсе. Ул тормыш иптәше белән бергә Төркестанның азатлыгы һәм бәйсезлеге өчен көрәшкән, әмма аның тормышында хәйран калдырырлык башка вакыйгалар да булган.

Мәрьям Нигъмәтуллина – танылган мәгариф эшлеклесе Габдулла Нигъмәтуллин-Бубиның (1871–1922) бертуган абыйсы Гобәйдулла Нигъмәтуллинның (1866–1938) кызы була. Шуңа күрә каһарман ханымның үзе турында сүз башлаганчы, әлбәттә, аның атасы турында берничә сүз әйтергә кирәк.

---

[1] Мәрьям туташның үз кулы белән язылган бер хатында ул үзенең имзасын Бубинская дип куйган (кара түбәндә 6 рәсем).

Гобәйдулла Нигъмәтуллин талантлы укытучы, татар милли мәгарифенә яңа сулыш биргән, алдынгы уку-укыту алымнары керткән күренекле методикачы-педагог, география, физика, табигать белеме, этика, грамматика буенча дәреслекләр авторы, уңышлы эшмәкәр. Ул «*Мәктәб-и Фөнүн-и Мөлкия*»[2] (Balcı) исемле иң яхшы уку йортларының берсендә дөньяви белем алган кеше. Татар милли мәгарифе тарихында яңа сәхифәне Гобәйдулла әфәнде энесе Габдулла белән (Махмутова 2005: 172–188) бергәләп ачкан гына түгел, ул бу эшне башлап йөрүче буларак: «*Буби шәхесенең рухи яктан өлгерүендә хәлиткеч роль башкарган*» (Махмутова).

1895 елда Гобәйдулла белән Габдулла, аталарының хәер-фатихасы белән, туган авыллары Иж-Буби мәдрәсәсендә[3] укыту низамын һәм эчтәлеген колачларын киң җәеп үзгәртеп коруга керешәләр. Нәтиҗәдә, бертуган ике мәгарифче Иж-Буби мәдрәсәсен нуры белән бөтен Русияне яктырткан татар мәгарифе учагына әйләндерә алганнар. Бу хакта А. Мәхмүтова: «Ул вакытта татарларда гына түгел, бөтен мөселман дөньясында да мондый хәлнең булганы юк иде», – дип яза (Махмутова).

Бертуган Бубиларның кызтуганнары Мөхлисә ханымны (1869–1937) да онытмаска кирәк. Ир кардәшләренең хатыннары белән бергә Мөхлисә ханым 1901 елда Иж-Бубый авылында алты еллык кызлар мәктәбе ача. 1912 елда Бубиларның мәктәп вә мәдрәсәләре хөкүмәтнең реакцион карары белән ябылганнан соң (Махмутова 2003: 230) Мөхлисә ханым Троицк шәһәренә күчеп китеп укытуын шунда дәвам итә. 1913 елда ул үзе җитәкчелек иткән яңа кызлар мәктәбе ачып җибәрә, ә 1917 елның май аенда Мәскәүдә үткәрелгән I Бөтенроссия мөселман корылтаенда Мөхлисә ханым Буби Үзәк Диния нәзарәтенең казыясе итеп сайлана[4] һәм ислам тарихына беренче хатын-кыз казыя буларак кереп кала.

Мәрьямнең мондый гаиләдә дөньяга килеп һәм уртак изге эш белән мавыккан туганнар әйләнәсендә тәрбияләнүе, әлбәттә, аның рухи һәм гакылый үсешендә чагылмый калмаган. Моннан тыш, мәшһүр нәселнең

[2] «*Мәктәб-и Фөнүн-и Мөлкия*» (төрек.: *Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiyye*) – 1885 елда солтан Мәхмүд II тарафыннан оештырылган яңа низамлы югары уку йорты. Дәрәҗәсе буенча университет булган бу мәгариф йортында югары квалификациягә ия булган һәм иҗтимагый тормышның киң даирәләрендә хезмәт итергә яраклы булган кадрлар әзерләнгән.

[3] *Иж-Бубый авылы мәдрәсәсе* – Сарапул өязендәге Иж-Бубый исемле татар авылында 1781 елда ачылганнан соң 1912 елга кадәр туктамастан эшләп килгән мөселман уку йорты. 1895 елдан башлап мәдрәсәдә уку-укыту ысулларын үзгәртеп кору буенча эш башлана. 1908 елдан 1911 елга анда ел саен 500 шәкерт белем ала. Хәзерге вакытта Иж-Бубый авылы Татарстанның Әгерҗе районына керә.

[4] *I Бөтенрусия мөселман корылтае* аннан алда 1905–1906 елларда Түбән Новгородта конспиратив рәвештә һәм 1914 елда Санкт-Петербургта үткәрелгән дүрт Бөтенрусия мөселман корылтайларының дәвамы була.

данлы һәм шул ук вакытта фаҗигале язмышы да аның тормыш юлына тәэсир иткән.

Хәзерге вакытта татар тарихъязмасында Мәрьям Нигъмәтуллина һәм аның тәрҗемәи хәле турында мәгълүмат юк диярлек булса да, аның биографиясен өйрәнүгә керешергә мөмкинлек бирә торган берничә чыганак табылды. Әлегә кулыбызда ике төркем шундый чыганаклар бар. Беренче төркемгә түбәндәге чыганаклар керә:

1) Мирза Пирнәфәс исемле кешенең Мәрьям ханым турындагы кыска гына язмасы;

2) Мирза Пирнәфәснең хатирәләр китабын басмага әзерләгән һәм кереш сүз язган төрек галиме Али Бадәмҗының мәкаләсе;

3) Мирза Пирнәфәснең хатирәләре;

4) Мәрьям ханым турында Зәки Вәлиди Тоган истәлекләрендә сакланган берничә сүз.

5) Төркия тикшеренүчесе Рамазан Балҗының кечкенә генә интернет-басмасы.

Мәрьям Нигъмәтуллина турында иң беренче хәбәр әлеге исемлекнең башында торган документтан табылды. Сүз Мәрьям ханым белән таныш булган Мирза Пирнәфәс Төркистанинең хатирәләрендәге язмасы турында бара. Әлеге язма белән танышу бу шәхескә карата кызыксыну уятты һәм аның турында өстәмә мәгълүмат эзләүгә этәрде. Нәтиҗәдә З. Вәлиди Тоганның, А. Бадәмҗының һәм Р. Балҗының язмалары да өйрәнелде.

Икенче төркемгә «Иж-Бубый авылы тарихы музее»нең хезмәткәрләре тарафыннан тәкъдим ителгән чыганаклар керә. Музейның мөдире А.Ф. Хисмәтуллина һәм фәнни хезмәткәр Н.Р. Маннаповаларның ярдәме белән, Мәрьям Нигъмәтуллинаның балачагы һәм үсмер елларына караган кайбер документларга ия булдык. Бу йөздән, әлеге мәкаләдә Мәрьям Нигъмәтуллина турында сүзебезне аның бала вә үсмер чакларыннан башларга мөмкин булды.

Искә алынган яңа чыганакларны тикшерү нәтиҗәсендә Мәрьям Нигъмәтуллинаның 1897 елдан соң туган булуы ачыкланды. Бу хакта 1897 елның 28 гыйнварында (яңача 9 февральдә) Русия империясендә беренче мәртәбә үткәрелгән перепись бланкында аның исеменең булмавы дәлил булып тора. Бу документта Мәрьямнең булачак ата-анасы – 30 яшен тутырган Гобәйдулла Нигъмәтуллин һәм аның беренче хатыны – 26 яшьлек Баһаветдинова Камилә күрсәтелгәннәр. Моннан тыш бу гаиләнең инде туып өлгергән балалары да искә алынган, әмма Мәрьям исемле кыз бала исеме анда юк. Ягъни аның исеме шулай ук 1897 елга Диния нәзарәте тарафыннан тутырылган *«Метрикә китабы»*нда да табылмады. Әлеге чыганакта туган балалар турында язмалар 1897 елның елның декабренә, ягъни елның азагына кадәр җиткерелгән. Мәрьямнең Нәсимә Фәйзуллинаның кызы (1887–1939) булуы да ихтимал. Һәрхәлдә, Гобәйдулла әфәнденең Нәсимә ханымнан Фидаи белән (1906–1932) Зыя исемле (1908–1941) ике угылы булуы мәгълүм.

Рәс. 1. Бубиларның балалары (XX йөз башы). Сулдан беренче баланың Мәрьям Нигъмәтуллина булуы ихтимал. А. Хисмәтуллина белән Н. Маннапова архивыннан.

Рәс. 2. Мөхлисә Буби тарафыннан Иж-Бубыйда ачылган кызлар мәктәбенең мөгаллимәләре һәм укучы кызлар (якынча 1910–1911нче еллар). Мәрьям Нигъмәтуллина астагы сафта уң яктан өченче. А. Хисмәтуллина белән Н. Маннапова архивыннан.

Мәрьямнең белем алуына килгәндә, документлардан аңлашылганча, башлангыч белемне ул Иж-Бубый авылында Мөхлисә Буби тарафыннан ачылган кызлар мәктәбендә алган (Рәс. 2).

Иж-Бубыйдагы хатын-кызлар мәктәбе һәм Бубиларның башка мәктәпләре ябылганнан соң Мөхлисә ханым милли мәгарифкә хезмәт итүнең икенче юлын таба. Ул Троицк шәһәренә күчеп китә һәм анда хәйрияче Г. Әхмәровның «Сөембикә» атлы кызлар мәктәбендә укыта башлый. Иж-Бубый хатын-кызлар мәктәбенең мөгаллимәләре һәм укучылары Мөхлисә ханымга ияреп китәләр. Араларында үсмер Мәрьям дә була (Рәс. 3).

Рәс. 3. Троицкидагы «Сөембикә» кызлар мәктәбенең мөгаллимәләре һәм укучылары (1913). Мәрьям Нигъмәтуллина урта сафта уң яктан беренче.
Арттагы сафта ачык төстәге күлмәкчән мөгаллимә Зәйтүнә Мәүлетова.
А. Хисмәтуллина белән Н. Маннапова архивыннан.

1914 елның августында Мөхлисә ханым Буби шул ук Троицкта шәхси хатын-кызлар мәдрәсәсе ачып җибәрә (Валиди Тоган). Мәрьям Нигъмәтуллина да яңа ачылган мәктәп укучысы булып китә (Рәс. 4).

Рәс. 4. Мөхлисә ханым Буби тарафыннан Троицк шәһәрендә ачылган кызлар мәктәбе мөгаллимәсе (уртада) һәм шәкерт кызлар. 1914 елның март ае. Мәрьям туташ арттагы сафта сулдан өченче. А. Хисмәтуллина белән Н. Маннапова архивыннан.

Рәс. 5. Мәрьям Нигъматуллинаның үз кулы белән язган хаты

Хатның яңгырашы: *Зиядә сәүдегем Зәйтүнә апакаем! Инсанның инсан улмакы гыйлеме бәрәкәтендә генә улур, чөнки гыйлем инсанны дөньяда вә ахирәтдә газиз идәр. Һөнәрле вә мәгърифәтле улырга тырышуб бундан соң мөслимәләр дә тәгълим тәрбия күрсен дә милләтемез сәгадәт эчендә йәшәсүн. Сези ифрат сәвән: М.Б. Мәрьям Бубинская.*

Иж-Бубый авылы музееның искә алынган хезмәткәрләренең безгә тапшырган бер ачык хат (открытка) турында да әйтеп узыйк. Әлеге ачык хатта Мәрьям туташ үз кулы белән кыска гына сәлам мәктүбе язган. Хат Мәрьям туташның иң яраткан укытучысы – Зәйтүнә Мәүлетовага (1893–1957) атап язылган. Зәйтүнә туташ исә Габдулла Тукайның күңелен яулаган мәгъшукасы буларак мәгълүм (Рәс. 5).

Ошбу хат Мәрьям туташның әдәбе, омтылыш вә идеаллары турында берникадәр мәгълүмат биргәнгә күрә, бирелә аның тәрҗемәсен биру урынлы булыр:

Бик сөйдегем Зәйтүнә апакаем! Кешенең кеше булуы гыйлеме бәрәкәтендә генә була, чөнки гыйлем кешене дөньяда вә ахирәтдә газиз итә. Һөнәрле вә мәгърифәтле булырга тырышып моннан соң мөслимәләр дә тәгълим тәрбия күрсен дә милләтебез бәхет эчендә яшәсен. Сезне ифрат сөйгән: М.Б. Мәрьям Бубинская.

Мәрьямнең балачагы вә үсмер кыз еллары турында әлегә шушылар билгеле. Моннан соң чит ил чыганаклары белән эш ителәчәк. Хронологик тәртиптә караганда, Мәрьям ханымның исеме беренче тапкыр «Tasvir» («Тасвир») төрек гәзитендәге некрологта калкып чыга. Шулай да без З. Вәлиди Тоганның 1967 елда Төркиядә бастырган һәм 1998 елда Уфада рус теленә тәрҗемә ителеп дөнья күргән истәлекләренә күчәбез.

Зәки Вәлиди Тоган әфәнде, Мәрьям ханымга артык игътибар итмичә, аның исемен ире Али Рыза бәйне искә алуы уңаеннан гына атап уза: «Беренче бөтендөнья сугышы вакытында урысларга әсирлеккә төшкән Али Рыза яшь бохарачылар оештырган хәрби мәктәп җитәкчесе була. Аның белән бергә хәлал җефете, – татар кызы Мәрьям ханым (Казан төрекләреннән танылган мөселман дин эшлеклесе Гобәйдулла Бубиның кызы) була» (Валиди Тоган).

Мәрьям Нигъмәтуллинның, чыннан да, Гобәйдулла Бубиның кызы булуы турындагы ышанычлы нәтиҗәбез әлеге сүзләр һәм некрологта чагылыш тапкан хәбәр нигезендә ясала.

Мәрьям туташ белән Али Рыза бәйнең кайчан гаиләә корулары әлегә билгеле түгел. Төрек гаскәренең йөзбашы (капитан) Али Рыза Сарыкамыштагы уңышсыз һөҗүм аркасында әсирлеккә эләккән була (Bademci A). Русия армиясенең Кавказ фронтында төрекләргә каршы контр-һөҗүм башлавы галәмәт күп төрек хәрбиләренең әсирлеккә төшүенә китергән: сүз 15000 башлап 60000 гә кадәр әсир турында бара. 1914 елның көзендә аларның төп өлеше Сызрань һәм Самара аша уза. 1915 елның 22–28 март көннәрендә генә Самара станциясе аша 66 меңнән артык әсир узган була (Гусева). Самарадан соң әсирләр Кавказга, Украинага, Үзәк Россиягә, Себергә һәм хәтта ерак Маньжуриягә озатылалар (Сибгатуллина: 205).

Беренче җиһан сугышы елларында Русия татарлары төрек хәрби әсирләренә рухи һәм матди ярдәм күрсәткән хәйрия оешмалары булдырганнар (Сибгатуллина: 216). Мондый оешмаларының таралышы гаять киң булган: Әстерхан, Екатеринбург, Казан, Кострома, Мәскәү, Түбән Нов-

город, Оренбург, Пенза, Сембер, Тамбов, Тобольск, Төмән, Уфа, Сарытын (Царицын), Чиләбе, кыскасы, татар яшәгән һәр җирдә диярлек бичара әсирләр үзләренә ярдәм күрсәтергә әзер булган дин һәм тел кардәшләре карамагында булганнар. Нәтиҗәдә алар белән җирле татар халкы арасында элемтәләр җайга салынган һәм хәтта гаиләләр дә барлыкка килгән. Күп кенә төрекләр, татар гореф-гадәтләрен, тормыш рәвешен кабул итеп, татар кала вә авылларында яшәп калуны сайлаганнар (Сибгатуллина: 217).

Югарыда әйтелгәннәрне истә тотканда, Али Рыза белән Мәрьям туташның танышулары сәер түгел. Ул танышу 1917 ел Октябрь революциясеннән соң ук булган дип фараз кылып була. 1917 елда Мәрьям туташ инде 19–20 яшьләренә ирешкән җиткән кыз була. Ул, мөгаен, хәйрия эшчәнлеге белән шөгыльләнгән була һәм әсир төрекләр белән аралаша.

Молла Нафизнең истәлекләренә күрә, Мәрьям туташ Совет власте органнарында да эшләгән яки алар белән хезмәттәшлек иткән: «*... ул большевикларга кушылырга мәҗбүр була һәм үзенә хас зирәклек һәм нык холкы аркасында шул тирәлекнең танылган лидерлары арасына керә. Большевизм юлбашчыларының тар даирәсенә үтеп кереп ул үзенең яңа иптәшләре ягыннан ярдәмгә ирешә*» (Pirnefes Türkistanlı: 363).

Совет оешмасында эшләгән чагында Мәрьям туташ таң калдырырлык бер эш башкара – күпсанлы төрек әсирләрен азат итә. Төрек чыганакларында хәбәр ителгәнчә, әсирләрне азат итү өчен Мәрьям туташ үз өлешенә тигән мирасын – патша заманыннан калган 10000 алтын тәнкәсен совет хөкүмәтенә тапшыра[5]. Бу изге гамәле нәтиҗәсендә 1800 төрек әсире алдында туган илләренә кайтып китү юлы ачыла (Rusya Araştırmaları Enstitüsü). Азат ителгән әсирләрнең берсе булган Али Рыза бәй белән Мәрьям туташ Нигъмәтуллина никахлашалар (Pirnefes Türkistanlı: 364). Хәзерге вакытта яңа гаиләнең кайчан барлыкка килгәне тәгаен генә мәгълүм түгел. Шулай да аның 1918 яки 1919 елда барлыкка килүен фаразлап була. Бу хакта 1921–1922 елларда Әнвәр-паша[6] чирүендә хезмәт иткән Али Рызаның фотосурәте дәлил булып тора (Рәс. 6).

Фотодан аңлашылганча, Төркестан чорында Мәрьям ханым белән Али Рызаның Галия-Севим исемле кызлары булган. Молла Нафизның язуынча, 1923 елда кечкенә Галия-Севим өч яшендә була. Димәк, бала 1920 елда дөньяга килә. Болай булганда, никахлашу тантанасының 1918–1919 елларда үткәрелгәнен тәгаенләп була.

Молла Нафизнең истәлекләреннән күренгәнчә, большевиклар рус булмаган халыкларга, бигрәк тә мөселманнарга карата сәясәтен кискен

---

[5] Ул чактагы 10000 алтын тәңкә хәзерге 800000 АКШ долларына тиң булып чыга.

[6] *Әнвәр-паша* (*Исмәгыйль Әнвәр-паша*, 1881–1922) – Госманлы дәүләтенең хәрби эшлеклесе, сәясәтче; Дөнья сугышы вакытында Госманлы дәүләтенең хәрби министры.

үзгәрткәннән соң, Али Рыза белән Мәрьям ханым ул вакытта мөһим вакыйгалар кичергән Бохарага күчеп китәләр (Pirnefes Türkistanlı: 364).

Рәс. 6. Али Рыза, аның кызы һәм хезмәттәшләре. Әлеге фотосурәт З. Вәлиди Тоганның хатирәләр китабында китерелә.

1920 елның сентяберендә Кызыл Армия «Яшь бохаралылар»ның[7] кораллы милли куәтләре һәм җирле большевиклар ярдәме белән Бохара әмирлеген тар-мар итә. Яшь бохаралылар белән җирле большевикларга Бохарада совет республикасы төзи башларга мөмкинлек ачыла. Бохара Хөкүмәтен тәшкил иткән Революцион Комитет белән Назирләр Шурасы (Комиссарлар Советы) оештырыла, ә октябрьдә Бохара Халык Совет Республикасы (БХСР) барлыкка килүе игълан ителә. БХСРның хәрби назире (комиссары) итеп Габделхәмид Гарифов (1894–1925)[8] билгеләнә. БХСР үзенең барлыкка килүе белән җирле большевикларга һәм Кызыл Армиягә бурычлы булганы өчен Мәскәүгә буйсына торган җепле курчак хәлендәге бер ясалма дәүләт була.

Рәс. 7. Бохара Халык Совет Республикасы. Ачык интернет-чыганаклардан.

---

[7] *«Яшь бохаралылар»* – 1756–1920 елларда яшәгән Бохара әмирлегендә XX йөз башында җәдидчеләр хәрәкәте нигезендә оешкан милли-демократик хәрәкәт вәкилләре.

[8] https://centrasia.org/cnt2.php?st=1510161553 (каралды: 02.05.2020).

Элек хәрби офицер булган Али Рыза БХСРның Кораллы Көчләрен төзүгә җәлеп ителә. Вәлиди Тоган истәлекләренә күрә, 1921 елның мартыннан 1922 елының мартына кадәрге дәвердә хәрби министр вазыйфасын башкарган Арифов[9] Али Рызаны Бохара Хәрби назиренең урынбасары итеп куя һәм аңа Хәрби училище оештыруны тапшыра (Абдуллаев 2009: 201). Али Рызага жандармерия оештыру да йөкләнә (Сибгатуллина: 46). Бу йөздән Али Рызага миралай (полковник) званиесы да бирелә. Тоганның хатирәләренә күрә, ул чакта Али Рыза Мәскәүдә торган Энвер-пашадан килгән хатларны Тоганга тапшырып торган була (Сибгатуллина: 67).

1919 елның язынннан башлап Төркестандагы сәяси, икътисади һәм иҗтимагый вәзгыять бик начарая, чөнки биредә Кызыл Армиянең активлыгы көчәя. Кызылларның максаты мөселманнар яшәгән әлеге территорияләрне тулысынча Мәскәүгә буйсындыру гына булмый – Кремль үзенең Төркестандагы хәрбиләре алдына тагын да зуррак максатлар куя. Кызыл армия, Төркестан җирләреннән һөҗүм башлап, чиктәш Әфганстанны (Абдуллаев 2009: 194) һәм Иранны яулап алырга җыена. Шулай ук Кызыл Армиянең Әзербайҗандагы гаскәре дә, Каспий диңгезенең көньяк-көнбатыш тарафыннан Иранга бәреп керергә тиеш була (Гасанлы).

Большевикларның нинди зур стратегик яуларга әзерләнүләрен истә тотканда, алар Төркестандагы совет режимнарының аз гына булса да мөстәкыйль булуына, әлбәттә, юл куя алмаганнар. Шуңа күрә БХСР хакимияте аңа Мәскәү тарафыннан тагылган сәясәтне уздырырга мәҗбүр булган. Нәтиҗәдә җирле хакимияткә кызыл армеецлар белән бер тарафта эш итәргә туры килә: БХСР җитәкчеләре, аларга буйсынулы җирле кораллы көчләр һәм җирле хакимият органнары Кызыл Армиянең ихтыяҗлары өчен күпләп азык-төлек әзерләүгә керешәләр. Ашлык, фураж, ит һәм башка азык-төлек халыктан көчләп, талап алына да Иранга һөҗүм башлаячак гаскәр туплана барган Әзербайҗанга, озатыла тора (Абдуллаев 2009: 182).

Бу хәлләр җирле халыкны колониаль талауга әйләнә. Төркестан белән БХСР халкы җирле хакимиятнең химаясе астында кызылларның талауларын, мыскыл итүләрен үз җилкәләрендә татый, куркыныч дәрәҗәдә хәерчеләнә башлый. Бу вәзгыятьнең никадәр куркыныч нәтиҗәләргә китерә алуын яхшы аңлаган БХСР Халык Комиссарлары Советы рәисе Ф. Хуҗаев[10] 1921 елның җәендә В. Ленин исеменә депеша юллый. Анда: «Республикада урыс кораллы отрядлары ярдәмендә башкарылган ит разверсткасы халык массаларында урысларга карата, һәм, аерым алганда Кызыл Армиягә карата нәфрәт уятты», диелә (Абдуллаев 2009: 182).

---

[9] https://centrasia.org/cnt2.php?st=1510161553 (каралды: 01.05.2020).

[10] *Фәйзулла Хуҗаев* (*Гобәйдулл углы Фәйзулла Хуҗаев*, 1896–1938) – БХСРның илбашы (1920–1924), 1925–1937 елларда Үзбәк ССР белән идарә итә; 1938 елда үлем җәзасына дучар ителә (Арапов).

Моннан тыш, кызылармеецлар, үз ихтыяҗлары өчен мәктәп, мәчет һәм башка изге урыннарны һич ихтирам йөзе күрсәтмәстән басып алып, аларны казарма, склад, ат абзары итеп кулланалар. Кораллы килмешәкләр үзләрен хуҗалар сыман тотып, аз санлы агач йортларны утынга сүтәләр, борынгы мәчет-мәдрәсәләрне мәсхәрә кылалар һәм шул сәбәбле җирле халыкта тагын да кискен ризасызлык, ачулану һәм ярсу хисләре уяталар. Нәтиҗәдә җирле хакимият тә, кызыллар да халык күзендә мәрхәмәтсез талаучылар һәм динне мәсхәрәләүчеләр буларак кабул итә башлый (Абдуллаев 2009). Җирле халыкта илбасарларга каршы дөрләп кабынган ачы нәфрәт стихияле милли-азатлык хәрәкәтенә әверелә. БХСРда һәм Төркестанда кызылларга каршы аякланулар башлана, халык, кулына корал алып, җаны вә малы, дине вә иманы өчен восстание башлый. Совет тарих фәнендә бу хәрәкәт начар мәгънәле басмачылык (юлбасарлык) термины белән атала.

Шул киренке көннәрдә, 1921 елның октябрь ахырында [2] яки, Вәлиди Тоган хәбәренә күрә, декабрь аеның 20 сендә (Сибгатуллина: 69), Әнвәр-паша кисәк кенә Бохарага килеп төшә һәм биредәге вәзгыять белән таныша башлый. З. Вәлиди Тоган Әнвәр-пашаның Бохарага юл тотуының сәбәпләре турында болай дип яза: «Төркестандагы эшчәнлеге белән бәйле булган соңгы карарларын ул биредә, Бохарага килеп төшкәннән соң, кабул итә. Урысларның аңа Җәмал-паша белән күререшгә мөмкинлек бирүдән баш тартулары[11] әлеге адымга этәргеч була. Өстәвенә консул Юренев[12] Әнвәр-пашаның үзенә карата яшеренеп тормастан янаган була» (Сибгатуллина: 76).

Нәтиҗәдә, Әнвәр-паша Төркестанда Советларга каршы башланган халык хәрәкәтенә кушылырга карар кыла, чөнки бу адым аңа: «*Бөтен мөселманнарны берләштергән (панисламистик) дәүләт яки дәүләтләр берләшмәсе булдыру турындагы планнарын тормышка ашырырга форсат бирә. Әлеге берләшмәнең башында ул, әлбәттә, үзенең яраткан һәм соңгы көненә кадәр җанатары булган Төркиясен күрә. Гомере өзелгәнче Әнвәр-паша үзенең Истанбул белән Әнкарадагы тарафтарлары белән араны өзми һәм ватанына җиңүче баларак тантаналы кайтуы турында хыялланган була*» (Абдуллаев).

Шул ук вакытта диярлек Әнвәр-пашаның Урта Азиядә Совет хакимиятен бәреп төшерерүгә юнәлтелгән планнарынна БХСР югары дәрәҗәле вәкилләре дә кушылырга ризалык белдерә. Андыйлар арасында Мәрьям ханымның ире Али Рыза, Г. Арифов һәм БХСР илбашы Ф. Хуҗаев та булалар.

---

[11] *Җәмал-паша* (1872–1922) – госманлы хәрбие, сәясәт эшлеклесе, большевиклар белән бергәлектә Һиндстанда инглизләргә каршы көрәш идеясен алга сөргән (Валиди Тоган: 58).

[12] *Юренев* (Константин Константинович Юренёв (Кротовский), 1888–1938) – 1921 елның 16 маеннан 1922 елның 1 февраленә кадәр РСФСРның Бохарадагы вәкиле.

Әнвәр-паша җитәкләгән милли-азатлык сугышы төркестанлыларның җиңелүе белән тәмамлана. Ул үзе 1922 елның 4 августында кызыллар белән бәрелештә шәһит була. Әнвәр-пашаның каһарманнарча һәлак булуы турындагы шәһадәтнамәне Али Рыза үз кулы белән яза. Документта пашаның кайчан, кайда һәм нинди шартларда шәһит булуы хәбәр ителә.

Молла Нафиз язмаларына күрә Әнвәр-паша кулы астында Али Рыза Бохара оператив армиясенең гаскәр башы була, ә паша шәһит булганнан соң Көньяк фронт белән җитәкчелек итә (Pirnefes Türkistanlı: 341). Ул Керки белән Әфганстан арасындагы чүлләрдә кызыллар белән аяусыз сугыш алып барган чакта аның янында гаиләсе – хәрби госпитальдә шәфкать туташы булып эшләгән Мәрьям ханым һәм кечкенә кызы Галия-Севим – дә була.

Әнвәр-паша армиясенең калдыклары тулаем тар-мар ителгәч, 1923 елда Али Рыза гаиләсе белән Әфганстанга күчеп китә. Вәлиди Тоган истәлекләренә күрә, 1923 елның июнь аенда Әфганстанда Кабул юлындагы Бәдбаһ атлы бер урында ул очраклы рәвештә Али Рыза белән очраша. Али Рыза белән Мәрьям ханым Әфганстаннан Иран аша Төркиягә юл тоткан булалар (Валиди Тоган: 181). Иранда аларның юллары Мәшһәд шәһәренә төшә. Биредә алар күпмедер вакыт Төркия визасын көтеп, түләүле фатирда яшәгәннәр. Мәшһәдтә Али Рыза гаиләсенә Төркестаннан качып киткән башка көрәштәшләре дә кушылалар (Pirnefes Türkistanlı: 341).

1923 елның 24 октябрендә Мәшһәдтәге Төркия консуллыгында мосафирларга визалар бирелә. Декабрьнең 4 ндә Али Рыза белән Мәрьям ханым һәм тагын уникегә якын кеше Мәшһәдтән Төркиягә таба юлга чыгалар[13].

Молла Нафиз бу мөсафирларның юлда күргән-кичергәннәрен үзенең истәлекләрендә язып калдырган. Сәфәр гаять авыр шартларда кичкән: аты булганы атына атланып барган, булмаганнары – җәяү атлаган. Бу көннәрдә Молла Нафиз Мәрьям ханымның сокландырырык чыдамлылыгы һәм ир-атларга үрнәк итеп куярга мөмкин булган какшамас холкына хәйран калып, аның турындагы язмаларны көндәлегенә теркәп куя.

Декабрьнең 15 ндә кечкенә кәрван Каспий диңгезенең көньяк-көнчыгыш «почмагы» янында урнашкан Эстәрабад каласына барып җитә (хәзерге вакытта Гөргән шәһәре). Мәрьям ханымга багышланган бүлекне Молла Нафиз нәкъ шушы шәһәрдә язган.

Сәфәр ахырына якынлашкан көннәрдә Али Рыза аркасында мөһаҗирләр төркеме чак кына харап булмый: Иранның Төньяк фронты баш куманданы Әхмәт Казак Хан «Төрек офицерлары» өчен тантаналы кичке аш үткәрә. Чарага Эстерабад шәһәренең вәлие, иминлек хезмәте мөдире һәм хәтта совет консулы чакырылган була. Кунаклар төрек офицерларының Русиядә әсир чакларында күргәннәре турында сөйләүләрен

[13] Әлеге төркемдә мәгърифәтче әдип, нашир Фатих Кәриминең бертуган энесе Гариф Кәрими дә була (1892–1934) дә була.

үтенәләр. Мактанырга хәвәс булган Али Рыза кызып китеп үзенең әсирлеккә төшүе турында гына түгел, Бохарада хезмәт иткән көннәрен дә, Әнвәр-паша гаскәрендә большевикларга каршы сугышта катнашуын да, Көньяк фронт белән командалык итүче буларак, кызылларга каршы ничек көрәшкәнен сөйләп ата.

Али Рызаны шаккатып тыңлап утырган совет консулы шундук җирле хакимият органнарына мөрәҗәгать итеп, әлеге офицерларның ватаннарына кайтып баручы мосафирлар түгел, ә Совет властенә каршы сугышкан гыйсьянчылар булуын дәгъвалый һәм аларның кулга алынып, советларга тапшырылуларын таләп итә. Нәтиҗәдә, мөһаҗирләр төркеме Әхмәт Казак Хан тарафыннан аларга бирелгән йортта ук сак астына алына.

Бу хәлнең куркыныч нәтиҗәләргә китерәчәген аңлаган Молла Нафиз Төркиянең Тәһрандагы бөек илчесе Мөхитдин-пашага телеграмма суга һәм төрек офицерларының нинди бәлагә тарыганнары турында хәбәр итә. Мөхитдин-паша дәшми калмый – мосафирларны тоткыннар халәтеннән «хөрмәтле кунаклар» хәленә күчерәләр. Әмма әлеге хәтәр вакыйга арка-сында Төркиягә юл ябыла. Нәтиҗәдә 1924 елны юлчыларга Эстәрабадта каршы алырга туры килә. Гыйнварның 20 сендә алар Тәһранга юл тоталар һәм дүрт көннән төркем Төркиянең Ирандагы бөек илчесе белән күрешә.

Мөхетдин-паша аларга булдыра алган кадәр ярдәм итә: мосафирларга акчалата ярдәмне рәсми документлар аша үткәрергә хакы булмаганга күрә, ул үзенең токымлы атын һәм фаэтон арбасын сатып, шуннан кергән 300[14] түмән күләмендәге табышны юлчыларга тапшыра. Бу акча аларга Төркия чигенә кадәр яки, ким дигәндә, Тәһраннан 500 чакрым чамасы төньяк-көнбатышка таба урнашкан Тәбриз шәһәренә кадәр барып җитәргә мөмкинлек бирә. Шул 300 нең 75 түмәнен киң күңелле Мөхитдин-паша Али Рызаның гаиләсенә үзенең шәхси бүләге буларак тапшыра.

Рәс. 8. Мөхитдин-паша Акъйөз (1870–1940) 1922–1925 елларда Төркия Җөмһүриятенең Ирандагы бөек илчесе.

1924 елның 5 февралендә Молла Нафиз Али Рызаның гаиләсеннән аерыла һәм башка юлдашлары белән Төркиягә юл тота. Рызалар гаиләсе, кышкы юлларда балага зыян тиюеннән куркып, Тәһранда язга кадәр калып торырга карар кыла. Али Рыза белән Мәрьям ханым Әнкарага 1924

[14] *Түмән* – 1825–1932 елларда Фарсыстанда кулланылышта булган валютаның атамасы.

елның язында килеп җитәләр: «*Аннан соң, Төркиядә аның белән күп тапкырлар очрашканым булды. Алар Әнкарада Фәүзи-паша биргән йорт-та, вафатына кадәр яшәделәр. Али Рыза-бәй [Фәүзи] паша даирәсенә кергәннән соң, аның барлык маҗараларының шаһиты булды*» (Валиди Тоган: 181). Вәлиди Тоган хатирәләреннән Али Рыза белән Мәрьям ханымның Фәүзи-паша[15] биргән йортта аның вафатына кадәр, ягъни 1950 елга кадәр яшәгән булулары аңлашыла.

Фәүзи-пашаның ярдәме белән Али Рыза Төркия хәрби көчләрендә хезмәт итүен дәвам итә (Bademci: 15). Бу елларда Мәрьям ханымның ничек көн күрүе турында, кызы Галия-Севимнең язмышы турында фикер йөртүе кыен, чөнки Тоган истәлекләрендә алар хакында нинди дә булса өстәмә мәгълүмат юк. Бу хакта хәбәр бирерлек башка чыганаклар да әлегә табылмады. Шулай да Төркиядә яшәүче татар егете Ильяс Мифтаховның ярдәме белән Али Рыза әфәнденең гаиләсенә кагылышлы бер документка ия булдык. Документ Әнкараның Калаба районында яшәүче Али Рыза әфәнде белән аның тормыш иптәше Мәрьям ханымга 716 номерлы канун нигезендә Истанбулда торыр йорт бирелүе турында хәбәр итә. Төркиянең Милли архивлар министрлыгының архивында 30–18–1–2 номеры белән сакланган әлеге документка мөһер 1945 елның 12 нояберендә сугылган. Димәк, 1945 елның ахырында Мәрьям ханым белән аның иренең Истанбулга күчеп китүләре турында шикләнмичә сүз йөртеп була (Рәс. 9).

Моннан соң Мәрьям ханымның Төркиядәге эзләре югала кебек. Әмма югарыда китерелгән гәзит парчасына игътибар итсәк, өстәмә мәгълүмат бөртекләрен тергезеп була. Мәрьям ханымның вафаты уңае белән басылган бу мәрасим мәкаләсендә «*Уфалы Гобәйдулла әфәнде* (*Ufalı Ubeydullah Efendi*)» дип аның атасының һәм «*Али Атмаҗа* (*Ali Atmaca*)» дип иренең исемнәре искә алына. Мәрьям ханым үзе дә Атмаҗа фамилиясе белән телгә алына. «*Ватанпарвәр бер төрек хатыны вафат булды*» (*Vatanperver Bir Türk Kadını Vefat Etti*) дип аталган бу некролог «Tasvir» («Тасвир») гәзитендә Мәрьям ханымның фотосурәте белән бергә китерелгән. Кызганыч, фотосурәтнең сыйфаты начар. Эзләнә торгач, интернетта Мәрьям ханымның әлеге фотосурәтенең сыйфатлы нөсхәсе табылды.

---

[15] *Фәүзи-паша* (1876–1950) – Госманлы һәм Төркия хәрби эшлеклесе, 1921–1922 елларда Төркиянең премьер-министры Ататөрекнең дусты һәм көрәштәше; 1924–1944 елларда Төркия Хәрби куәтләренең Генераль штабы рәисе.

TASVİR

Vatanperver bir Türk gadını vefat etti

Merhum Meryem Atmaca

Vatanperver kadınlarımızdan biri daha, dün öğleye doğru hayata gözlerini yummuştur. Bu, Ufalı Übeydullah efendinin kızı ve sabık Rumiye başkonsolos vekili yüzbaşı Ali Rızanın refikası Meryem Atmaca hanımdır.

Çarlığın çökmesini müteakip ... kistanda başlıyan milli hareketin seyrini bilenler Meryem Atmacanın ismine yabancı değillerdir. Kendisi, burada bilfiil harekâta iştirak etmiştir. Onun bu vatana asıl büyük yardımı, birinci cihan harbinde Ruslara esir düşüp Sibiryaya sürülen ve Çarlığın inhilâline rağmen anavatana dönemiyen 1800 subay ve eri, milli mücadelenin en lüzumlu anında kendi kesesinden 10 bin altın sarfetmek suretile Anadoluya ...

...la iç ...arttı

...rulan ...olunuz!„

... müfrit hareketler... teşvik edecek bir ma... nektedir. Filhakika, ... karşısında ve taraf...

... bir kamuoyun he... bir surette kraliyeti ... eceği, solcular tara... takdir edilmektedir.

... demeci

(... 1 inci sahifede)

... nek için Rusların ... gözümüzde

...RDUSU KUVVETİ... ...AZA EDECEK

(A.A.) — Ameri... ...leketlerde ... müddetçe ... muhafaza eder bir ... bulunmak niyetinde...

... Eisenhower, Spaatz, Patterson ve dış ... yrnes'ün iştirâkile ... askeri komisyonu... ... esnasında ya... ... mâna bu...

Türk Sovye...

(Baş tarafı 1 inci s...)

misline çıkarılmıştır. ... tank mütahassısı Mareşal ... yan, Tebrizde iki veya 3 ... mıştır.

RUSLARIN TAHŞİDAT... LERİ ANKARADA SÜ... KARŞILANDI

Ankara 14 — Sovyet ... veya Rus askerle... halinde bulundukları hakk... berler burada sükûnet ve ... lılıkla karşılanmıştır. Bu ... herhangi resmî bir malû... ğine dair bir haber alı... Herkeste kararını vermiş ... hâs bir sükûnet ve raha... hede edilmektedir.

RUSLARIN YAKINDA ... DEN TALEPLERDE B... SI BEKLENİYO...

Vaşington ... büyük elçisi ... Âlâ, güney doğu istikam... rana doğru ilerliyen Rus ... İrana karşı olduğu kadar ... Türkiyeye karşı da ... muhtemel olduğunu söyl...

Elçi: «İrana Rus takvi... gönderilmesini beklemiyo... miş ve şunları ilâve etmiş ... yet öyle bir şekil almıştı ... İranda bir sinir harbi ba... olamaz.»

Рәс. 9. Мәрьям ханым Атмаҗага багышланган мәрасим мәкаләсе басылган гәзит сәхифәсенең бер парчасы. https://onedio.com/haber/ruslara-esir-dusen-1800-askeri-babasindan-kalma-altinlarla-kurtaran-kahraman-turk-kadini-meryem-atmaca-867501 (каралды: 18.03.2022).

Рәс. 10. Мәрьям ханым Атмаҗа (Нигъмәтуллина / Бубинскаяның) әлегә табылган бердәнбер фотосурәте. https://www.pinterest.ru/pin/448671181619674026/?nic_v1=1aoqdO%2Bg95dDP1KHy3jSozLZ9a6kiz98k4G1SS6ypOTjddpY5yvZb2T6RRyYCEv7oK (каралды: 18.03.2022).

Фотосурәттә Мәрьям ханымның үз кулы белән язган язуы сакланган:

Meryem Atmaca
1941
سنه سنده آلدرمش رسمم
(Мәрьям Атмаҗа 1941 сәнәсендә алдырмыш рәсемем)

Атмаҗа дигән фамилия Али Рызаның 1935 елда хөкүмәт тарафыннан гражданнарны аурупадагыча фамилияләштерү максаты белән үткәрелгән реформа дәвамында алган фамилиясе булып чыга.

Рамазан Балҗы әфәнденең каләме белән язылып, Мәрьям ханымны искә алган мәкалә интернетка җибәрелгәннән соң, виртуаль галәмдә атасыннан калган күләмле мирасны төрек гаскәриләрен әсирлектән азат итүгә тотып бетергән каһарман төрек хатынын сурәтләгән кыска видеофильмнар пәйда була. Әмма ул видеосюжетлардан әлеге фидакарь ханымның кайсы халык вәкиле булуы, нинди газаплар кичерүе булуы турында бер генә җөмлә дә әйтелми.

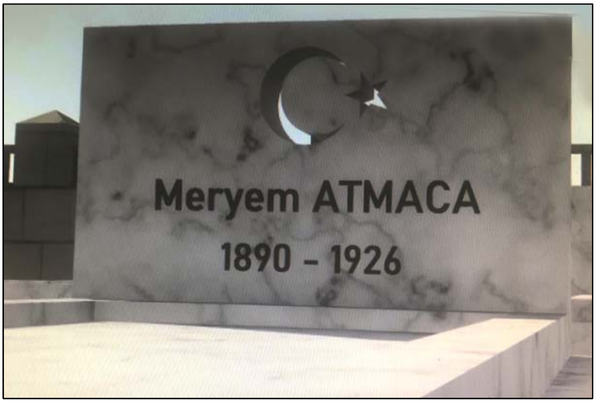

Рәс. 11. Мәрьям ханымның «кабер ташы». Ачык интернет-чыганаклардан.

Ниһаять, Мәрьям ханымның ни заман вафат булуы турында да берике сүз әйтергә, әлбәттә, кирәк. Хәзергә бу дата билгеле түгел. Әйе, интернетта йөргән фильмнарның берсендә аның бу дөньядан киткән вакыты 1926 ел дип күрсәтелә. Мәсәлән, бу дата, имештер, аның кабер ташында сугылган (Рәс. 11). Димәк, Мәрьям ханым җир йөзендә нибары 36 ел яшәгән булып чыга. Болай булганда әлеге мәсьәлә хәл ителгән була кебек. Әмма, чынлыкта алай түгел.

Мәсәлән, әлеге дата, ягъни 1926 ел, хакыйкатькә туры киләме? дигән сорау туа. Беренчедән, югарыда китерелгән фотографиянең 1941 елда төшерелгән булуы үзендә үк язылган. Икенчедән, фотосурәттә «рәсемем» диелгән. Сүзне бу шәкелдә фотографиядә сурәтләнгән кеше үзе генә яза ала булса кирәк. Болай булганда, фильмны төшерүчеләр ялгышалар түгелме икән? Әллә кабер ташын куючылар ялгышалармы? Ни өчен кабер ташында кешенең туган-үлгән еллары гына күрсәтелгән дә, ни өчен, һич югында, вафат булган көне-ае күрсәтелмәгән? Болар сәер булып тоела.

Мәсьәләгә ачыклык кертер өчен баягы «Tasvir» («Тасвир») гәзитеннән калган парчаны җентекләбрәк тикшерердек. Башлап җибәрер өчен биредә ул мәкаләнең төрекчә күчермәсен китерәбез:

Vatanperver Bir Türk Kadını Vefat Etti

Vatanperver kadınlarımızdan biri daha, dün öğleye doğru hayata gözlerini yummuştur. Bu Ufalı Übeydullah efendinin kızı ve sabık Rumiye başkonsolos vekili yüzbaşı Ali Rızanın refikası Meryem Atmaca hanımdır.

Çarlığın çökmesi [сүз укылмый] *Türkistanda başlıyan milli hareketin seyrini bilenler Meryem Atmacanın ismine yabancı degildirler. Kendisi, burada bilfiil harekata ıştırak etmiştir. Onun bu vatana asıl büyük yardımı, birinci cihan harbinde Ruslara esir düşüp Sibiryaya sürülen ve Çarlığın intihaline rağmen anavatana dönemiyen 1800 subay ve erii milli mücadelenin en lüzümlü anında kendi kesesinden 10 bin altın sarfetmek suretiyle Anadolu* [текст өзелә]...

Тәрҗемәсе:

Ватанпәрвәр хатыннарыбызның тагын берсе, кичә өйлә җитәрәк хәяткә күзләрен йомган. Бу Уфалы Гобәйдулла әфәнденең кызы һәм элекке Румия башконсулы вәкиле йөзбашы Али Рызаның тормыш иптәше Мәрьям ханым Атмаҗадыр.

Самодержавие бетеп [сүз укылмый] Төркестанда башланган милли хәрәкәтнең агышын белгәннәр өчен Мәрьям Атмаҗаның исеме ят бер исем түгел. Андагы хәрәкәттә ул турыдан-туры катнашкан. Аның бу ватанга чын зур ярдәме, Беренче бөтендөнья сугышында русларга әсир төшеп Себергә сөрелгән һәм, самодержавиенең бетүенә карамастан, ана ватаннарына кире кайта алмаган 1800 офицер һәм солдат милли көрәшнең иң кирәкле чагында үз кесәсеннән 10 мең алтын акча сарфы итеп, Анадолу [текст өзелә]...

Һәрхәлдә әлеге мәрасим мәкаләсе Мәрьям ханымның вафат иткән көннең иртәгесендә язылган булып чыга. Әмма гәзитнең чыккан датасы күренми. Өстәвенә, мәрасим мәкаләсенең тексты тулы түгел – аның астагы өлеше ертылып атылган. Мәкаләнең як-якларында башка язмаларның өлешләре бар, тик алар да тулы түгел – калган өлешләре вертикаль юнәлештә ертылып атылганнар. Бу йөздән ул язмаларның эчтәлеген тулысынча аңлау мөмкин түгел – аерым сүзләр, сүзтезмәләр генә укыла. Нәтиҗәдә, шул өзекләрне өйрәнеп, алардан мөмкин булган кадәр мәгълүмат алудан кала башка чара юк.

Бу эшне башкарып чыкканнан соң, Мәрьям Атмаҗаның вафаты турындагы мәкаләнең 1945 елның көзе белән 1946 алның язы арасында, ягъни ике ил арасындагы сәяси вәзгыятьнең киеренке чагында чыккан булуы ачыкланды. Мәсәлән, Төркия белән Советлар Берлеге чигендә аеруча киеренке хәлләр 1946 елның мартында булып ала. Бу хакта «Tanin» («Танин») гәзитенең 1946 елның 14 мартында чыккан саны хәбәр бирә (Uzman: 123).

Дөрес, 1920 елларның икенче яртысында да Төркия белән Советлар Берлеге арасында сәяси-дипломатик сәхнәсендә тартышулар булган. Болай булганда, Мәрьям ханымның 1926 елда вафат булуы мөмкин нәрсә. Әмма Мәрьям ханым 1926 елда вафат иткән булса, аның турыдагы мәрасим мәкаләсе латин язуында түгел, гарәп язуында басылган булыр иде, чөнки гарәп язуыннан латин язуына күчү турындагы карар Төркиядә 1928 елның ноябрь аенда гына кабул ителә (Яфарова). Латин язуына күчү шуннан соң гына башлана. Димәк, 1926 елда Мәрьям ханым исән булган.

Тагын бер дәлилебез фотосурәттәге язуга бәйле. Аны исәпкә алсак, Мәрьям ханымның 1941 елда әле исән булганын танырга мәҗбүр булабыз.

Мәрьям ханымның 1926 елда вафат булмавы турындагы өченче дәлилебез аның фамилиясе белән бәйле. Чыннан да, Төркиядә фамилияләр 1934 елда гына кертелә башлый. Болай булганда 1926 елда вафат булган кешенең кабер ташында фамилия язылмас иде.

Югарыда китерелгән мәгълүматны истә тотканда, Мәрьям ханымның 1945 яки 1946 елның март аенда вафат булуы хакыйкатькә туры килә булса кирәк.

Ниһаять, Мәрьям ханым турында Молла Нафизның калдырган хатирәләре турында бер-ике сүз әйтергә кирәк. Молла Нафиз Төркестанда большевиклар явына каршы 1921–1922 елларда сугыш алып барган Әнвәр-пашаның көрәштәше һәм аның гаскәрендә мөхәбәрат[16] мөдире булып хезмәт иткән кеше. Ул шулай ук Мирза Пирнәфәс (Mirza Pirnefes) һәм Нафиз Түркәр-бәй (Nâfiz Türker Bey) исемнәре белән дә мәгълүм булган. Молла Нафиз үзеннән соң хатирәләр калдырган. Аның бу язмалары Төркиядә 2010 елда Али Бадәмҗе тарафыннан әзерләнеп, *«Sarıklı Basmacı»* (Чалмалы басмачы) исемле китап буларак дөнья күрә. Әлеге шактый

[16] *Мөхәбәрат* – разведка.

күләмле хатирәләрдә Молла Нафиз Мәрьям ханымны берничә мәртәбә искә ала һәм бу каһарман ханымның фидакарьлегенә, үз-үзен аямыйча милли азатлык өчен көрәшүенә соклануын яшерми. Бу йөздән, Молла Нафиз үзенең хатирәләрендә Мәрьям ханымга аерым бер бүлек багышлауны үзенең бурычы дип санаган. Бу дөньядан 1975 елда киткән Молла Нафизнең хатирәләре хәзерге вакытта Мәрьям ханым турындагы бердәнбер саллы документаль чыганак булып тора. Бу чыганактан әлегә кадәр мәгълүм булмаган каһарман татар хытынының үзе турында һәм аның кырыс язмышының кайбер сәхифәләре турында берникадәр мәгълүмат алып була.

Мәгърифәтче Бубилар кебек зыялы нәселнең әлегә кадәр билгесез булган бер каһарман татар хатынының язмышы турындагы кыска гына хәбәребез әлегә шуннан гыйбарәт. Әгәр бу юлларның авторы Муса әфәнде Бигиев хакында мәгълүмат вә хәбәрләр туплау максаты белән Әнкарага барып чыкмаса, ул кадәре дә булмас иде. Бу башкаланың иң зур китап кибетләренең берсендә тикшеренүләр өчен үземә китаплар сайлап йөргән чакта, әлеге мәкалә авторының кулына югарыда телгә алынган «Sarıklı Basmacı» да керде. Китап 1920 еллар башында Төркестандагы басмачылар хәрәкәте турында һәм аны җитәкләгән Әнвәр-паша турында булып чыкты. Болай булганда бу китапта Муса әфәнде дә телгә алынырга мөмкин иде, чөнки шул ук вакытта ул да Төркестанда кат-кат булган, андагы сәяси-иҗтимагый вәзгыятьтә катнашкан. Шундый уйлар белән әсәрнең ахырында урнашкан шәхесләр исемлеге карап чыгылды. Әмма Муса әфәнденең исеме китапта юк булып чыкты. Моннан соң ни кылырга кала? Китапны киштәгә кире куй да, башкасына сузыл... Әмма әнә шундый мизгелләрдә кешенең кулын тәкъдир йөртәме икән, насыйп сәгатеме, әллә Аллаһ Тәгалә үземе? Китапның эчтәлеген карап чыгарга булдык. Анда да игътибарымны җәлеп итәрлек нәрсә күренмәде кебек, әмма карашыбыз кисәк кенә *Meryem hanım* дип аталган сүзләргә төбәлде. Игътибарны үзенә нигә нәкъ менә шушы җөмлә җәлеп итте икән? Монысын аек акыл белән аңлатып булмый, әлбәттә. Бу мизгелдә Муса әфәнденең эзләреннән йөргәндә күп мәртәбә кичерелгән могъҗизави хәлләрнең берсе вакыйг булды, һәрхәлдә. Шул бүлекне ачып, йөгертеп кенә карый башлавыбыз булды, шундук «*Kuzey Asya Türklerinin fedakâr Ayşesi...*», ягъни *Төньяк Азиянең фидакяр Гайшәсе* дигән сүзләргә юлыктык. Көн кебек ачык – бу бүлек ханым-милләттәшебезнең берсе турында иде... Мәрьям ханым Буби исеменең милли тарихыбыз сәхифәләренә кайтуының насыйп сәгате әнә шул минутларда җитте.

ЧЫГАНАКЛАР ҺӘМ МАТЕРИАЛЛАР

Абдуллаев К. Смерть «Летучего голландца Востока». https://vladislavvolkov.livejournal.com/39444.html (каралды: 01.05.2020).

Арапов А.В. «Мы не войдем в историю…!?»: к политической биография Файзуллы Ходжаева (1896–1938). http://www.alexarapov.narod.ru /article17.html (каралды: 05.06.2021).

Гасанлы Дж. «Иранская эпопея большевиков» и углубление конфликта на Южном побережье Каспия (1920–1921 гг.) // Кавказ & глобализация. 2012. Т. 6, Вып. 1. С. 137–166.

Махмутова А. Габдулла Буби (1871–1922). https://tatarlarneftekama.blogspot.com/2012/09/1871-1922.html (каралды: 03.12.2019).

Мәктәб-и Фөнүн-и Мөлкия. https://islamansiklopedisi.org.tr/mekteb-i-mulkiyye (каралды: 26.04.2020).

Валиди Тоган З. Воспоминания: Книга 2. Уфа: Китап, 1998.

Хабутдинов А. Мусульманка как учитель и судья: Мухлиса Буби (1869–1937). http://idmedina.ru/books/history_culture/?4645 (каралды: 27.01.2022).

Bademci A. Türkistan'da Enver Paşa'nın Umumî Muhaberat Müdürü Molla Nâfiz'in Hâtıraları. Sarıklı Basmacı. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 2015.

Balcı R. Meryem Atmaça Kimdir? O Bir Kahraman Türk Kadınıdır. https://www.haberasi.com/meryem-atmaca-kimdir-ruslarin-elinde-bulunan-1800-turk-askerini-altinlarini-vererek-kurtaran-kahraman-turk-kadinidir/405/ (каралды: 07.05.2020).

Rusya Araştırmaları Enstitüsü. https://twitter.com/rusencenter/status/1172663819602034688 (каралды: 02.05.2020).

Pirnefes Türkistanlı M. Enver Paşadan Sonra Doğu Buhara // Bademci A. Türkistan'da Enver Paşa'nın Umumî Muhaberat Müdürü Molla Nâfiz'in Hâtıraları. Sarıklı Basmacı. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 2015. S. 33–393.

Uzman N. II. Dünya Savaşı Sonrasında Sovyet Talepleri ve Türkiye'nin Tepkisi // Akademik Bakış. 2018. Cilt 11. Sayı 22. S. 117–142.

ФӘННИ ӘДӘБИЯТ

Абдуллаев К. От Синьцзяна до Хорасана. Из истории среднеазиатской эмиграции XX века. Душанбе: Ирфон, 2009.

Гусева Ю.Н. Турецкие военнопленные Первой мировой войны в Самарской губернии // Новый исторический вестникъ. 2016. № 2 (48). С. 97–112.

Махмутова А.Х. Лишь тебе, народ, служенье! (История татарского просветительства в судьбах династии Нигматуллиных-Буби). Казань: Магариф, 2003.

Махмутова А. Габдулла Буби (1871–1922) // Татарские интеллектуалы: исторические портреты / Сост. Р. Мухаметшин. 2-е изд. Казань: Магариф, 2005. С. 172–188.

Сибгатуллина А.Т. Контакты тюрок-мусульман Российской и Османской империй на рубеже XIX–XX вв. М.: Институт востоковедения РАН, 2010.

Яфарова З.Г. Реформа турецкого языка и ее отражение на страницах журнала «Хаят» (1926–1929) // Вестник СПбГУ. 2015. Сер. 13. Вып. 3. С. 61–67.

Автор турында белешмә: Хәйретдинов Айдар Гарифетдин улы – фәлсәфә фәннәре кандидаты, диннәр тарихы һәм иҗтимагый фикер бүлегенең өлкән фәнни хезмәткәре, Татарстан Фәннәр академиясенең Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты (420111, Батурин ур., 7А, Казан, Россия Федерациясе); khaidar67@mail.ru

Редакциягә керде 18.03.2022 *Кабул ителде 22.04.2022*

МАРЬЯМ ХАНЫМ: ЗАБЫТАЯ ГЕРОИНЯ ДИНАСТИИ БУБИ

А.Г. Хайрутдинов

Институт истории им. Ш. Марджани
Академии наук Республики Татарстан
Казань, Российская Федерация
khaidar67@mail.ru

Статья посвящена Марьям ханым Нигматуллиной-Буби – забытой представительнице знаменитой династии татарских просветителей Буби. В 1917–1920 годах М. Буби участвовала в национально-освободительном движении татар во внутренней России, затем работала в советских госучреждениях и, воспользовавшись этим, добилась освобождения 1800 турецких военнопленных. Позже вышла замуж за одного из них по имени Али Рыза и вместе с ним приняла участие в национально-освободительном движении народов Туркестана против большевистской власти. В статье предпринимается попытка выделения основных этапов жизненного пути М. Буби. В татарскую историографию впервые вводится биографический материал о жизни этой женщины.

Ключевые слова: Марьям Бубинская, Бухарская Народная Советская Республика, Туркестан, басмачество, татарская эмиграция, Энвер-паша, Молла Нафиз, Заки Валиди Тоган.

Для цитирования: Хайрутдинов А.Г. Мәрьям ханым: Бубилар нәселенең онытылган каһарманы // Историческая этнология. 2022. Т. 7, № 1. С. 77–99. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.77-99

Сведения об авторе: Хайрутдинов Айдар Гарифутдинович – кандидат философских наук, старший научный сотрудник отдела истории религий и общественной мысли Института истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан (420111, ул. Батурина, 7А, Казань, Российская Федерация); khaidar67@mail.ru

Поступила 18.03.2022 *Принята к публикации 22.04.2022*

MARYAM BUBI: THE FORGOTTEN HERO OF THE BUBI DYNASTY

A.G. Khairutdinov
Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences
Kazan, Russian Federation
khaidar67@mail.ru

The article is devoted to Maryam Bubi, a representative of the famous Bubi dynasty – enlighteners and outstanding figures of Tatar education. Her name has remained unknown until now. In the period from 1917–1920, Maryam Bubi was a participant of the Tatar Soviet nation-building in inner Russia, and then took a direct part in the national liberation movement of the peoples of Turkestan against the Bolshevik occupation. Together with her husband Ali Ryza, she fought in the ranks of Enver Pasha's army. The article attempts to reconstruct the main stages of Maryam Bubi's life path. The biographical material concerning the life of M. Nigmatullina was collected during the study of little-known and unknown sources and facts to Tatar historical science, introduced into scientific circulation for the first time.

Keywords: Meryem Atmaja, Maryam Nigmatullina, dynasty of Tatar enlighteners Bubi, Bukhara People's Soviet Republic, Turkesrtan, Tatar emigration, Ali Ryza, Enver Pasha, Molla Nafiz, Zaki Walidi Togan.

For citation: Khairutdinov A.G. Mär'yam khanym: Bubilar näseleneŋ onytylgan kaharmany [Maryam Bubi: the forgotten hero of the Bubi dynasty]. *Istoricheskaya etnologiya*, 2022, vol. 7, no. 1, pp. 77–99. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.77-99 (In Tatar)

REFERENCES

Abdullaev K. *Ot Sin'tszyana do Khorasana. Iz istorii sredneaziatskoy emigratsii XX veka* [From Xinjiang to Khorasan. From the History of Central Asian Emigration of the Twentieth Century]. Dushanbe, Irfon Publ., 2009. (In Russian)

Guseva Yu.N. *Turetskie voennoplennye Pervoy mirovoy voyny v Samarskoy gubernii* [Turkish Prisoners of War of the First World War in Samara Province]. *Novyy istoricheskiy vestnik.* 2016, no 2 (48), pp. 97–112. (In Russian)

Makhmutova A.Kh. *Lish' tebe, narod, sluzhen'e! (Istoriya tatarskogo prosvetitel'stva v sud'bakh dinastii Nigmatullinykh-Bubi)* [Only to You, People, Service! (The History of Tatar Enlightenment in the Destinies of the Nigmatullins-Bubi Dynasty)]. Kazan, Magarif Publ., 2003. (In Russian)

Makhmutova A. *Gabdulla Bubi (1871–1922)* [Gabdulla Bubi (1871–1922)]. *Tatarskiye intellektualy: istoricheskiye portrery* [Tatar Intellectuals: Historical Portraits]. Compil. R. Muhametshin. 2th edit., Kazan, Magarif Publ., 2005, pp.172–188. (In Russian)

Sibgatullina A.T. *Kontakty tyurok-musul'man Rossiyskoy i Osmanskoy imperiy na rubezhe XIX-XX vv.* [Contacts of Muslim Turks of the Russian and Ottoman Empires at the Turn of the 19th–20th Centuries]. Moscow, Institut vostokovedeniya RAN Publ., 2010. (In Russian)

Yafarova Z.G. *Reforma turetskogo yazyka i ee otrazhenie na stranitsakh zhurnala «Khayat» (1926–1929)* [The Reform of the Turkish Language and its Reflection on the Pages of the Magazine "Hayat" (1926–1929)]. *Vestnik SPb GU.* 2015, ser. 13, issue 3, pp. 61–67. (In Russian)

About the author: Aidar G. Khairutdinov, Cand. Sc. (Philosophy), Senior Research Fellow of the Department of History of Religions and Social Thought, Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences (7A Baturin St., Kazan 420111, Russian Federation); khaidar67@mail.ru

Received March 18, 2022 *Accepted for publication April 22, 2022*

УДК 93/94+929

XX ГАСЫР БАШЫНДА ТАТАР АВЫЛЛАРЫНДА ХАТЫН-КЫЗ МӘГАРИФЕ ҮСЕШЕНЕҢ КАЙБЕР ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Л.Р. Мортазина

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең
Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты
Казан, Россия Федерациясе
lyalyamur@mail.ru

А.Ә. Зиннәтуллина

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең
Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты
Казан, Россия Федерациясе
jamash.00@mail.ru

Тәкъдим ителгән мәкаләдә XX гасыр башында татар хатын-кыз мәгарифенең авыл шартларында үсеш үзенчәлекләре карала. Шәһәрләрдә башлангыч алган җәдиди кызлар мәктәпләре татар авылларына да тиз арада үтеп керә. Төп үзенчәлекләрнең берсе булып элеккеге укыту системасына өстенлек бирүчеләр һәм яңача укытуга теләктәшлек белдерүчеләр арасындагы каршылыкның кискен булуы, аның кызлар мәктәпләре һәм мөгаллимәләр эшчәнлегенә йогынты ясавы тора. Нәтиҗәдә кайбер ачылган мәктәпләр ябыла, яңаларына юл чикләнә, мөгаллимәләр мәктәпләрне ташлап китергә мәҗбүр булалар. Бер үк вакытта алдынгы карашлы зыялылар, хатын-кыз мәгарифенең милли яшәешкә, аның киләчәгенә ни дәрәҗәдә уңай тәэсир итәчәген аңлаган мәгърифәтчеләр, тәртипкә салынган ирләр мәктәпләре булган авылларда, киресенчә, кызлар мәктәпләре уңышлы эшләп китә, гомумроссия күләмендә билгеле уку йортларына әвереләләр. Авторлар Иж-Бубый, Каргалы, Кышлау, Курса, Субаш-Аты һ.б. авыллардагы алдынгы кызлар мәктәпләре мисалында XX гасыр башында хатын-кыз мәгарифенең уңышлы якларын, үзенчәлекләрен һәм кайбер проблемаларны ачарга тырышалар. Мәкаләдә тарихта яхшы билгеле булган һәм моңарчы аз билгеле булган мөгаллимәләрнең эшчәнлеге һәм эш алымнары яктыртыла. Хезмәт XX гасыр башы татар вакытлы матбугаты материалларына нигезләнеп эшләнде.

Ачкыч сүзләр: җәдитчелек, хатын-кыз мәгарифе, кыз балаларга белем һәм тәрбия бирү, авыл, мөгаллимә.

XX гасыр башы – татар хатын-кыз мәгарифенең үсеш кичергән чоры. Бу – тарих мәйданына җәдитчелек хәрәкәте килү, шуның белән бәйле рәвештә мәгарифтә дә зур үзгәрешләр, яңалыклар күзәтелгән, аваз ысулына һәм дөньяви фәннәр укытуга корылган җәдиди мәктәпләр ачылган дәвер. Шәһәр мәдәни яссылыгында формалашкан яңа мәктәпләрнең авыл шартларына яраклашу, күпләп үтеп керүе дә нәкъ менә шушы чор белән бәйле.

Җәдитчелек хәрәкәтенең иң зур казанышларыннан берсе итеп хатын-кыз мәгарифен юлга салуны карарга кирәктер, мөгаен. Бу юлда бөек эшләр башкарган И. Гаспралы, хатын-кыз мәгарифенең әһәмиятенә басым ясап, «Бер милләтнең тәрәккые хатыннарның мәгариф юлына кертелүеннән башка мөмкин түгел», дигән фикерне әйткән (Ф.К. 1912). Бу фикер башка мәгърифәтчеләр – Ф. Кәрими, Р. Фәхретдин һ.б. хезмәтләрендә тагын да үстерелә.

Милләтнең алгарышы тәрбияле аналар җитештерүдән бәйле икәнлеге ачык билгеләнсә дә, ир балаларны укытуга игътибар күбрәк булып, баштагы чорда кызлар мәктәпләренә карата мөнәсәбәт берьяклырак була. XIX гасыр ахырларында – XX гасыр башында исә җәмгыятьтәге караш шактый үзгәреш кичерә, бай хатыннары үзләре мәктәпләр ачып, матди яктан кайгыртып, кыз балаларны укыта башлыйлар. Башлап шәһәрләрдә үсеш алган бу күренеш авылларга да үтеп керә. Каргалыда Гәүһәр Рәмиева, Уфа губернасы Килем авылында Суфия Җантуриналар мәктәп ача, Сембер губернасындагы Зөябаш авылында Маһруй, Мәргубә, Бәдриҗамал ханым Акчуриналар тарафыннан кыз балалар өчен ике шундый мәктәп оештырыла, әлеге затларның тырышлыгы белән дәрәҗәле уку йортларына әверелә (XX гасыр башы 2020: 123–124).

Әлбәттә, җәдиди мәктәпләрнең барлыкка килүе иң беренче чиратта алдынгы карашлы шәхесләр, мәгърифәтче-педагоглар эшчәнлеге белән бәйле. Яңача укытуга нигезләнгән кызлар мәктәпләрен дә башлап җәдит муллаларының абыстайлары ачуы шөбһәсез. Мисал өчен, Казан шәһәрендә атаклы «Мөхәммәдия» мәдрәсәсенең җитәкчесе Галимҗан Барудиның җәмәгате Маһруй ханым 1890 елда шундый мәктәпкә нигез сала. Билгеле булганча, бу төр мәктәпләрне татар авылларында да алдынгы карашлы муллалар һәм аларның гаилә әгъзалары ача. Казан губернасы һәм өязе Кышлау (Койтамас) авылының мулласы Лотфулла ахунд, мәсәлән, үз авылында кыз балаларны укытыр өчен мәктәп оештыра, биредә аның кызлары – бертуган Галимәтелбәнат, Гайшә, Гафифә, Фатыйма белем ала. Киләчәктә алар үзләре дә, этиләре юлын дәвам итеп, мәгърифәтчелек юлына басалар, мәктәпләр ачалар (Фәхреддин 2010: 335, 438). Лотфулла ахунд мәктәбе заманы өчен шактый югары дәрәҗәле уку йорты саналган, программалар, планнар нигезендә эш алып барылган бу хосусый мәктәп мөгаллимәләр әзерләүче дарелмөгаллимат ролен үтәгән (Мәхмүтова 2012: 24). Галимнәрнең билгеләп үтүенчә, бу – авыл

шартларында барлыкка килгән беренче җәдит кызлар мәктәбе дә булып тора (Биктимирова 2002: 31).

Лотфулла ахундның кызларыннан берсе, мәгърифәтче һәм кыз балаларга белем һәм тәрбия бирүгә багышланган китаплар авторы Галимәтелбәнат Биктимерия, кияүгә чыкканнан соң, Рязань губернасы Яубаш авылында яңа тәртипкә корылган кызлар мәктәбе ачып җибәрә, аны заманының иң алдынгы мәктәпләре рәтенә күтәрүгә ирешә. Киләчәктә ул Яубаш авылында мөгаллимәләр әзерләү өчен ике еллык кызлар мәктәбе ачу, мәктәпнең уку программасына география, табигать, тарих кебек дөньяви фәннәрне кертү турында хыяллана (Гайнуллин 1988: 42).

Гомумән алганда, XX гасыр башында татар хатын-кыз мәгарифе үсешендәге иң зур үзенчәлекләрнең берсе булып аның авыл шартларында үсеш алуы тора. Авыл мәктәпләре арасында татар дөньясында зур шөһрәт казанган уку йортлары барлыкка килә. Дөньяви фәннәрне, рус телен укытуга, чигү-тегү эшләренә зур әһәмият бирелгән «Буби» кызлар мәдрәсәсе шундыйларның берсе булган. Аның даны еракларга таралган. Хәтта Мәскәү, Себер кебек ерак җирләрдән кыз балалар Бубига килеп укырга тырышканнар. 1903 елда Мәскәү сәүдәгәре Хаҗи Дунаевның кызы Хәдичә[1], Мәскәүдә «кызларга махсус тәртипле бер ысул җәдидә мәктәбе түгел, мәктәп исемен алырлык бер ысул кадим мәктәбе дә булмау» сәбәпле, Мәскәүдән шактый гына ерак булган, «дахили Русия мөселманнары арасында тәртипле вә низамлы уку-укытуы илә таныла башлаган, тәртипле Буби мәдрәсәсенә» укырга килә (Дунаева 1916). Шәһәр һәм авыл мәктәпләрендә укытучы татар мөгаллимәләре, сәләтлерәк кыз балаларны аерым хәзерләп, мөгаллимә булыр өчен Буби мәдрәсәсенә җибәрә торган булганнар. Чистай, Кәрәкәшледә укыткан Фатыйма-Фәридә Нәүрузованың укучылары белем алуларын Буби мәктәбендә дәвам иткәннәр.

Бубида белем алган мөгаллимәләр үзләре дә төрле төбәкләрдә мәктәпләр ачып, кыз балаларга белем һәм тәрбия биргәннәр. Алда искә алынган Х. Дунаева 1906 елда үз йортларында кыз балаларны укыта башлый. Бу вакытта Мәскәүдәге әлеге мәхәлләдә җәдит ысулы белән укыта торган тәртипле ир балалар мәктәбе дә булмый әле (Мәскәүдә 1906). Шул ук вакытта XX гасыр башында татарлар яшәгән күп кенә авылларда шактый алга киткән җәдиди мәктәпләр инде булган. Мәсәлән, 1908 елда Уфа өязенең Шәрип авылында махсус бина тәгаенләнеп, кызлар өчен мәктәп ачыла. Авыл имамының җәмәгате Мәрьям ханым һәр көн иртәнге 8 дән көндезге 2 гә кадәр кыз балаларга белем бирә. Уфадан Хәсән Кәримов дәреслекләр белән тәэмин итә. Әйбәт кенә эшләп киткән мәктәп авыл халкы өчен күп шатлыклар китерсә дә, кайбер иске карашлы кешеләрнең коткысына бирелеп, ата-аналар арасында «балаларыбызны

[1] «Вакыт» газетасының хәбәр итүенчә, 1906 елда Хәдичә Дунаева ахунд Агиев тарафыннан рөхсәт алып, үз йортларында кыз балаларны укыта башлый (Мәскәүдә 1906).

партага утыртып, кара тактага яздыртып укытмасыннар, безнең кызларыбыз язу белеп писер булачак, вә хисап белеп конторщик булачак түгел, "Һәфтияк" иҗеге укылса, җитәр», диючеләр күренә (Уфа өязе 1908).

Чынлап та, яңа төр мәктәпләргә һәм алардагы укыту тәртипләренә генә түгел, яңа ысул белән белем бирергә ашкынып йөргән яшь мөгаллимәләргә карата да халыкның мөнәсәбәте төрлечә була. Шәһәр халкы бу мәсьәләгә күбесенчә уңай караштa булса, кайсыбер авылларда халык, күпчелек очракта, иске карашлы дин әһелләренең фикерләренә ияреп, каршы чыга. XX гасыр башы вакытлы матбугаты битләрендә авыл халкының мулла-абыстай сүзләрен өстен күрүләрен ачык тасвирлаган, яшь мөгаллимәләрнең аянычлы язмышларын сурәтләгән мәкаләләр еш очрый. Мәсәлән, Хәлимә исемле бер яшь мөгаллимәнең абыйсы, кызның үзенә язган хатларына нигезләнеп, аның авылга эшкә килгәч күргән хәлләрен сурәтләп «Сөембикә» журналына мәкалә җибәрә: «Килгән көннәр яхшы үтте: авыл кызлары аны яраттылар, авыл хатыннары да аны үзләренең гайбәтләрен иренмичә тыңлавы өчен сөйделәр. Ул аларны ни эшләргә белмичә тыңлады. Мәҗлесләр күңелле үтте, мәктәпне ачу да матур булды. Икенче атнада аңа уңайсыз тормыш башланды. Карт остазбикә иҗек урынына әллә нинди "арба-чаналар" укытуы өчен, аңар теге дөньяда җәһәннәмнең иң кызуында урын вәгъдә итте, шуны бөтен авылга таратты. Яшь бай[2] хатыны, бай бер мәртәбә мәктәпкә кергәч тә Хәлимәгә көнләде, әллә нинди карчыклар аша Хәлимәне куркыта башлады. Аңа каршы сугыш ачты. Авыл хатыннары бөти язып бирмәгәне өчен аны эт итеп сүгә башладылар» (Фәхри 1914: 9–11). Нәтиҗәдә яшь мөгаллимә үзенең яраткан шөгылен ташлап, бу авылдан китәргә мәҗбүр була.

Шулай итеп, аеруча авыл шартларында, җәмгыять ике төркемгә бүленә. Бу бүленеш хатын-кыз мәгарифенә карата кешелек җәмгыятендә булган гомуми караш белән тәңгәл килә. Берәүләр: «Хатыннар бала тәрбиясе вә йорт карау өчен яратылганнар. Аларның яратылмышлары ошбуның өчен генә улдыгы җәһәтле, аларга гаилә мәгыйшәте вә бала тәрбиясе генә укытырга кирәк. Гали фәннәр илә башларын ватарга тиеш түгел, дисәләр, бәгъзеләре исә фәннәр тәрбиясенә башка күзлектән карап, аларны да ирләр илә бер дәрәҗәдә укытуның ляземен сөйли иделәр» (Хатын-кыз 1908: 614). Кыз балаларга белем бирүгә каршы төшүчеләр, әлбәттә, җәмгыятьтәге бу «шайтан укытуының» (Ибраһимов 1908), мәһшәрнең төп «сәбәпчесе» итеп мөгаллимәне күрәләр һәм аңа һәртөрле каршылыклар тудыралар. Бу каршылык мөгаллимәләрне кабул итмәү, куып җибәрүдә генә түгел, эшкә керешкәннәренә ярдәм итмәүдә дә ачык чагылыш таба. Яшь, әле тормышта булмаган, ялгыз мөгаллимәләргә аеруча матди якны, тормыш-көнкүреш шартларын җайлау авыр була. Берәүләр булган шартларга риза булып, ачлы-туклы яшәргә тырышкан, икенче берәүләре, авырлыкларга түзә алмый, авылны калдырып китәргә

---

[2] Әлеге мәктәпне ачкан бай турында сүз бара.

мәҗбүр булган. Бөгелмә өязендәге бер авылга зур мәшәкатьләр белән барып урнашкан мөгаллимә Зәкия туташ Шакирия 10 сум акча түләп фатир алуы, аны җылыту, яктырту мәсьәләсен хәл итүнең үзенә калуы, 25 кыз баланы туплап укыта башлавы, һәрберсеннән берәр сүм күләмендә уку хакын билгеләсә дә, ел дәвамында бу акчаның яртысы да җыелмавыннан зарланып, «Тормыш» газетасына язмасын юллый. «Хәзер нишләргә инде? Чигеш, бәйләү эшен белсәм дә, матдәсен алырга акчам юк», – дип яза ул, гаҗизлектән нишләргә белмичә (Аянычлы 1915). Моннан тыш, мөгаллимәләргә эшкә урнашу да бик үк җайлы булмаган. Алда искә алынган Зәкия туташ, курсларда укып, шәһадәтнамә алса да, берничә җиргә мөрәҗәгать итеп тә, тиз генә эш урыны таба алмый (Аянычлы 1915). Шул ук вакытта татар газеталарында теге яки бу авылга мөгаллимә чакырып, аңа карата куелган таләпләрне билгеләп (шәһадәтнамә булуы, белем дәрәҗәсе югары булу, күркәм холкы һ.б.) басылган игъланнар да еш очрый. Димәк, карашларның төрлелегенә карамастан, XX гасыр башында җәмгыятьтә кыз балалар мәктәпләренә һәм мөгаллимәләргә булган ихтыяҗ зур була.

Авыл мәктәпләрендә, шәһәрләрдәге кебек үк, иң зур игътибар кызларны кул эшләренә өйрәтүгә бирелгән. Чөнки көндәлек тормышта кирәкле күнекмәләрне, бигрәк тә кул һөнәрләрен белү хатын-кызның гаиләдәге хәлен җиңеләйткән, матди яктан да файдалы булган. Бөре өязе Борай авылындагы кызлар мәктәбендә, мәсәлән, 1913 елда барлыгы 23 төрдәге кул эшләренә өйрәткәннәр (Бөре өязе 1913). Бәдриҗамал Акчуринаның кызлар мәктәбендә моның өчен хәтта махсус зал да ясалган була (XX гасыр башы 2020: 129). Богырыслан өязе Иске Колумбәт авылындагы башлангыч мәктәптә оек, ашъяулык, эскәтер, челтәр бәйләргә, кисү, машина белән тегү кебек эшләргә өйрәткәннәр. Мәктәпнең назыйре мулла Ибраһимов кызларның кул эшләренә өйрәнүләренә аерым әһәмият биргән (Кызларга 1912). Татар җәмгыяте кыз балаларга һөнәр өйрәтүгә уңай караган, чөнки заманча таләпләргә туры китереп, «Яурупа модасы илә күлмәк тегә» (Фатыйма-Фәридә 1912) алырлык осталарны тәрбияләү милләт мәнфәгатьләрен кайгыртуның бер юлы булып саналган, капиталны башка милләт кулына җибәрүдән саклаган.

Һөнәргә өйрәтү бер үк вакытта кыз балаларны мәктәпләргә тартуның бик уңышлы формасы да булган. Күпчелек ата-аналар, кызларын мәктәпләргә биргәндә, иң беренче чиратта аларның кул һөнәрләренә өйрәнүләренә басым ясаганнар. Алар кызлар мәктәпләрендә өйрәтелә торган челтәр бәйләү, сөлге башларын чигү белән мавыкмаска («фәкыйрь ата кесәсенә сизелерлек кыйбат төшә», «бөтен гаилә өчен матди файдалары юктыр»), ә көн дә кирәк булган оек бәйләү, тегү кебек һөнәрләргә өйрәтергә киңәш итәләр (Кызлар өчен 1911). «Вакыт» газетасы хәбәр

итүенчә, Әстерхан вилаяте Новая Казанка авылында[3] 1911 елда бертуган Сәгыйдевләр тарафыннан нигез салынган кызлар мәктәбенең «төп максаты да кызларымызны кул эшләре белән таныштырып, идарәи бәйтия [хуҗалык эшләре], тәрбияи әүляд [балалар тәрбияләү] кеби кирәкле мәгълүматлар илә белештерү» була (Латыйф 1915).

Авыл балаларына, кызларга тормышта кирәк булган һөнәрләрне өйрәтү мәҗбүрилегенә мәктәпне оештыручылар үзләре дә игътибар иткәннәр. Бу уңайдан мөфти Сәлимгәрәй Тәфкилевның агасы Сәетгәрәй Тәфкилев кызы, танылган сәясәтче һәм эре алпавыт Сәлимгәрәй Җантуринның тормыш иптәше Суфия Җантурина шәхесенә һәм аның эшчәнлегенә аерым тукталып китү дөрес булыр.

Суфия ханымга Килем авылында (хәзерге Башкортстанның Бүздәк районындагы татар авылы) зур гына бер утар мирас булып калган. Әлеге авылда Суфия ханым авыл балаларына тормыш итәргә яраклы һөнәр өйрәтү максаты белән тукуханә ачып җибәрергә ниятли. Башта үзе, Петербургка барып, туку һөнәрен үзләштерә, соңыннан остаханәне кирәкле барлык җиһазлар белән тәэмин итеп, балаларны да өйрәтә башлый (Ш.Ә. 1916: 377–381). Остаханә булдырганчы, Суфия ханым авылда эшләп килгән иске ысуллы мәдрәсәгә дә үзгәрешләр кертә, кыз балалар өчен мәктәп ачып җибәрә. Ир һәм кыз балалар мәктәпләре өчен аерым биналар салып, укымышлы мөгаллимнәр китертә. 1915 елда инде Килем авылы мәктәпләрендә барлыгы 282 бала белем алган дигән мәгълүмат бар (Мөхәммәтфазыл 1915).

Уку-укыту эшенең оештырылышы ягыннан караганда, күп кенә авыл мәктәпләре шәһәр мәктәпләреннән калышмаганнар. Курса авылындагы аерым программа нигезендә эшләгән 8 еллык кызлар мәктәбендә, мәсәлән, тарих, хисап, география, татар, гарәп телләре бик яхшы дәрәҗәдә укытылган, моннан тыш, кыз балаларны көндәлек тормыштагы хуҗалык хезмәтенә, кул эшләренә өйрәтүгә зур әһәмият бирелгән. Биредә чит авыллардан килеп укучылар өчен пансион да булган хәтта. Мәктәптә, заманча белем һәм тәрбия бирүдән тыш, укучыларның сөйләм телен, фикерләү сәләтләрен үстерүгә басым ясалган. Һәр җомга көнендә укучы кызлар һәрберсе аерым бер тема алып, шул тема буенча иптәшләре алдында чыгыш ясаган. Мәктәпне тәмамлаучылар тирә-юнь авылларда мөгаллимәлек эшен дәвам иткәннәр. Курса мәктәбе заманының алдынгы уку йортлары арасында саналган, аның тәҗрибәсен татар мәктәпләрендә генә түгел, хәтта башка мөселман, әйтик, Кавказ, Төркестан халыклары өчен дә үрнәк итеп алу мөмкинлеге каралган (Аягузи 1916: 51–56).

---

[3] Җаңаказан авылы бүгенге көндә Казахстанның көнбатыш өлкәсендә урнашкан.

Курсадан ерак булмаган Субаш-Аты авылының кызлар мәктәбендә дә укучыларның фикерләү сәләтләрен үстерүгә зур игътибар бирелгән. Казанда Ф. Аитова мәктәбендә белем алган мөгаллимә Марзия туташ дәрестән тыш вакытта кызларны әдәби китаплар укуга тарта, фикерләрен сорый, аларны әдипләрнең тәрҗемәи хәлләре белән таныштыра, моңа кадәр күзәтелмәгән, гадәти саналмаган музыка, җыр дәресләрен укыта (Аягузи 1917: 78).

Бу чорда хатын-кыз мәктәпләре өчен махсус язылган дәреслекләр, уку китаплары барлыкка килә. Мәгърифәтче ханымнар үзләренең кыз балаларга белем һәм тәрбия бирүдәге тәҗрибәләренә таянып, аларга нинди рухтагы китаплар, ә мөгаллимәләргә нинди методик ярдәм кирәклеген күзаллап, әсбаплар төзеп бастыралар. Бу авторлар арасында шәһәр мәктәпләре педагоглары белән беррәттән, авыллардагы кызлар мәктәпләрендә эшләгән мөгаллимәләр дә була. Г. Биктимерия, мәсәлән, Яубаш авылында укыткан дәверендә берничә шундый китап әзерләп бастыра. Димәк, мәгариф өчен бик әһәмиятле булган дәреслекләр проблемасын хәл итүдә авыл мөгаллимәләре дә катнашкан. Бу исә аларның методик яктан әзерлекләре, иҗади тәҗрибәләре бай булу турында сөйли[4].

Шулай итеп, XX гасыр башында татар авылларында хатын-кыз мәгарифе үсеш дәрәҗәсе буенча шәһәрләрдән сизелерлек дәрәҗәдә аерылмаган. Әлбәттә шәһәр шартларында уку-укыту әсбаплары, укытучы кадрлар белән тәэмин ителеш мәсьәләләрен хәл итү беркадәр җиңелрәк булган. Шәһәрдә башлангыч алган хатын-кыз мәгарифе авылларга да тиз арада үтеп керә, зур тизлек белән үсеп китә, һәм хәтта кайбер аерым мәктәпләр тирә-юньдә генә түгел, Россиянең татар-мөселман халкы арасында да шактый киң билгеле булып, зур абруйга ирешә. Бу уңышның нигезендә иң беренче чиратта әлеге мәктәпләрне оештыручыларның, аны матди яктан тәэмин итүчеләрнең һәм, әлбәттә, педагогларның роле зур була.

ЧЫГАНАКЛАР ҺӘМ МАТЕРИАЛЛАР

XX гасыр башы татар вакытлы матбугатында хатын-кыз мәсьәләләре / төз.-авт. Мортазина Л.Р., Зиннәтуллина А.Ә. Казан: ТР ФА Ш.Мәрҗани ис. Тарих ин-ты, 2020.

Аягузи С. Авылларда кызлар мәктәбе // Сөембикә. 1916. № 3–4.

Аягузи С. Авылларда мәктәпләре // Сөембикә. 1917. № 5.

Аянычлы мөгаллимәләребез // Тормыш. 1915. 18 март.

Бөре өязе Борай карьясендә // Вакыт. 1913. 17 май.

[4] Бу турыда тулырак «Татар тәрбиясе: Г. Биктимерия һәм Ф. Сөләймания хезмәтләрендә гаилә тәрбиясе мәсьәләләре» китабында карарга мөмкин (Татар тәрбиясе 2021).

Дунаева Х. Мөхтәрәмә Фатыйма-Фәридә ханым хакында сабыйлык хатирәләрем // Сөембикә. 1916. № 9.

Ибраһимов Гали. Ачык хат // Вакыт. 1908. 10 гыйнвар.

Кызларга кул һөнәрләре өйрәтү // Вакыт. 1912. 3 гыйнвар.

Кызлар өчен кул һөнәрләре // Вакыт. 1911. 29 март.

Латыйф Х. Мөселман авылында һөнәр өйрәтү // Вакыт. 1915. 17 апрель.

Мәскәүдә // Вакыт. 1906. 3 октябрь.

Мөхәммәтфазыл Х. Җантуриннар мәдрәсәсендә // Тормыш. 1915. 1 гыйнвар.

Татар тәрбиясе: Г.Биктимерия һәм Ф.Сөләймания хезмәтләрендә гаилә тәрбиясе мәсьәләләре / төзүче-авторлар Мортазина Л.Р., Зиннәтуллина А.Ә. Казан: ТР ФА Ш.Мәрҗани исем. Тарих институты, 2021.

Уфа өязе // Вакыт. 1908. 15 гыйнвар.

Фатыйма-Фәридә. Хатын-кызга бер дә права бирмәенчә... // Сибирия. 1912. 19 август.

Фәхреддин Р. Асар. 3 һәм 4 томнар. Казан: Рухият, 2010.

Фәхри А. Авылда мөгаллимә (сеңелем сөйләде) // Сөембикә. 1914. № 22.

Ф.К. Һиндстанда беренче ысул саутия мәктәбе // Вакыт. 1912. 29 март.

Хатын-кыз мәктәпләре // Шура. 1908. № 19.

Ш.Ә. Мәшһүр хатыннардан Суфиябикә һәм анасы // Сөембикә. 1916. № 23.

ФӘННИ ӘДӘБИЯТ

Биктимирова Т.Ә. Татар хатын-кызлары мәгърифәт юлында. Казан: Печатный Двор, 2002.

Гайнуллин М. Өмет йолдызлары. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988.

Мәхмүтова А.Х. Вакыт инде: без дә торыйк… (Җәдидчелек һәм хатын-кызлар хәрәкәте формалашу): очерклар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2012.

Авторлар турында белешмә: Мортазина Ләлә Рәис кызы – педагогика фәннәре кандидаты, әйдәп баручы фәнни хезмәткәр, Милли мәгариф тарихы һәм теориясе үзәге, Татарстан Фәннәр академиясенең Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институты (420111, Батурин ур., 7А, Казан, Россия Федерациясе); lyalyamur@mail.ru

Зиннәтуллина Алсу Әнвәр кызы – фәнни хезмәткәр, Милли мәгариф тарихы һәм теориясе үзәге, Татарстан Фәннәр академиясенең Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институты (420111, Батурин ур., 7А, Казан, Россия Федерациясе); jamash.00@mail.ru

Редакциягә керде 08.02.2022 *Кабул ителде 22.03.2022*

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЖЕНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ТАТАРСКИХ ДЕРЕВНЯХ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Л.Р. Муртазина

Институт истории им. Ш. Марджани
Академии наук Республики Татарстан
Казань, Российская Федерация
lyalyamur@mail.ru

А.А. Зиннатуллина

Институт истории им. Ш. Марджани
Академии наук Республики Татарстан
Казань, Российская Федерация
jamash.00@mail.ru

Статья посвящена анализу некоторых проблем и особенностей развития женского образования среди татар вне города. Женские школы, впервые появившиеся в городах, начали открываться и в татарских деревнях. На развитии и становлении этих школ негативно отразились противоречия между сторонниками старометодного и новометодного обучения. Очень часто народ оказывался на стороне первых, в результате чего женские школы вынуждены были закрываться, а преподавательницы отстранялись от своих обязанностей. В тех деревнях, где преобладало новое мышление, благодаря деятельности прогрессивных просветителей школы развивались и становились известными в общероссийском масштабе. Авторы попытались на примере женских школ в деревнях Иж-Бобья, Кышлау, Курса, Субаш-Аты и др. определить приоритеты и особенности развития женского образования в условиях деревни. В статье использованы публикации татарской периодической печати начала XX века.

Ключевые слова: джадидизм, женское образование, обучение и воспитание девочек, деревня, *мугаллима*.

Для цитирования: Муртазина Л.Р., Зиннатуллина А.А. XX гасыр башында татар авылларында хатын-кыз мәгарифе үсешенең кайбер үзенчәлекләре // Историческая этнология. 2022.Т. 7, № 1. С. 100–110. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.100-110

Сведения об авторах: Муртазина Ляля Раисовна – кандидат педагогических наук, ведущий научный сотрудник Центра истории и теории национального образования Института истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан (420111, ул. Батурина, 7А, Казань, Российская Федерация); lyalyamur@mail.ru

Зиннатуллина Алсу Анваровна – научный сотрудник Центра истории и теории национального образования, Институт истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан (420111, ул. Батурина, 7А, Казань, Российская Федерация); jamash.00@mail.ru

Поступила 08.02.2022 *Принята к публикации 22.03.2022*

SOME FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF WOMEN'S EDUCATION IN TATAR VILLAGES IN THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

L.R. Murtazina
Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences
Kazan, Russian Federation
lyalyamur@mail.ru

A.A. Zinnatullina
Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences
Kazan, Russian Federation
jamash.00@mail.ru

This article is devoted to the analysis of some problems and features of the development of women's education among the Tatars in the countryside. Women's schools first appeared in cities. Then they began to open in the Tatar villages. The development of these schools was reflected in the contradictions between the supporters of the old-method teaching and the Jadids. Very often the people were on the side of the former. As a result, women's schools were forced to close and teachers lost their jobs. In some villages, thanks to the activities of progressive people, schools developed and became famous in Russia. The authors give examples of such schools and teachers. The work uses the publications of the Tatar periodical press of the early 20th century.

Keywords: Jadidism, women's education, education and upbringing of girls, village, teacher.

For citation: Murtazina L.R., Zinnatullina A.A. XX gasyr bashynda tatar avyllarynda khatyn-kyz mägarife üsesheneñ kayber üzenchälekläre [Some features of the development of women's education in Tatar villages in the beginning of the 20th century]. *Istoricheskaya etnologiya*, 2022, vol. 7, no. 1, pp. 100–110. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.100-110 (In Tatar)

REFERENCES

Biktimirova T.A. *Tatar hatyn-kyzlary megrifet yulynda* [Tatar women on the path of enlightenment]. Kazan: Pechatnyj Dvor Publ., 2002. (In Tatar)

Gajnullin M.Omet joldyzlary. Kazan, Tatar. Book Publ., 1988. (In Tatar)

Makhmutova A.Kh. Vakyt inde: bez de toryjk… : ocherklar [The Time Has Come: Let Us Rise: Essays]. Kazan, Tatar. Book Publ., 2012. (In Tatar)

About the authors: Lyalya R. Murtazina, Cand. Sc. (Pedagogy), Leading Research Fellow of the Center of History and Theory of National Education, Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences (7A Baturin St., Kazan 420111, Russian Federation); lyalyamur@mail.ru

Alsou A. Zinnatullina, Research Fellow of the Center of History and Theory of National Education, Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences (7A Baturin St., Kazan 420111, Russian Federation); jamash.00@mail.ru

Received February 8, 2022 *Accepted for publication March 22, 2022*

УДК 297.1

Г. БУБИНЫҢ «ЗАМАНЕ ИҖТИҺАД МӨНКАРЫЙЗМЫ, ДӘГЕЛМЕ?» КИТАБЫ ХАКЫНДА

А.М. Гайнетдинов

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең
Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты
Казан, Россия Федерациясе
aydargm@yandex.ru

Күренекле татар галиме, мәгърифәтче, педагог, җәмәгать эшлеклесе Габдулла Бубиның (1871–1922) педагогика, логика, ислам дине буенча кыйммәтле хезмәтләре бар. Әлеге мәкаләдә Габдулла Бубиның татар телендә басылып чыккан хезмәтләреннән берсе – 1909 елда «Милләт» типографиясендә дөнья күргән *«Замане иҗтиһад мөнкарыйзмы, дәгелме?»* китабы карала. Автор Буби әсәрен югары бәяли, аңарда чагылдырылган мәсьәләләрне билгели, бу эшнең гарәп галиме Ибн Кайййимнең *«А'лам ал-муваккиин 'ан рабб ал-'аламин»* хезмәтенең тәрҗемәсе генә түгел, ә өчтән берен Буби үзе язган икәнен раслый. Мәкаләдә шулай ук кайбер цитаталарның тарихчылар тарафыннан рус теленә бик үк төгәл тәрҗемә ителмәгән очраклары да күрсәтелә.

Ачкыч сүзләр: Габдулла Буби, «Замане иҗтиһад мөнкарыйзмы, дәгелме?», ислам, татар илаһият гыйлеме, иҗтиһад, тәклид, мәзһәб.

Габдулла Буби (Габдулла бине Габделгалләм бине Нигъмәтулла бине Монасыйп) – мәшһүр дин галиме, мәгърифәтче, педагог, публицист, җәмәгать эшлеклесе. Мәгълүм булганча, ул 1871 елның 9 (21) ноябрендә хәзерге Татарстан Республикасы Әгерҗе районы Иж-Бубый авылында мулла гаиләсендә дөньяга килгән. Төпле белемне атасының мәдрәсәсендә алганнан соң, 1895 елда Г. Буби Иж-Бубый авылына имам һәм мөдәррис итеп билгеләнгән. Мәдрәсәдәге укыту һәм тәрбия процессы тулысынча аның кулына күчкәч, Г. Буби төпле дини һәм дөньяви белем бирүче абруйлы мәгърифәт учагы булдырган. 1905–1906 елларда ул, Мәккә, Мәдинә, Каһирә, Бәйрут, Истанбул һ.б. шәһәрләргә сәяхәт кылып, белемнәрен камилләштергән. Кызганычка каршы, кадимчеләрнең яла ягулары аркасында, 1911 елда данлыклы Иж-Буби мәдрәсәсе ябылган, шәкертләре куып таратылган. Шуннан соң 1913 елда Г. Буби гаиләсе белән Кытайның Голҗа шәһәренә күченеп киткән, анда татар мәдрәсәсе оештырган.

Февраль инкыйлабыннан соң Русиягә кайткач, ул Троицк шәһәрендә кызлар мәдрәсәсендә укыткан, соңыннан 1918 елның җәендә исә туган авылындагы мәктәпне торгызган. Галим 1922 елның 7 февралендә туган авылы Иж-Бубыйда вафат булган. Шундагы зиратта җирләнеп, газиз анасы Бәдрелбанат белән Габдулла Бубиның икесенә бер кабер ташы куелган. Тексты түбәндәгечә:

Алгы ягы (уеп язылган):

1) «Лилләәһил-фәәтихәһ
2) Бәдрелбанат
3) Иманкол кызы
4) Буби
5) вафат 1923 нче
6) йылда 85 йәшендә
7) Аллаһ рәхмәт кыйлсун».

Арткы ягы (уеп язылган):

1) «Бу тарафта
2) Габдулла
3) Габделгалләм углы
4) Буби
5) вафат 1922 сәнә
6) 51 йәшендә
7) гафәраллааһү зүнүүбәһ» (Кайбер төзәтмәләр белән: Мәрданов, Һадиев 2003: 47).

Текстның хәзерге татар теленә күчермәсе:

Алгы ягы: «Аллаһ ризалыгы өчен “Фатиха” сүрәсен укы. Бәдрелбанат Иманкол кызы Буби 1923 елда 85 яшендә вафат. Аллаһ рәхим кылсын».

Арткы ягы: «Бу тарафта Габдулла Габделгалләм улы Буби 1922 елның 7 февралендә 51 яшендә вафат. Аллаһ аның гөнаһларын кичерсен».

Г. Буби байтак кыйммәтле хезмәтләр язып калдырган: *«Мөкяләмәи гарәбия»* («Гарәп телендә сөйләшү»), *«Фәраиз»* («Фарыз гамәлләр»), *«Логия яхуд Мантыйк фәне»* («Логика, яки Мантыйк фәне»), *«Тәгаддөде зәүҗати хифзы сыйххәти тәтъбикъ»* («Күпхатынлылыкны сәламәтлек саклауга килештерү»), *«Мохтасар нәхү гарәби»* («Кыскача гарәп теле синтаксисы»), *«Тәзәүвеҗдә сәгадәт»* («Никахлашуда бәхет»), *«Тәрәкъкые фөнун вә мәгариф динсезлеге мөҗибме?»* («Фәннәрнең һәм мәгарифнең алга китүе динсезлеккә сәбәпчеме?»), *«Хакыйкать яхуд Тугрылык»* («Хакыйкать, яки Дөреслек») (8 кисәктән тора), *«Замане иҗтиһад мөнкарыйзмы, дәгелме?»* («Иҗтиһад заманы үттеме, юкмы?»), *«Татарча хөтбә уку дөресме?», «Гыйльме хәл»* («Ислам гыйлеме»), *«Сарфы гарәби»* («Гарәп теле морфологиясе»), *«Бубый мәдрәсәсенең кыскача тарихы», «Зиндан», «Хатыннар»* һ.б. Ләкин аның *«Замане иҗтиһад мөнкарыйзмы, дәгелме?»* дигән китабы башкаларыннан аерылып тора, чөнки анда ул заманда гына түгел, хәтта хәзерге заманда да бик актуаль булган дини проблемалар күтәрелгән. Галимнең 1909 елда «Милләт» типографиясендә

басылып чыккан әлеге бибәһа хезмәте тулысынча иҗтиһад һәм тәкълид мәсьәләләренә багышланган.

Иҗтиһад – нинди дә булса дини мәсьәләдә, Коръән һәм хәдисләргә таянып, үзлегеңнән хөкем, нәтиҗә чыгару, ә тәкълид дин галимнәренең фикерләренә сукырларча иярүне аңлата. Ислам динендә дүрт хокукый юнәлеш яки дүрт мәзһәб барлыкка килеп, алар ныклап тамыр җәйгәннән соң, X–XI гасырларда ислам дөньясында, хәзер беркем дә үзлегеннән, турыдан-туры Коръән һәм хәдисләргә мөрәҗәгать итеп, теге яки бу дини сорауга җавап эзләргә тиеш түгел, барысы да мәзһәб галимнәре тарафыннан өйрәнелгән, шуңа күрә аларга ияру мәҗбүри, дигән караш хасил булган һәм шул рәвешле «иҗтиһад ишекләре» ябылган. Әмма байтак акыл ияләре, шул исәптән татар галимнәре, моның белән килешә алмаганнар, әлбәттә. Беренчеләрдән булып Г. Курсави XIX йөз башында ук дини фикердә инкыйлаб ясаган: бөтен татар-ислам дөньясын тәкълид бәласеннән коткарырга ниятләгән, кәлям әһелләре булган матүридиләрнең өйрәтмәләренә каршы чыккан, «иҗтиһад ишекләре»н ачарга чакырган, халыкның акылына салынган богауларны өзәргә омтылган. Г. Курсави юлын күренекле галим Ш. Мәрҗани дәвам иткән һәм аның идеяләрен тагын да үстергән, популярлаштырган. Шиһаб хәзрәт үзенең хезмәтләре белән бөтен ислам галәмен диярлек тетрәндергән, уйланырга мәҗбүр иткән. Ул да халыкны аң-белемгә, иҗтиһадка, схоластика һәм тәкълидтән арынырга, Коръән һәм хәдисләргә мөрәҗәгать итеп, акылы булган һәр кешене шәригать мәсьәләләрендә хөкем чыгарырга, элекке галимнәрнең ялгыш фикерләреннән арынырга, мөстәкыйль рәвештә фикер йөртергә өндәгән. Шулай ук Р. Фәхретдин, Г. Баруди, З. Камали, М. Бигиев кебек башка дин галимнәребез үзләренең хезмәтләрендә иҗтиһад һәм тәкълид проблемасын шул рухта яктыртканнар. Гомумән, җәдидчеләрнең күпчелеге мәзһәбләрне кире каккан (Хакимов 2015: 28).

Г. Буби да *«Замане иҗтиһад...»* хезмәтендә бу мәсьәләләрне энәсеннән җебенә кадәр җентекләп аңлаткан, үзенең сүзләрен куәтләү өчен бик күп дәлилләр китергән һәм бернинди шик-шөбһәләргә урын калдырмаган. Аны язганда, автор түбәндәге төп чыганакларны кулланган: Коръән, хәдисләр, мәшһүр гарәп галиме Ибне Кайийм әл-Җәүзиянең (1292–1350) *«Игълям әл-мөвәкъкыйгыйн»* («Галәмнәрнең Раббысы исеменнән имза куючыларга белдерү») китабы, гарәп дин һәм җәмәгать эшлеклесе Мөхәммәд Рашид Риданың (1865–1935) *«Реформатор белән мөкаллиднең бәхәсе»* хезмәте. Шулай ук Г. Буби Шатыйбиның *«Мувәфәкать»* («Муафыйклыклар»), Тафтазаниның *«Хашия-и Гадудия»* («Гадуди хашиясе»), Мәргыйнаниның *«Әл-Һидая»* («Туры юл»), Мәхбубиның *«Мохтасар әл-Викая»* («“Саклау” хезмәтенең кыскача аңлатмасы»), Хәләбинең *«Мөлтәка әл-әбхур»* («Диңгезләр кушылуы»), Шәехзадәнең *«Мәҗмәгъ әл-әнһәр»* («Елгалар җыелмасы»), Ибне Һөмамның *«Фәтх әл-Кадыйр»* («Кодрәтле Аллаһның [хакыйкатьне] ачуы») хезмәтләренә дә мөрәҗәгать иткән. Ни өчендер 1909 елгы басмада Ибне Кайийм

китабының исеме *«Игълям әл-мөвәффәкыйн»* дип бирелгән (Буби 1909: 23, 63), бу – типография хатасы булса кирәк.

Кайбер тарихчылар, *«Замане иҗтиһад...»* хезмәтен Г. Буби үзе язмаган, фәкать *«Игълям әл-мөвәкъкыйгыйн»* китабын гарәп теленнән татарчага тәрҗемә иткән, дип ялгышалар (Адыгамов 2015: 146). Бу сүзләре белән алар әлеге китап белән тулысынча танышып чыкмаганлыкларын, аны игътибар белән укымаганлыкларын күрсәтәләр. Чынлыкта исә, әлеге олуг хезмәтнең өчтән бере – Г. Бубиның үз сүзләре, үз иҗат җимеше. 69 битле китапның 23 нче битендә ул болай язган: «Шул ук вакытта, бу тарихтан бик күп соң, ягъни һиҗрәттән 751 елда вафат булган Ибне Каййим, шәригать дәвам ителгән кебек, иҗтиһадның дәвам ителүен сөйләгән һәм тик бу турыда *«Игълям әл-мөвәкъкыйгыйн»* исемле бер китап язган. Менә минем бу дәрәҗә-максатым шул китапны тәрҗемә итеп, милләт улларыма күрсәтү һәм, иҗтиһад бетте, дигән заманнан соңгы галимнәр һәм бөек адәмнәр ни сөйләгәннәр – шуны мәйданга кую. Хәтта иҗтиһад заманы бетмәде, дигән сүз яңа сүз түгел, бәлки иске сүз икәнлек билгеле булсын! Менә минем максатым бу. Әгәр тәкълиднең ислам һәм мөселманнар башына китергән бәлаләре минем йөрәгемне бу кадәр яндырып куырмаса, мин туп-туры бу китапның тәрҗемәсенә керешер һәм төрле китаплардан хәтеремдә калган бу озын кереш өлешне язып маташмас идем. Менә шул хәсрәтләр, менә шул ачы хакыйкатьләр минем каләмемне бу сүзләрне язарга мәҗбүр итте. Инде максатка килим дә Ибне Каййимнең сүзләрен тәрҗемә итүгә тотыныйм» (Буби 1909: 23). Димәк, хезмәтнең 23 битендә Г. Бубиның үз фикерләре, уйланулары урын алган, 23 нче биттән алып 62 нче биткә хәтле өлешендә Ибне Каййимнең *«Игълям әл-мөвәкъкыйгыйн»* әсәренең кыскача тәрҗемәсе бирелгән. 62 нче биттән 69 нчы биткә кадәр тагын Г. Буби сүзләре һәм *«Әл-мәнар»* («Маяк») журналында басылган Сәед Мөхәммәд Рашиднең *«Реформатор белән мөкаллиднең бәхәсе»* исемле хезмәтенең кыскача тәрҗемәсе китерелгән. Шулай итеп, *«Замане иҗтиһад...»* хезмәтен Г. Бубиныкы итеп санарга тулы нигез бар, Ибне Каййим китабыннан өзекләрне ул фәкать үзенең фикерен куәтләү өчен тәрҗемә иткәнлеге аның түбәндәге сүзләреннән аңлашыла: «Әгәр: “Иҗтиһад заманы үтмәде һәм билгеле бер имамның сүзенә тәкълид тиешле түгел”, – дип әйтү сез [әйткән] кебек, көферлек һәм адашу булса, бездән элек кяфер, бездән элек азгын Ибне Каййим һәм дүрт имам үзләре булырга тиешле иде, азрак инсафлык кылыгыз!» (Буби 1909: 63).

«Замане иҗтиһад...» әсәре түбәндәге сүзләр белән башланып китә (Бисмилладан соң): «Кешеләрнең акыллары көннән-көн үсеш тапкан һәм бу үсешнең әсәрләре дә иң надан һәм иң ахмак адәмнәрнең дә күзләрен камаштырыр дәрәҗәдә күренеп торган бер заманда бу сорауны бирү һәм “Коръәнне аңлау фәкать элекке кешеләргә махсус, алар беттеләр, Кыямәт заманына кадәр [Аллаһ] мондый адәмнәрне яңадан тудырмас” дип әйтү никадәр түбәнлек булса, аңа җавап бирү максаты белән алтыннан

кыйммәтле гомерне әрәм итү дә, хакыйкаттә, шулкадәр ахмаклык» (Буби 1909: 2). «Иҗтиһад заманы уздымы яки юкмы?» соравын бирү түбәнлек һәм аңа җавап бирү хурлык, дип санаса да, Г. Буби, хакыйкатьне ачу һәм күрсәтү өчен, бу сорауга җавап бирергә алынган. Аның фикеренчә, ислам диненең асылы – акыл һәм фикер, тәкълид исә акылга мөрәҗәгать итүне тыя, шул рәвешле, ислам бинасын җимерә, шәригатьне нигезеннән чыгара. Г. Буби, иманның максаты – хайванны бәйләгән кебек, кешене бер мәзһәбкә бәйләп кую түгел, бәлки кешеләрнең акылларын гыйлем һәм мәгърифәт дәрәҗәләреннән югары менгерү, дип санаган. Тәкълидкә ябышучыларны Г. Буби сарык көтүе белән чагыштырган. Көтүче бер сүз яисә тавыш бирсә – куйлар килә, башка бер аваз бирсә – китәләр, әмма моның килү-китү сәбәпләрен белмиләр, шуның кебек мөкаллидләр дә фәкыйһләренең сүзләренә сукырларча ияреп, һичбер нәрсә аңламыйча, диннәрен тоталар. Г. Буби юкка гына мондый чагыштыру китермәгән, чөнки Коръәннең *«Бәкарә»* сүрәсенең 171 нче аятендә хак сүзне аңларга теләмәүче кешеләр хайванга тиңләнә. *«Замане иҗтиһад...»* китабының ахыргы өлешендә автор: «Димәк, хайванлыктан һәм тәкълид дәрәҗәсеннән чыгып, кешелек һәм мәдәният дәрәҗәсенә җитү өчен, әлбәттә, акыл һәм фикерне файдаланырга кирәк», – дигән нәтиҗә чыгарган (Буби 1909: 65).

Г. Буби тәкълиднең алга киткән башка милләтләрне ислам диненә чакыруда киртә булуын ассызыклаган. Әгәр дә аларга «Менә безнең шәригатебез бу: мөҗтәһидләр тарафыннан төзелеп беткән, Коръән белән хәдисне аңлау вакыты узганлыктан, сез боларны аңламассыз! Шуның өчен сез, Коръән белән хәдискә каршы булса да, фәкыйһләр сүзен алачаксыз һәм заманыгыз файдасына муафыйкмы, түгелме – бер дә карамыйча, шуның белән гамәл кылачаксыз» (Буби 1909: 8–9) дип әйтсәк, әлбәттә, ул милләт вәкилләренең исламны кабул итүдән баш тартачаклары көн кебек ачык, чөнки, Г. Буби язганча, алар үз акыл һәм фикерләрен үтереп, элекке фәкыйһләр сүзенә баш иярге риза булмаячаклар. Әгәр динне мондый тар кысалар эчендә күрсәтсәк, ул вакытта чит милләтләрне исламга кызыктыру түгел, үз арабызда булган мәгърифәтле кешеләр дә исламнан бизәчәкләр, дип санаган ул. Шуңа күрә галим бер генә юл күргән, ул – исламны тикшереп, аны пәйгамбәр заманындагы гадилегенә кайтару һәм һәркемгә үз акылынча аңларга рөхсәт бирү. Дөрес, бу вакытта Г. Буби төрле каршылыкларның күбәюен таныган, ләкин, аның каравы, мөселманнар арасында низаглар бетәчәк, чөнки сәхабәләр һәм табигыйннар вакытында каршылыклар һичбер фанатизмсыз булган.

Г. Курсави, Ш. Мәрҗани, Р. Фәхретдин һ.б. татар галимнәре язып калдырганча, дүрт мәзһәбкә нигез салучылар үзләренә тәкълид кылудан катгый рәвештә тыйганнар. Г. Буби да *«Замане иҗтиһад...»* хезмәтендә бу турыда хөрмәтле имамнар Әбү Хәнифә, Шафигый, Мәлик һәм Әхмәднең сүзләрен китергән. Автор мәзһәбләргә иярүчеләрнең күплеге һәм электән үк булганлыгы белән алданмаска чакыра, чөнки, аның фикеренчә,

дөреслек күплек һәм борынгылык белән булса, башка диннәрне тотучылар һәм мәҗүсиләр дөрес юлда булыр иде.

Кайбер галимнәр иҗтиһад кылырга лаек булу өчен төрле шартлар куялар, мәсәлән, Коръәнне, меңләгән хәдисләрне, гарәп телен һ.б. камил дәрәҗәдә белү. Ләкин Г. Буби, имам Шатыйбига таянып, моның өчен гарәп гыйлемнәренең текстын һәм стилен аңлап, шәригать максатларын белү җитә, ди. Иҗтиһад кылыр өчен бөтен шәригать хөкемнәрен белүче мөҗтәһид булу шарт түгел икәнлеге хакыда Мәрҗани дә язган. Мәсәлән, галим Т. Ильяс аның *«Назурател-хакк»* китабыннан «Бер адәмнең барлык шәригать хөкемнәрен чыгаруга көче җитмәсә дә, Коръән һәм пәйгамбәрнең хәдисләрен тикшереп, кайбер хөкемнәрне чыгаруы ярый» (Ильяс 2010: 283), «Ягъни кайсы заманда гына булмасын, Кыямәт көненә кадәр һәрбер мөэмингә Коръән һәм пәйгамбәрнең хәдисе белән тотыну һәм иҗтиһад юлында булырга тиешле» (Ильяс 2010: 284) дигән фикерләрен китергән. Г. Буби да иҗтиһад дигәндә, ниндидер авыр мәсьәләләрдә хөкем чыгаруны, катлаулы сорауларга җавап эзләүне түгел, ә гади дини мәрасимнәрне үтәр алдыннан, бу эшләргә Коръәннән яки хәдисләрдән дәлил эзләүне күздә тоткан. Фәлән имам шулай әйткән, төгән мулла болай әйткән, дип кенә аларның коры сүзләренә иярмичә, гыйбадәт белән бәйле булган һәр гамәлгә үзлегеңнән Коръән һәм хәдисләрдән дәлил эзләү, Г. Буби фикеренчә, үзенә күрә иҗтиһад була. Шул рәвешле, кайсы галимнең дәлилләре Коръән-Сөннәткә яраклырак – ул шуны алырга куша. Г. Буби язганча, дини хөкемнәрне караган һәрбер акыл иясе шәригать дәлилләреннән үзе нәтиҗә чыгарырга тиеш, әгәр ул дөреслеккә ирешсә – ике саваплы, хата кылса – бер саваплы була. Әлеге сүзләрне галим мәшһүр бер хәдискә нигезләнеп әйткән. Шулай ук ул, кешенең, хөррият һәм ихтыяр хикмәтләрен саклап, хөкем чыгару белән шөгыльләнүе үз-үзен хаталы булу мөмкинлеге белән әсир итүдән хәерлерәк һәм иҗтиһадның киләчәге тәкълиднең киләчәгеннән иминрәк, дип санаган.

XIX гасырда татарлар арасында бу тәкълид шулкадәр тамыр җәйгән булган ки, әгәр бер кеше теге яки бу дини мәсьәләдә Коръән һәм хәдисләрдән җавап эзләргә чакырса, аны фанатик муллалар имансызлыкта гаепләгәннәр, хәтта олуг галимнәребез Г. Курсави һәм Ш. Мәрҗанигә дә кадимчеләр тарафыннан «кяфер» мөһере сугылган. Әгәр дә ислам тарихына күз салсак, нәкъ менә толерантлык җитмәү аркасында, мөселманнар арасында тарткалашулар һәм сугышлар чыккан, фетнәләр кубарылган, һәркем үз мәсләген таратырга һәм башкаларныкын юк итәргә керешкән, мөселманнарга бик күп зарар һәм хәсрәт китергән. Ислам өммәте, исламның башлангыч чорында бик нык алга китсә дә, соңыннан тәкълид аркасында түбәнлеккә төшкән, ләкин Г. Буби ышана ки, бер вакыт килер, тәкълид камыты мөселманнар муеныннан салыныр, алар Коръән кушкан саф иҗтиһад һәм дөрес фикерләү юлына басарлар, шул вакытта мөселманнарга рәхәт көннәр җитәр.

Г. Буби язганча, Европа халкы, тиз арада уянып, тәкълид караңгылыгыннан чыгып, иҗтиһадка, фикерләүгә тотынган һәм шул рәвешле гыйлем-мәгърифәт ягыннан югары дәрәҗәләргә ирешкән. Шул ук вакытта, ул, аларның һәр яктан үсеш кичерүе белән алданып, Европага иярүдән дә тыйган. Моны Г. Буби, бер тәкълидне ташлап, икенче тәкълидкә керү, дип санаган. Галим М. Бигиев та 1913 елда бу турыда җентекләп язган һәм бу күренешне ул яңа тәкълид дип атаган (Бигиев 2014: 336). Гомумән, Г. Буби әйткән фикерләрне шул заман татар галимнәре дә кабул кылып, үзләренең китапларында тагын да ныграк үстереп, халыкка тәкъдим иткәннәр.

Иҗтиһад проблемасын тикшергәндә, тарихчыларыбыз һәрвакыт диярлек *«Замане иҗтиһад...»* әсәрен искә алалар, аннан еш кына цитаталар китерәләр, әмма кайбер очракларда галимнең сүзләре рус теленә төгәл, сыйфатлы рәвештә тәрҗемә ителми яки нык кыскартыла. Бубилар тормыш юлын һәм эшчәнлеген өйрәнгән Р.А. Гыймазова галимнең әлеге китабына һәм иҗтиһад мәсьәләсенә багышланган мәкалә язган. Аның фикеренчә, *«Замане иҗтиһад...»* китабының 3 нче битендә «Акыллы кеше беркайчан да “Иҗтиһад заманы үттеме?” дигән сорау бирмәс. Бу – риторик сорау, һәм аңа җавап бирергә ихтыяҗ юк»[1] дип язылган икән (Гимазова 2015: 203). Чынлыкта Г. Буби алай димәгән, 3 нче һәм башка битләрдә дә андый сүзләр юк. Әсәр шуңа охшаш сүзләр белән башланып китә, ләкин алар, югарыда күрсәтелгәнчә, бөтенләй башкача яңгырый. Г. Бубиның цитаталарын китергәндә битләрен төгәл күрсәтмәү очраклары да юк түгел. Мәсәлән, «Яшәешнең хакыйкатендә Аллаһның шундый бер сөннәте һәм бер кануны бардыр ки, аңа игътибар иткән адәм мәдәниятнең иң югарысына менгән кебек, аны игътибарсыз куйган адәм дә түбәнлекнең иң түбәненә төшүдә» сүзләре 45 нче түгел (Гимазова 2015: 207), 64 нче биттә язылган (Буби 1909: 64). Шулай ук «Дөреслеккә ирешсә – ике саваплы, хата кылса – бер саваплы булыр. Димәк, кешенең хөррият һәм ихтыяр хикмәтләрен саклап, хөкем чыгару белән шөгыльләнүе үз-үзен хаталы булу мөмкинлеге белән әсир итүдән хәерлерәк» цитатасы «Дөреслеккә ирешсә – ике саваплы, хата кылса – бер саваплы булыр. Иҗтиһад тәкълидтән яхшырак»[2] рәвешендә бик кыскартылып бирелгән һәм ул 12 нче түгел (Гимазова 2015: 209–210), 14 нче биттә урын алган (Буби 1909: 14).

Тарихчы Р.М. Мөхәммәтшин, Г. Буби китабындагы кайбер җөмләләрне русчага тәрҗемә иткәндә, аларның кайбер урыннарын ни өчендер төшереп калдырган. Мәсәлән, *«Замане иҗтиһад...»* хезмәтеннән «Димәк, бу вакытта безгә алга киткән милләтләрне исламга чакыру да мөмкин булыр. Әгәр без бүген алга киткән милләтләргә: “Менә безнең шәригатебез бу: мөҗтәһидләр тарафыннан төзелеп беткән, Коръән белән

[1] «Разумный человек никогда не задаст вопрос: “Прошло ли время иджтихада?” Это вопрос риторический, и нет необходимости на него отвечать».

[2] «Если муджтахид прав – ему две награды, если ошибся – одна. Иджтихад лучше, чем таклид».

хәдисне аңлау вакыты узганлыктан, сез боларны аңламассыз! Шуның өчен сез, Коръән белән хәдискә каршы булса да, фәкыйһләр сүзен алачаксыз һәм заманыгыз файдасына муафыйкмы, түгелме – бер дә карамыйча, шуның белән гамәл кылачаксыз! Менә сезнең мөселманлыгыгыз шушында һәм адашуыгыз моның капма-каршысында", – дип әйтсәк, боларның исламга мәхәббәтләре төшәрме? Болар үз акыл һәм фикерләрен үтереп, элекке фәкыйһләр сүзенә баш иярга һәм үзләрен ахмак һәм юләр диярга риза булырлармы? Боларны Күһистаниларга, Вәлвәлиҗиләргә ничек ышандыру кирәк? Юк, болар элекке фәкыйһләр сүзе белән түгел, бәлки акылга сыешлы юл белән йөриячәкләр. Әгәр динебезне, тәкълид ияләре уйлаган кебек, болай тар бер рамка эчендә күрсәтсәк, ул вакытта кая алга киткән чит милләтләрне үзебезгә, исламга якынлаштыру; киресенчә, үз арабыздан мәгърифәтле адәмнәребезне дә (Аллаһ күрсәтмәсен) исламнан биздерәчәкбез һәм үз аягыбызга үзебез балта орачакбыз» сүзләре «Бу вакытта безгә алга киткән милләтләрне исламга чакыру мөмкин булыр. Әгәр без бүген аларга: "Менә безнең шәригатебез бу: мөҗтәһидләр тарафыннан төзелеп беткән, Коръән белән хәдисне аңлау вакыты узганлыктан, сез боларны аңламассыз! Шуның өчен сез, Коръән белән сөннәткә каршы булса да, фәкыйһләр сүзен алачаксыз һәм заманыгыз файдасына муафыйкмы, түгелме – бер дә карамыйча, шуның белән гамәл кылачаксыз! Менә сезнең мөселманлыгыгыз шушында һәм адашуыгыз моның капма-каршысында", – дип әйтсәк, боларның исламга мәхәббәтләре төшәрме? Болар үз акыл һәм фикерләрен үтереп, элекке фәкыйһләр сүзенә баш иярга һәм үзләрен ахмак һәм юләр диярга риза булырлармы? Әгәр динебезне, тәкълид ияләре уйлаган кебек, болай тар бер рам эчендә күрсәтсәк, ул вакытта кая алга киткән чит милләтләрне үзебезгә, исламга якынлаштыру; киресенчә, үз арабыздан мәгърифәтле адәмнәребезне дә (Аллаһ күрсәтмәсен) исламнан биздерәчәкбез һәм үз аягыбызга үзебез балта орачакбыз» дигән өзекне тәрҗемә иткәндә, «Боларны Күһистаниларга, Вәлвәлиҗиләргә ничек ышандыру кирәк? Юк, болар элекке фәкыйһләр сүзе белән түгел, бәлки акылга сыешлы юл белән йөриячәкләр», «...һәм үз аягыбызга үзебез балта орачакбыз» кебек кайбер җөмләләр һәм җөмлә кисәкләре төшеп калган, шулай ук «хәдис» сүзе «сунна» дип тәрҗемә ителгән (Мухаметшин 2001: 208). Р.М. Мөхәммәтшин дә бу цитатаның битләрен бутаган: ул *«Замане иҗтиһад...»* китабының 7–8 нче түгел (Мухаметшин 2001: 212), 8–9 нчы битләрендә урын алган (Буби 1909: 8–9). Әлеге тарихчы, җөмләләрне төшереп калдырганда, бер очракта гына күпнокталар куярга онытмаган: «Һәрбер фирка бер имамны иártүче [итеп] тотып, мәзһәбтә фанатизм куәтләнде... бу каршылыклар... ислам халыкларының ләгънәтенә әверелде»[3] (Мухаметшин 2001: 209). Ләкин, чынлыкта, Г. Бу-

[3] «Из-за того, что каждая группа придерживалась руководства только одного имама, усилился фанатизм в мазхабах... эти разногласия стали... проклятием народов ислама».

биның китабында «ислам халыкларының ләгънәте» («проклятие народов ислама») сүзләре бөтенләй юк.

Тарихчы Р.К. Әдһәмов та үзенең бер мәкаләсендә Г. Бубиның кайбер цитаталарын тәрҗемә иткән, тик аларның барысын да дөрес һәм төгәл дип әйтеп булмый. Мисал өчен, «Соңгы фәкыйһләрнең, Коръәндә юк [булмаган] хәез-нифас хөкемнәренә караган йөзләрчә сәхифә язган хәлдә, Коръәннең эче тулы кирәкле хөкемнәргә карамауларына сәбәп тә – менә бу тәкълид. Болар фикыһ хөкемнәренә сарыф иткән заманнарының [вакытларының] уннан берен Коръән Кәримнең бик күп җирдә әмер иткән кирәкле хөкемнәрен карауга сарыф итсәләр, бәлки мөселманнар бу кадәр наданлык һәм ахмаклыкка төшмәсләр иде» җөмләләре рус теленә «Соңгы фәкыйһләр хәез-нифас хөкемнәренә йөзләрчә сәхифә багышладылар һәм, Аллаһ мәхлукларына караган аятьләрнең күплегенә карамастан, аларны өйрәнүдән читләштеләр. Моның сәбәбе дә – нәкъ менә тәкълид. Коръәннең күп аятьләре Аллаһ мәхлуклары белән бәйле булган [табигый] кануннарны өйрәнергә чакырса да, алар фикыһ хөкемнәрен өйрәнү белән артык мавыктылар, мөселманнарның түбәнгә төшүләренең сәбәбе нәкъ менә шунда»[4] дип хаталы рәвештә тәрҗемә ителгән (Адыгамов 2015: 146).

«Замане иҗтиһад...» китабында Г. Курсави, Ш. Мәрҗани кебек галимнәр күтәргән иҗтиһад һәм тәкълид мәсьәләләре бик тәфсилләп аңлатылган. Аны фәкать компилятив характердагы әсәр дип санарга ярамый, чөнки хезмәтнең өчтән берендә галимнең үз сүзләре китерелгән һәм үз карашлары чагылыш тапкан. Иҗтиһад проблемасы хакында язган татар тарихчыларының барысы диярлек *«Замане иҗтиһад...»* китабына мөрәҗәгать итәләр, тик, кызганычка каршы, кайбер очракларда Г. Бубиның сүзләрен төгәл тәрҗемә итмәү күзәтелә. Һәр милләттәшебез *«Замане иҗтиһад...»* хезмәте белән үзлегеннән танышып чыга алмый. Бу инде аңлашыла да, беренчедән, ул гарәп графикасында язылган, икенчедән, иске татар телендә, ягъни хәзерге телдән шактый аерыла торган рәвештә язылган, өченчедән, гарәп-фарсы сүзләре белән чуарланган. Шуңа күрә киләчәктә аны, хәзерге татар һәм рус телләренә сыйфатлы рәвештә тәрҗемә итеп, бастыру зарур. Галимнең әлеге бибәһа хезмәте һәр татар-мөселман гаиләсе өстәлендә булырга лаек.

---

[4] «Поздние факихи посвятили сотни страниц своих трудов вопросам месячных и послеродовых кровотечений и, несмотря на многочисленность айатов, касающихся божественных творений, отстранились от их изучения. И причиной этого явился именно таклид. Они слишком увлеклись изучением правовых вопросов, хотя во многих айатах Корана присутствует призыв изучать [естественные] законы, связанные с божественными творениями, именно в этом причина упадка мусульман».

ЧЫГАНАК ҺӘМ МАТЕРИАЛЛАР

Буби Г. Замане иҗтиһад мөнкарыйзмы, дәгелме? Казан: Милләт, 1909.

ФӘННИ ӘДӘБИЯТ

Адыгамов Р.К. Проблема иджтихада в трудах татарских богословов конца XVIII – начала XX вв. и ее влияние на современную общественно-религиозную мысль // Ислам в современном мире. 2015. Том 11, № 4. С. 139–154.

Бигиев М.Д. Избранные труды / сост. и пер. с осман. яз., введ., сн. и коммент. А. Хайрутдинова. Казань: Татар. кн. изд-во, 2014.

Гимазова Р.А. Проблема иджтихада в трудах Габдуллы Буби // Минбар. Исламские исследования. 2015. Т. 8, № 2. С. 201–215.

Ильяс Т. Фикыһ даирәсендәге хезмәтләре // Мәрҗани: фәнни-популяр җыентык. Казан: Җыен, 2010. Б. 281–337.

Мәрданов Р.Ф., Һадиев И.Г. Әгерҗе төбәгенең ташъязма истәлекләре. Казан: Тамга, 2008.

Мухаметшин Р.М. Религиозно-мировоззренческие искания в начале XX века // Ислам в Среднем Поволжье: история и современность. Очерки. Казань: Мастер Лайн, 2001. С. 202–212.

Хакимов Р.С. Традиционный ислам у татар. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015.

Автор турында белешмә: Гайнетдинов Айдар Марсиль улы – филология фәннәре кандидаты, Яңа тарих бүлегенең өлкән фәнни хезмәткәре, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты (420111, Батурин ур., 7А, Казан, Россия Федерациясе); aydargm@yandex.ru

Редакциягә керде 08.02.2022 *Кабул ителде 22.04.2022*

О КНИГЕ Г. БУБИ «ПРОШЛО ЛИ ВРЕМЯ ИДЖТИХАДА ИЛИ НЕТ?»

А.М. Гайнутдинов

Институт истории им. Ш. Марджани
Академии наук Республики Татарстан
Казань, Российская Федерация
aydargm@yandex.ru

Перу выдающегося татарского ученого, просветителя, педагога, общественного деятеля Габдуллы Буби (1871–1922) принадлежат ценные труды по педагогике, логике, исламскому вероучению. В статье рассматривается один из опубликованных трудов Габдуллы Буби на татарском языке *«Замане иҗтиһад мөнкарыйзмы, дәгелме?»* («Прошло ли время иджтихада или нет?»), изданного в 1909 году в типографии «Миллят». Автор статьи высоко оценивает произведение Буби, обозначает вопросы, отражаемые в нем, доказывает, что данная работа не

является только лишь переводом сочинения арабского ученого Ибн Каййима *«А'лам ал-мувеккиин 'ан рабб ал-'аламин»* – треть произведения написана самим Буби. В статье приводятся случаи некачественного и неточного перевода на русский язык историками некоторых цитат из анализируемой книги.

Ключевые слова: Габдулла Буби, «Прошло ли время иджтихада или нет?», ислам, татарская богословская мысль, иджтихад, таклид, мазхабы, цитаты.

Для цитирования: Гайнутдинов А.М. Г. Бубиның «Замане иҗтиһад мөнкарыйзмы, дәгелме?» китабы хакында // Историческая этнология. 2022. Т. 7, № 1. С. 111–122. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.111-122

Сведения об авторе: Гайнутдинов Айдар Марсилевич – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела новой истории Института истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан (420111, ул. Батурина, 7А, Казань, Российская Федерация); aydargm@yandex.ru

Поступила 08.02.2022 *Принята к публикации 22.04.2022*

ABOUT THE BOOK OF G. BUBI "IS THE TIME OF IJTIHAD OVER OR NOT?"

A.M. Gainutdinov

Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences
Kazan, Russian Federation
aydargm@yandex.ru

The famous Tatar scientist, educator, teacher, and public figure, Gabdulla Bubi (1871–1922), wrote very valuable works on pedagogy, logic, and Islamic doctrine. The article deals with one of the main published works of Gabdulla Bubi in the Tatar language *"Zamane ijtihad munkarism, dagelme?"* ("Is the time of ijtihad over or not?"). It was published in 1909 in the Millat printing house. The author highly appreciates this work, points out the issues that are reflected in it, proves that it is not only a translation of the work of the Arab scholar Ibn Qayyim "*I'lam al-Muwaqqi'in 'an Rabb al-'Alamin*", because one third of the work is written by G. Bubi. The article also cites cases of low-quality and inaccurate translation into Russian by historians of some quotations from the book "Is the time of ijtihad over or not?".

Keywords: Gabdulla Bubi, "Is the time of ijtihad over or not?", Islam, Tatar theological thought, ijtihad, taqlid, mazhabs, quotes.

For citation: Gainutdinov A.M. G. Bubinyñ «Zamane idzhtihad mönkarizmy, dägel'me?» kitaby hakynda [About the book of G. Bubi "Is the time of ijtihad over or not?"]. *Istoricheskaya etnologiya*, 2022, vol. 7, no. 1, pp. 111–122. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.111-122 (In Tatar)

REFERENCES

Adygamov R.K. Problema idzhtihada v trudakh tatarskikh bogoslovov kontsa XVIII–nachala XX vv. i yeye vliyaniye na sovremennuyu obshchestvenno-religioznuyu mysl [The problem of ijtihad in the works of Tatar theologians of the late 18th – early 20th centuries. and its influence on modern socio-religious thought]. *Islam in the modern world*, 2015, vol. 11, no. 4, pp. 139–154. (In Russian).

Bigiyev M.J. Izbrannyye trudy [Selected works]. Kazan: Tatar. kn. izd-vo, 2014. (In Russian).

Bubi G. Proshlo li vremya idzhtihada [Has the time for ijtihad passed?]. Kazan: Millat, 1909. (In Russian).

Gimazova R.A. Problema idzhtikhada v trudakh Gabdully Bubi [The Problem of Ijtihad in the Works of Gabdullah Bubi]. Minbar. Islamic Studies, 2015, vol. 8, no. 2, pp. 201–215. (In Russian).

Ilyas T. Fiqyh dairäsendäge hezmätläre [His works in the field of jurisprudence]. *Marjani: popular science collection*. Kazan: Jyen, 2010, pp. 281–337. (In Tatar).

Mardanov R.F., Hadiev I.G. Agerje tobägenen tashyazma istälekläre [Epigraphic monuments of the Agryz region]. Kazan: Tamga, 2008. (In Tatar).

Mukhametshin R.M. Religiozno-mirovozzrencheskiye iskaniya v nachale XX veka [Religious and ideological searches at the beginning of the 20th century]. *Islam in the Middle Volga region: history and modernity. Essays*. Kazan: Master line, 2001, pp. 202–212. (In Russian).

Khakimov R.S. Traditsionnyi islam u tatar [Traditional Islam of the Tatars]. Kazan: Sh. Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences, 2015. (In Russian).

About the author: Aidar M. Gainutdinov, Cand. Sc. (Philology), Senior Research Fellow of the Department of Modern History, Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences (7A Baturin St., Kazan 420111, Russian Federation); aydargm@yandex.ru.

Received February 8, 2022 *Accepted for publication April 22, 2022*

Документы и материалы

УДК 929

«КАЖДОЕ ИХ ДЕЛО – ПРОТИВ КОРАНА И ШАРИАТА, А ЗНАЧИТ, И ПРОТИВ ПРАВИТЕЛЬСТВА». О СУДЕБНОМ ДЕЛЕ БРАТЬЕВ БУБИ

Л.Ш. Давлет

Институт Татарской энциклопедии и регионоведения
Академии наук Республики Татарстан
Казань, Российская Федерация
tafkilevna@mail.ru

28 мая 1912 г. в городе Сарапуле Вятской губернии прошло судебное заседание по делу братьев Буби. Репортаж о нем был опубликован в газете *«Юлдуз»* 27 мая, 31 мая и 3 июня 1912 г., а на кириллице – в сборнике *«Бертуган Бубыйлар һәм Иж-Бубый мәдрәсәсе»* (1999). Автор осуществил перевод этого материала на русский язык. Во вступлении он анализирует характер репортажа: журналист высказывается весьма благожелательно по отношению к братьям-просветителям и едко высмеивает печально известного своими нападками на джадидов Ишмиишана. Текст репортажа позволяет почувствовать настроение либеральной части татарского общества того времени, отношение русского населения края к проблемам соседей-татар.

Ключевые слова: Габдулла и Губайдулла Нигматуллины-Буби, медресе Иж-Буби, дело братьев Буби, газета *«Юлдуз»*.

Для цитирования: Давлет Л.Ш. «Каждое их дело – против Корана и шариата, а значит, и против правительства». О судебном деле братьев Буби // Историческая этнология. 2022. Т. 7, № 1. С. 123–135. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.123-135

2 февраля 1911 г. руководители медресе Иж-Буби – братья Габдулла и Губайдулла Нигматуллины-Буби – были арестованы и заключены в Сарапульскую тюрьму. Они обвинялись в панисламизме, участии в работе нелегального национального общества «Младотатары», распространении среди шакирдов антирусских и антиправительственных идей, хранении панисламистской литературы. Суд над братьями состоялся в городе Сарапуле 28 мая 1912 г. Защитниками Буби выступили адвокаты И.А. Ахтямов, В.А. Маклаков и другие, экспертами восточных книг – П.К. Жузе и Н.Ф. Катанов. В ходе судебного заседания предъявленные обвинения бы-

ли сняты, однако по политическим соображениям братья Буби были приговорены к нескольким месяцам заключения: Губайдулла был освобожден в конце 1912 г., Габдулла – в начале 1913 г.

За судебным процессом над братьями Буби следили две татарские газеты: *«Юлдуз»* («Звезда») – общественно-политическое издание демократического толка – и *«Баянельхак»* («Глашатай истины») – издание клерикально-консервативного характера. Оба издания в дни судебного заседания отправили в город Сарапул собственных корреспондентов. Ниже приводится небольшой репортаж, опубликованный в газете *«Юлдуз»* 27 мая, 31 мая и 3 июня 1912 г. и переведенный на русский язык. Перевод сделан по изданию *«Бертуган Бубыйлар һәм Иж-Бубый мәдрәсәсе»* (Казан, 1999).

Репортаж написан очень благожелательно по отношению к братьям-просветителям, при этом журналист едко высмеивает печально известного своими нападками на джадидов Ишми-ишана, иногда доходя до откровенной издевки. По тексту прочитывается настроение либеральной части татарского общества того времени: здесь есть и надежды улучшить жизнь народа своим трудом, и апелляция к широкой народной поддержке, и стремление назначить главного виноватого – вполне осязаемого и поэтому уязвимого врага. Раскрывается отношение русского населения края к проблемам своих соседей-татар.

О деле Буби

(от нашего собственного корреспондента)

Правые газеты радостно пишут об аресте братьев Буби: «Российские татары левого толка распространяли среди мусульман идеи панисламизма и пантюркизма. Но в последние годы их цели стали известны правительству. По этой причине во многих местах прошли обыски, и было конфисковано множество записей. В Сарапульском уезде были арестованы учителя – братья Буби, главные распространители идей панисламизма среди местного населения. Теперь нужно изгнать эту заразу из других мест», – и другие такие же немыслимые слова, пытаясь угодить правительству. Но, по мнению сведущих людей, там нет никакого дела, заслуживающего внимания. Так как среди российских мусульман не было и нет идей панисламизма, да и не будет никогда. Бессмысленно тратить жизнь на такие пустые разговоры – это понимает каждый разумный человек. Может, некоторые люди не согласятся со мной, спросят: «Почему же тогда арестованы братья Буби?». Ответ таков: это личное дело. К тому же пока доподлинно не известно, панисламисты они или нет. Суд откроет истину.

Когда в России началась революция[1], левые идеи нашли здесь множество последователей. В то время и придерживающиеся умеренных взглядов стали поддерживать левых. Может, в те времена и братья Буби напи-

[1] Имеется в виду революция 1905–1907 гг.

сали что-то, что не совсем вписывалось в закон. Но это нужно рассматривать как веяние времени и не больше.

В последние годы во многих местах России среди мусульман прошли обыски, было конфисковано множество документов, книг. Но не было найдено ни одной крамольной книги и документа. Поэтому книги и документы, после того как их прочли чиновники, владеющие татарским и арабским языками, были возвращены владельцам. Если бы действительно была вина, приписываемая правыми газетами, где-то нашлись бы тетради с записями пожертвований для турецкого флота или другие документы с печатью комитета *«Иттихад ва таракки»*. Но неизвестно ни об одной такой находке. Правда, в последние годы некоторые муллы были отстранены от службы с обвинением в сборе пожертвований в пользу турецкого флота. Но причина этого – лишь доносы. Некоторые муллы посредством доносов просто расправились с неугодными им имамами. Некоторые чиновники предпочли истолковать эти доносы как проявление патриотизма и дали ход делу. Таким образом, лишь по причине личных распрей многие имамы лишились своих мест, а семьи остались без средств для жизни…

Если бы суть этих дел не стала известна правительству, доносы и лишения службы так и продолжались бы. Наконец, чиновники поняли истинную причину этих доносов, перестали обращать внимание на доносчиков. В некоторых местах сами доносчики стали привлекаться к суду. Так как по российским законам никаким способом нельзя угнетать человека.

Я спросил у одного уважаемого имама о том, как возник этот вопрос о сборе денег для турецкого флота. Он посетовал на невнимательность Духовного Собрания: «Духовное Собрание прислало нам циркуляр о запрете на сбор средств для турецкого флота, но написан он был настолько путано и витиевато, что его не поняли не только те муллы, которые не знали русского языка, но даже те, кто знал. Может, некоторые имамы поняли, что Духовное Собрание велит собирать средства? Это, должно быть, правда, так как до распространения этого циркуляра имамы ничего не знали об этом. В правых газетах писали: „Мусульмане Индии собирают пожертвования в пользу турецкого флота; наверное, и российские мусульмане собирают“, поэтому Министерство внутренних дел обратило внимание к этому вопросу».

Мы прибыли в Сарапул в 11 часов утра 26 мая. Я хотел расспросить на пароходе о деле братьев Буби, но это оказалось невозможным. Не было никого, кто бы обратил внимание на это дело. Лишь один мусульманин из Троицка рассказал о том, что Ишми мулла[2] сильно боялся ехать в Сара-

---

[2] Динмухамметов Ишмухаммет (Ишми-ишан) (1842–1919), религиозный деятель, представитель кадимизма. Резко выступал против джадидизма; протестовал против введения нового звукового метода обучения грамоте, который, как он считал, глубоко противоречил нормам ислама, т. к. заимствован у «неверных»; призывал к активному противодействию джадидам, не исключая использования различного рода репрессий и насилия.

пул: «Он даже просил одного солдата для охраны. Но я не знаю, дали ему охрану или нет».

Когда мы высадились на пристани, товарищ мой посоветовал оставить багаж здесь, так как свободных номеров может и не быть. Потом мы прогулялись с ним около трех часов и собрали информацию о людях, прибывших в Сарапул. Большинство свидетелей – уже здесь. Ишмуратов и Мухаммеджан Хафизов из Казани должны приехать завтра. Ишми мулла прибыл еще вчера утром и остановился в доме одного из своих учеников Якуба Тимкина. Приехал он со своим муэдзином Ахмедзяном. Хоть Ишми мулла и приехал до пятничного намаза, но не пришел в мечеть на намаз. Мы спросили у одного: «Почему же не пришел?». Он ответил: «Боится, наверное». По словам тех, кто ехал в пароходе вместе с Ишми муллой, он ни с кем не говорил в пути, все время сидел в углу в глубокой задумчивости. Немного говорил только его муэдзин, сказал: «Хазрат совсем не знает русского, я еду, чтобы переводить для него в суде».

Для нас было очень важно встретиться и поговорить со столь печально знаменитым ишаном, поэтому мы с моим товарищем пришли к дому, где ишан остановился. Подошли к дому, где на подоконниках со стороны улицы было выставлено множество аятов, шамаилей. Думаем, это и есть тот дом. Тут одна русская, проходившая мимо, сказала нам, что да, это дом Тимкина. Товарищ говорит: «Лишь бы не избили». Все же решили зайти во двор и спросить. Во дворе ходил один татарин с полным лицом. Мы подумали, это и есть хозяин дома. Объяснили ему, что мы корреспонденты газеты, он взял наши визитные карточки и сказал: «Хорошо, сейчас доложу. Может, и согласится с вами встретиться». Мы уже надеялись, что достигнем цели, но надежда оказалась пустой. Через пять минут человек вышел и сказал то, что обычно говорят, когда не хотят кого-то видеть: «Он сейчас отдыхает. Я не знаю, когда хазрат проснется». Мы спросили: может, зайдем ближе к вечеру или завтра? Человек все повторял: «Не знаю». Он нам солгал наверняка, так как ишан вряд ли спит во время дневного намаза.

Тут говорят, что Ишми говорил о деле братьев Буби так: «Я знаю, что в России есть панисламистские идеи, но не могу доподлинно сказать, что Габдулла и Губайдулла Буби – панисламисты. Но все же каждое их дело – против Корана и шариата, а значит, и против правительства». Но истинные мысли ишана станут известны только после суда.

Судебная палата

Передвижная коллегия Судебной палаты Казани вот уже несколько дней работает в Сарапуле, рассматривает разные дела. Дело Буби будет рассмотрено 28 мая.

Мы пошли в судебную канцелярию, чтобы заранее занять места на время заседания. Секретарь суда встретил нас очень приветливо, но объяснил, что сейчас никак нельзя занять места: «Мы еще не знаем, каким

будет заседание: открытым или закрытым. Это решает председатель. Может, некоторые заседания будут открытыми, некоторые закрытыми. Это станет известно только перед заседанием».

Свидетели

Насколько мне известно, прокурор пригласил 12 свидетелей, братья Буби – 32. Среди свидетелей со стороны братьев есть бывший председатель Сарапульского земства, а ныне нотариус Тунин; сарапульский купец, гласный Смагин и инспектор приходских училищ Ананьин. Ранее во время земского заседания они хлопотали, чтобы выделить деньги медресе Буби. В результате решили, что «училищный совет дает пособие из земства только медресе Буби или школам, которые открыли имамы и мугаллимы, отучившиеся в медресе Буби либо выдержавшие там экзамен». Теперь эти люди приглашены в суд, чтобы рассказать о том, что братья Буби ничем и никак не навредили государству. Другие их свидетели – это жители села Иж-Бобья и нынешние и прошлые ученики медресе Иж-Буби.

Среди свидетелей со стороны суда есть житель села Иж-Бобья по имени Шагимардан Аппаков с сыном. Я расспросил о нем у одного человека, тоже из села Иж-Бобья. Если его слова правдивы, то была личная вражда между Аппаковым и братьями Буби. Человек этот рассказал следующее: «Аппаков – он все время к кому-то цепляется, подхалим еще. У него есть обида на хазратов. В 1910 году, когда в селе Иж-Бобья вспыхнула холера, Губайдулла эфенди обратился в земство и попросил прислать врачей. Шагимардан был против врачей. Но врачи все же приехали и попросили отдельный дом, чтобы изолировать больных. Шагимардан продолжил провоцировать население, рассказывал, что доктора какими-то своими зельями убили его брата и сестру. На него составили протокол и решением губернатора Вятской губернии на месяц отправили в тюрьму. А сын его был исключен из медресе Буби за неподобающее поведение и неуспеваемость. Аппаков еще и за это затаил злобу.

Братья Буби помогали Аппакову. Например, когда сгорело село Иж-Бобья, Шагимардан обратился к ним и попросил денег на строительство нового дома. Обещал вернуть деньги из средств, которые заработает, давая жилье в аренду мугаллимам и ученикам медресе. Братья Буби дали ему средства, но Шагимардан не сдержал слова. Шагимардан сильно злился на братьев, поговаривают даже, что он имеет отношение к обыскам у Бадретдина Залялетдинова из Бирского уезда, близкого друга братьев Буби».

Поэт Наджип Думави[3] тоже приглашен в суд как свидетель. Наджип эфенди сам удивлен этому. Говорит: «Я узнал, что приглашен свидетелем

---

[3] Тахтамышев Наджип Сибгатуллович (1883–1933), писатель, литературный критик, публицист. В 1908–1911 гг. работал учителем в медресе Буби.

со стороны прокурора, только по приезде в Казань. Не понимаю, как так получилось».

Из села Иж-Бобья в Сарапул приехали около 20 человек.

Господа Габдулла и Губайдулла

Мне удалось получить кое-какие сведения о братьях Буби, которые сейчас в тюрьме. Судя по словам человека, кто с ними виделся, здоровье у них хорошее: «Сейчас они занимаются огородом. Иногда сами сажают овощи или деревья, присматривают за теми, кто работает в огороде. Им нельзя писать и читать мусульманские книги. Из тюремной библиотеки выдаются книги на русском языке, вот эти книги они и читают. Каждую среду в Сарапул приезжают их жены, чтобы увидеться с мужьями. Расстояние 50 км, но они все же не пропустили ни одного свидания. В селе Иж-Бобья их торговое дело продолжается по-старому, присматривает за делом Зия эфенди». Среди арестантов – один-два политических заключенных, остальные обвиняются в других преступлениях. Братья содержатся вместе в одной комнате, еду им готовят отдельно.

Адвокаты

Братьев Буби будут защищать Маклаков[4], член Государственной Думы; Бать из Казани и Егоров из Сарапула. Пока неизвестно, будет ли Ибрагим Ахтямов[5]. Возможно, приедет и господин Алкин[6]. 27 мая Маклаков выехал из Нижнего, об этом была телеграмма. Видимо, адвокаты прибудут завтра.

В городе

В Сарапуле очень много приезжих людей. Все гостиницы заполнены.

Кроме газет *«Юлдуз»* и *«Баянельхак»*[7], другие издания не направили сюда своих корреспондентов. Во всяком случае сейчас об этом неизвестно.

---

[4] Маклаков Василий Алексеевич (1869–1957), российский адвокат, политический деятель. Член Государственной думы II, III и IV созывов, один из основателей Конституционно-демократической партии.

[5] Ахтямов Ибрагим Абуссугудович (1880–1931), юрист, один из лидеров татарских меньшевиков.

[6] Алкин Саидгирей Шагиахметович (1867–1919), юрист, один из организаторов и лидеров партии «Иттифак аль-муслимин», в 1894–1917 гг. присяжный поверенный Казанской судебной палаты.

[7] «Глашатай истины», общественно-политическая газета. Издание в целом носило клерикально-консервативный характер и подвергалось критике со стороны демократической прессы; имело репутацию «царицы объявлений».

Жители города боятся говорить о деле Буби. Даже опасаются стоять на улице по 2–3 человека. Видимо, боятся, что есть представители тайной полиции.

Мать, жены и дети братьев Буби живут здесь уже со вторника. Я спросил у них, как они относятся к обвинениям? Ответили: «Надеемся, что благополучно избавятся от всех обвинений. Они невиновны. Их привлекли по ложному обвинению».

27 мая

Сегодня приехало большинство людей, относящихся к суду. Вечерним пароходом прибыли адвокат Маклаков и эксперт Катанов[8]. Затем дневным пароходом прибыли Бать и Ибрагим Ахтямов. Вместе с ними приехал свидетель со стороны суда Мухаммаджан-хафиз из Казани. Я спросил у одного прохожего, где тот остановился. Сказал, не знаю. Позже я случайно встретил Мухаммаджана на улице. Спросил его, зачем же он приехал? Ответил: «Я приехал не по своей воле, пригласили». Я часто видел его в Казани, он ходил и громко смеялся в своей манере. Сегодня же он показался мне печальным. Я спросил: «Вы встретились с Ишмухамметом хазратом? Какие у вас отношения?» Мухаммаджан ответил: «Я с ним не знаком и не хочу встречаться с ним. Я живу по своим убеждениям, и не иду за кем-то».

Вчера Ишми был гостем у ахуна Сарапула Хусаина. Я встретил ахуна и расспросил его о том, что ишан говорил о братьях Буби? И как ахун относится к ишану? Он ответил: «Он ничего не говорил. Он уже старик 72 лет. Я отношусь к нему средне, потому что он страдает нервным расстройством. Иногда сам себе противоречит».

Ближе к вечеру среди народа распространился слух, не очень приятный для корреспондента: заседание суда будет закрытым. Это совсем нехорошо для нас, так как мы очень надеялись услышать обвинительное заключение, речи свидетелей и адвокатов. Если заседание пройдет за закрытыми дверями, будет сложно дать уважаемым читателям подробную информацию о деле братьев Буби.

Город Сарапул заполнен приезжими мусульманами. Везде на улице люди, которые ищут жилье или стоят и просто разговаривают.

О заключенных

По словам ахуна Хусаина Абубакирова, в тюрьме Сарапула сейчас содержатся около 20 человек-мусульман, обвиненных в разных преступ-

[8] Катанов Николай Федорович (1862–1922), тюрколог, этнограф, доктор филологических наук, доктор сравнительного языкознания. Был цензором восточных, в том числе татарских, изданий в Казанском временном комитете по делам печати.

лениях. Ахун раз в неделю или две недели приходит к ним и совершает с ними намаз. Но братьям Буби не разрешено общаться с другими мусульманами.

Прошлой зимой ахун Хусаин обратился к начальнику тюрьмы с просьбой разрешить братьям Буби совершать намаз вместе с другими заключенными-мусульманами. Начальник ответил: «Они обвиняются по политическому делу, поэтому им нельзя быть вместе с другими заключенными».

Харис Сайманов

29 января 1911 г. в доме Хариса эфенди Сайманова, в течение семи лет бывшего имамом в деревне Байки Сарапульского уезда, теперь уже два года служившего учителем, прошел обыск. Были конфискованы его письма и книга проповедей. Позже и он сам был арестован и отправлен в Сарапул. Отпустили его только после десяти месяцев заключения.

Его арестовали из-за того, что он учился в медресе Буби, придерживался одних взглядов с братьями Буби. В его книге проповедей есть слова: «Все мусульмане – братья, поэтому помогайте друг другу!». Но следователь не смог привлечь к суду Хариса эфенди только из-за этих слов. Все же его письма и книга до сих не возвращены ему. Когда он был арестован, у него отозвали разрешение на учительство. После освобождения отозвали и указ о назначении муллой. Сейчас его вызвали в Сарапул, чтобы выступить в защиту Габдуллы и Губайдуллы Буби.

Харис эфенди встретился с Маклаковым и обсудил с ним, можно ли вернуть разрешение на учительство. Маклаков обязался ответить ему, когда вернется в Петербург.

Ахмедхафиз Даутов

Один из бывших мугаллимов медресе Буби Ахмедхафиз Даутов приглашен в суд со стороны прокурора. Он пока не приехал. Говорят, что получили телеграмму о том, что он выехал из Петербурга, но доподлинно ничего не известно. Некоторые говорят, что он вообще не получал повестки.

День суда

Сегодня утром пароходом в город прибыли еще около ста мусульман. Большинство из них приехали, чтобы присутствовать на заседании суда по делу братьев Буби.

Уже с 7 утра у здания Окружного суда, где должно пройти заседание, и тюрьмы, где содержатся братья Буби, начали собираться люди. Среди них были и приезжие мусульмане, и крестьяне из близлежащих деревень, и женщины, и русские. В 8 часов сообщили, что заседание пройдет за за-

крытыми дверьми, что не будут допущены корреспонденты и посторонние. Не разрешили войти даже помощнику прокурора Сарапульского окружного суда. Но люди все равно не расходятся, надеются хоть издали увидеть, как приведут Габдуллу и Губайдуллу Буби. Некоторые надеются, что дадут разрешение войти, после того как прибудет председатель суда. Арестованных под охраной вооруженных солдат привели в 9:30. Братья Буби были в своей одежде. Перед ними шли два арестанта, приговоренные к каторге. Некоторые сначала подумали, что это и есть братья Буби, позже поняли, что ошиблись.

Люди весь день не расходились. Вот сидят женщины маленькими группами, вот крестьяне из близких деревень и другие.

Русские Сарапула очень удивились, увидев такое столпотворение. Я спросил у сотрудника суда, бывало ли раньше такое скопление людей в день суда. Он ответил, что служит здесь уже семь лет и еще не видел, чтобы пришло настолько много народу.

Чтобы узнать, как местные русские относятся к братьям Буби, я спросил у нескольких русских: «Кого тут судят?» Мне ответили: «Судят мулл Буби. Они очень ученые, учились в Мекке. 12 языков знают. В селе Иж-Бобья у них есть свой университет. Их сейчас судят за то, что они вмешались в политику».

Вечером в 16:30 стало известно, что все свидетели уже выступили. Их отпустили из заседания. Вышел также и Ишми мулла. Один свидетель из Казани приветствовал его, поцеловав руку, остальные же – проводили оскорблениями.

После выступления в суде настроение у Мухаммаджана Ахмарова из Казани улучшилось, но он, видимо, опасался снова появляться близ здания суда. Вечером около 10 его видели на одной из улиц Сарапула, далеко от пристани, где он, заблудившись, искал Каминскую пристань. Якобы он похвастался кому-то, мол, «я отлично выступил».

Ближе к концу судебного заседания, в 9 вечера, к зданию суда снова повалил народ: наверное, человек 600 было. Мы ждали, что нам разрешат войти, когда будут объявлять решение суда. Но надежды не оправдались. Конные стражники и полицейские начали оттеснять народ от здания. Люди забеспокоились, все думали: «Наверное, очень строгое наказание дали». Наконец, в 11 вечера стало известно, что решение суда объявлено.

Когда вышли адвокаты, выяснилось, что Габдулла эфенди приговорен к шести месяцам, а Губайдулла эфенди к двум месяцам тюрьмы без поражения в правах. Им также разрешили пока выйти из тюрьмы на два месяца. Но среди народа позже распространилось, что одному дали шесть месяцев, другому – три. Через некоторое время братьев вывели из здания суда и проводили в тюрьму. Народ очень благостно воспринял известие о том, что обвиняемым дали не столь строгое наказание, повсюду слышались радостные голоса. В ту ночь, несмотря на дождь, около здания тюрьмы собралось множество людей, они надеялись, что братьев освободят

сегодня же. Но в ту ночь их не выпустили. Собравшиеся тихо разбрелись по домам и гостиничным номерам.

Габдулла и Губайдулла эфенди

Господа Буби были освобождены в 11 часов утра 29 мая. Встречать их пришло очень много людей, и конных, и пеших: дорога от тюрьмы до полицейского управления была сплошь забита людьми. Конные стражники оттесняли народ, чтобы создать коридор от тюрьмы до управления полиции, затем до временной квартиры братьев Буби. Некоторое время стояли и охраняли порядок у дверей, по одному пуская тех, кто хотел лично приветствовать братьев. Позже братья вместе со своими женами и детьми уехали в село Иж-Бобья.

Я спросил у Ибрагима Ахтямова, сохранят ли они свои указы на назначение. Он ответил, что по решению суда обвиненные не лишены никаких своих прав. Но вернут ли им указы или нет – это на усмотрение губернского правления.

Во время заседания жандармский вахмистр велел забрать свои вещи тем муллам и мугаллимам, у которых были конфискованы книги. Во время обыска у братьев Буби и других людей, оказывается, было конфисковано три обоза книг. Их показали знающим арабский и татарский языки людям и выяснили, что книги не противоречат закону о печати. Теперь их возвращают владельцам.

Один из богачей Сарапула обещал раздать бедным сто рублей, если братья Буби получат жесткое наказание. Из-за мягкого наказания у богача вконец испортилось настроение. Говорят, он прогнал всех попрошаек, которые явились к нему после суда.

Разговор с Маклаковым

Мне удалось поговорить с членом Думы Маклаковым; правда, в спешке. Господин Маклаков готовился к отъезду вечерним пароходом сразу же после своей речи в суде. Все же он ответил на несколько моих вопросов, касающихся судебного дела и панисламизма. Вот что он сказал: «Из слов, которые были сказаны во время суда, стало ясно, что братья Буби не являются панисламистами. Я думаю, то, что пишут правые газеты о панисламизме, не соответствуют действительности, и верю, что такие идеи не нашли распространения среди российских мусульман». На мой вопрос: «Деятельность мусульманской фракции в Думе не может быть понята как панисламисткая?», он ответил: «Никак нет».

Ишми

Тюнтерский ишан Ишмухаммет Динмухамметов, приехавший говорить против братьев Буби, в Сарапуле нигде не бывал, никуда не выходил. Сын ахуна Сарапула Абубакирова учится в медресе Тюнтер. Видимо, поэтому Ишми стал гостем в доме ахуна, приехав туда, когда его никто не видел. Я не знаю, какие отношения их связывают, но когда я спросил Абубакирова, что он думает об Ишми ишане, тот ответил, что для него ишан словно лесной аулия.

В день заседания народ стал собираться у здания суда уже с семи утра, но никто не видел, когда же пришел Ишми. Говорили, что Ишми тревожится, что встал и ушел из дома аж в четыре утра. Видимо, он пришел сильно заранее, чтобы избежать встречи с кем бы то ни было.

Я мельком видел его, когда он выходил из здания суда. Увидев этого человека, снискавшего себе известность спорами с Шихабетдином Марджани, теперь же войной против нового метода[9], я вспомнил хорошо известного казанцам «убогого ишана».

По пути в Казань мы ехали с ним на одном пароходе. Он заперся в каюте первого класса. Когда проходил мимо его иллюминатора, я увидел, что он сидит на полу. В Сарапуле один человек сказал мне, что ишан в знак протеста против нового метода якобы не садится на стулья. Видимо, поэтому он и в пароходе сидит на полу. Но почему же он тогда едет на пароходе, да еще и первым классом? Ему же полагается по старинке ходить только пешком, ну или на лошади. Даже если приходится сесть на пароход, человеку, якобы столь благочестивому, разве не полагается быть в третьем или четвертом классе вместе с нищими, а не ехать первым классом?

Через несколько пристаней я видел, как Ишми вышел и сел на палубе. Сам все время оглядывается по сторонам. Видимо, боится, что сейчас придут мусульмане. Почесывает что-то иногда. На голове у него худая шапка, сам в бишмете, на ногах кожаные калоши. Брюк нет.

Тут к нему подошел кто-то, мусульманин или русский в шляпе, и спросил по-русски: «Куда ездили?». Ишми хоть и немного понимает по-русски, но не может говорить, оказывается. Все же он постарался ответить: «Сарапул хадил. Тимкин густь», – хочет сказать, что ездил в Сарапул в гости к Тимкину. Тот человек начал расспрашивать про заседание суда. Ишми ответил: «Да, да, мин судка бардым». Русские слова мешает с татарскими. Человек в шляпе спросил, кого же судили? Тюнтерский ишан ответил: «Бубый муллаларын. Новый метод, новый метод». Видимо, хочет сказать, что их судили за новый метод. Бедный Ишми, был на заседании суда, но так и не понял, за что же судили братьев Буби. На вопрос человека в шляпе, на сколько приговорили, Ишми показал ему шесть пальцев.

[9] Звуковой метод обучения грамоте взамен буквослагательному, так называемый «усул-и джадид», то есть новый метод.

Затем он начал искать Катанова. Но профессор уехал предыдущим пароходом.

В Сарапуле говорили, что якобы Ишми буду судить за то, что он в своей книге «Мизан» призывал убивать последователей нового метода. Может, Ишми хотел поговорить с Катановым по этому вопросу.

Когда пароход достиг Елабуги, Ишми сошел.

Неприехавшие свидетели

Свидетели со стороны прокурора, которые должны были выступить против братьев Буби, – Ахмедхафиз Даутов, Гафиятуллин, бывший учитель в приюте Юнусовых в Казани, и казанский купец Ишмуратов – не явились в суд.

Г. Латиф. Юлдуз. 1912. 27 мая, 31 мая, 3 июня (№№ 837, 839, 840).

ИСТОЧНИКИ И МАТЕРИАЛЫ

Бертуган Бубыйлар һәм Иж-Бубый мәдрәсәсе (тарихи-документаль җыентык) / төз. Р. Мәрданов, Р. Миңнуллин, С. Рәхимов. Казан: Рухият, 1999.

Татарская энциклопедия: в 5 т. / гл. ред. М.Х. Хасанов. Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 2002. Т. 1: А–В.

Сведения об авторе: Давлет Лилия Шамилевна – старший научный сотрудник, Институт Татарской энциклопедии и регионоведения Академии наук Республики Татарстан (420015, ул. Пушкина, 56, Казань, Российская Федерация); tafkilevna@mail.ru

Поступила 12.05.2022 *Принята к публикации 14.06.2022*

"EVERY ONE OF THEIR CASES IS AGAINST THE KORAN AND SHARIA, AND THEREFORE AGAINST THE GOVERNMENT." ABOUT THE BUBI BROTHERS' COURT CASE

L.Sh. Davlet

Institute of the Tatar Encyclopedia and Regional Studies of the Tatarstan Academy of Sciences
Kazan, Russian Federation
tafkilevna@mail.ru

On May 28, 1912, in the city of Sarapul, Vyatka province, a court session was held in the case of the Bubi brothers. A report about him was published in the newspaper *"Yulduz"* on May 27, May 31, June 3, 1912, and in Cyrillic in the collection *"Bertugan Bubyylar həm Izh-Buby madrəsəse"* (1999). The author translated this material into Russian. In the introduction, he analyzes the nature of the report: the journalist

speaks very favorably towards the enlightenment brothers and caustically ridicules Ishmi-ishan, notorious for his attacks on the Jadids. The text of the report allows you to feel the mood of the liberal part of the Tatar society of that time, the attitude of the Russian population of the region to the problems of the Tatar neighbors.

Keywords: Gabdulla and Gubaidulla Nigmatullin-Bubi, Izh-Bubi madrasah, case of the Bubi brothers, *«Yulduz»* newspaper.

For citation: Davlet L.Sh. «Kazhdoye ikh delo – protiv Korana i shariata, a znachit, i protiv pravitel'stva». O sudebnom dele brat'yev Bubi [«Every one of their cases is against the Koran and Sharia, and therefore against the government». About the Bubi brothers' court case]. *Istoricheskaya etnologiya*, 2022, vol. 7, no. 1, pp. 123–135. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.123-135 (In Russian)

About the author: Lilia Sh. Davlet, Senior Research Fellow, Institute of the Tatar Encyclopedia and Regional Studies of the Tatarstan Academy of Sciences (56 Pushkin St., Kazan 420015, Russian Federation); tafkilevna@mail.ru

Received May 12, 2022 *Accepted for publication June 14, 2022*

УДК 069

ПО СЛЕДАМ ВЫСТАВКИ «ЗАВЕТ БРАТЬЕВ БУБИ» В МУЗЕЕ ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЫ

И.И. Низамиев

Музей исламской культуры
Музея-заповедника «Казанский Кремль»
Казань, Российская Федерация
nizamiev.il@yandex.ru

Миссия Музея исламской культуры в Казанском Кремле – популяризация наследия татарских просветителей и богословов. Братья Нигматуллины-Буби являются одними из тех, чей вклад в развитие и реформу мусульманского образования отражается как в основной экспозиции, так и в рамках временных выставок. В статье рассматривается выставка, представленная широкой публике в 2021–2022 гг. в связи с юбилеями как самих братьев Габдуллы и Губайдуллы Нигматуллиных-Буби, так и медресе в Иж-Бобье (240 лет). В статье представлены концепция выставки, этапы подготовки экспозиции, обозначены основные партнеры.

Ключевые слова: Габдулла и Губайдулла Нигматуллины-Буби, медресе Иж-Буби, временная выставка, наследие, рукописи, просветительство.

Для цитирования: Низамиев И.И. По следам выставки «Завет братьев Буби» в Музее исламской культуры // Историческая этнология. 2022. Т. 7, № 1. С. 136–144. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.136-144

Музеи, библиотеки и иные культурные институции Республики Татарстан нередко обращаются в своей деятельности к наследию татарских просветителей. Через временные выставки, постоянные экспозиции и другие мероприятия актуализируется наследие интеллектуалов и их вклад в культуру татарского народа и региона. В данной статье будет рассмотрено обращение Музея исламской культуры к фигурам татарских интеллектуалов Губайдуллы, Мухлисы и Габдуллы Буби.

Музей исламской культуры создан в 2006 г. как подразделение Музея-заповедника «Казанский Кремль». Расположившись в цокольном этаже мечети Кул Шариф, музей осуществляет исследовательскую, образовательно-просветительскую деятельность, занимается выявлением и комплектованием предметов по истории и культуре ислама в Среднем Поволжье, их изучением и публичным представлением [Отчет ... 1994–2014, с. 52]. В экспозиции музея ислам представлен как источник образования, культуры, важный фактор в формировании татарской нации [Сафиуллина, с. 349].

В основной экспозиции музея особое внимание уделено татарским богословам и просветителям, проиллюстирован вклад Габдерахима Утыз-Имяни, Шигабутдина Марджани, Ризаэтдина Фахретдинова и иных просветителей. В витрине, отражающей реформу системы мусульманского образования, представлены педагоги Габдулла Буби (1871–1922) и Губайдулла Буби (1866–1938). В витрине, посвященной женскому образованию и положению женщин в мусульманском обществе Волго-Уральского региона, представлена деятельность Мухлисы Буби (1869–1937) в связи с организацией школ для девочек. На карте татарских медресе обозначен аул Иж-Бобья Вятской губернии (ныне село Иж-Бобья Агрызского района Республики Татарстан), где благодаря усилиям наших героев функционировали передовые учебные заведения.

Помимо основной экспозиции, в музее проходят также временные выставки. В 2010-е гг. сформировался запрос на выставки о тюрко-татарских просветителях и богословах. В связи с этим широкой публике были представлены выставки о наследии Габдерахима Утыза-Имяни («Габдерахим Утыз-Имяни: Путь к жемчужинам знаний», 30.12.14–25.02.15), Мусы Бигиева («Вечный странник», 10.04.15–29.05.15), Мурада Рамзи («Мурад Рамзи: судьба и наследие», 28.12.15–15.07.16), Галимджана Баруди («Галимджан Баруди – пример служения нации», 15.12.17–8.06.18), Шигабутдина Марджани («Шигабутдин Марджани. Татарский характер», 12.09.18–12.11.18), Ризаэтдина Фахретдинова («Уроки Ризаэтдина Фахретдинова», 11.10.19–12.12.19).

Ближайшая выставка в этой серии посвящена наследию Губайдуллы, Габдуллы и Мухлисы Буби («Завет братьев Буби», 3.12.2021–9.06.2022) и приурочена к юбилеям татарских просветителей, педагогов, богословов Габдуллы (150 лет) и Губайдуллы (155 лет) Буби, а также к 240-летию основания медресе Иж-Буби. Братья создали комплексы средних школ для мальчиков и девочек; отказались от старых пособий, обновили, усовершенствовали и составили новые учебники, ввели новые предметы, начали преподавать русский язык; открыли первую мусульманскую женскую школу с шестиклассным образованием.

Медресе Иж-Буби привлекало учащихся не только из соседних регионов, за знаниями сюда приезжали студенты с Урала, из Москвы, Иркутска и даже Ташкента. Здесь они изучали татарский, турецкий, персидский, русский, французский языки, геометрию, алгебру, астрономию, арифметику, географию, историю, этику, природоведение, экономику, философию, искусство. По окончании медресе выпускники и выпускницы получали валидированные имперскими инстанциями свидетельства.

Слава медресе Иж-Буби, яркая публицистика братьев Буби привлекли внимание царской администрации, в результате медресе было закрыто. Братьев Буби и учителей мужского медресе отправили в сарапульскую тюрьму. Внимание на выставке уделяется жизни в царской и советской России, рассматриваются детство и взросление братьев Буби, время после

закрытия школ, дальнейшая судьба братьев. Особенно детально представлена педагогическая деятельность представителей династии Буби, сыгравших важную роль в истории татарского просвещения начала XX века. В целом, концептуальная цель выставки – рассказать о татарских просветителях, педагогах, религиозных деятелях братьях Буби, их роли в реформировании и развитии медресе Иж-Буби. А среди ее задач, в том числе сугубо музейных – «комплектования фондов» и «популяризации предметов», первой указывается «научное изучение истории братьев Габдуллы и Губайдуллы Буби, медресе Иж-Буби и их роли в реформе образования».

Выставка состояла из следующих разделов-тем:

1. Семья и «университеты» братьев и сестры Буби.
2. Старое медресе Иж-Буби (240 лет). Система образования.
3. Реформа образования. Учебные программы. Написание учебных пособий.
4. Школа для девочек. Женское образование.
5. Известные учителя. Известные ученики. Их судьба. Их творчество.
6. Научная и общественно-политическая деятельность братьев Буби.
7. Закрытие школ. Наследие.

На выставке экспонировались документы, учебные материалы, периодические издания, фотографии из фондов Музея-заповедника «Казанский Кремль», Отдела рукописей и редких книг Научной библиотеки Казанского федерального университета (ОРРК НБ КФУ), Музея истории и культурного наследия Агрызского района Республики Татарстан. Из фондов Музея-заповедника «Казанский Кремль» экспонировались учебные материалы, периодические издания и предметы быта конца XIX – начала XX вв.

Наиболее ценные материалы выставки – эго-документы, среди которых – рукописи и воспоминания Габдуллы Буби о работе в медресе, о книгах, политических событиях и современниках. Подлинники были представлены постоянным партнером музея – Отделом рукописей и редких книг Научной библиотеки Казанского федерального университета (ОРРК НБ КФУ). Наряду с эго-документами они также предоставили учебники по арифметике, физике, логике, языку, составленные Губайдуллой Буби, книги религиозного содержания Габдуллы Буби. Книжный корпус выставки, таким образом, состоял из предметов Музея-заповедника «Казанский Кремль» и ОРРК НБ КФУ.

Еще один центральный предметный ряд – это письма, воспоминания шакирдов, учившихся в медресе Иж-Буби. Эти письменные свидетельства предоставлены Музеем истории и культурного наследия Агрызского района Республики Татарстан. Читая воспоминания, написанные в 1950–1960 годы, мы видим, какое значение в судьбе юношей и девушек сыграл подвижнический труд братьев Буби по подготовке молодого поколения к «взрослой» жизни. На пожелтевших тетрадных листах мы читаем о порядке поступления в медресе, распорядке дня учениц и учеников, об отношении братьев Буби и преподавателей к детям, невольно становимся свиде-

телями страшных погромов и закрытия медресе Иж-Буби. Интересно то, что рассказы ведутся от первого лица, от имени благодарных учеников. Музей из Иж-Бобьи также предоставил для выставки фотографии с братьями Буби, с членами их семей, среди них – снимки с матерью, учениками и ученицами медресе, преподавателями. Имена некоторых из них известны, но большинство – безымянны.

На выставке предпринята попытка несколькими штрихами обозначить судьбу отдельных учениц и преподавателей медресе. Так, рядом с похвальной грамотой Зайнап Максудовой[1] об окончании медресе Иж-Буби мы продемонстрировали документы из домашней библиотеки этого крупного казанского специалиста по арабографической литературе Волго-Уральского региона. Рядом с фотографией Якуба Халили и Наджиба Думави периода работы в медресе в Иж-Бобье – учебники и книги их авторства.

На планшетах – видеоряд с рассказом хранителей наследия братьев Буби – Алсу Хисматуллиной и Нурии Маннаповой, архивный фоторяд, достопримечательности (мечеть, здания медресе, дом, «святой ключ») родного села наших героев.

Выставку дополнили костюмы из спектакля Татарского государственного академического театра им. Галиаскара Камала «Любовь бессмертная» по пьесе Р. Зайдуллина о допросах Мухлисы Буби. Рефреном на сцене звучит упоминание бессребренного служения братьев и сестры на ниве просветительства. Экспонируемые на выставке костюмы, среди которых – одеяние сельского муллы, ученика и ученицы медресе, женские костюмы, – создают собирательные образы земляков и современников братьев Буби.

Выставка проходила на втором уровне Музея исламской культуры. Это пространство окружено основной экспозицией музея, рассказывающей об исламе в Российском государстве в XVIII–XX веках. Закончив знакомиться с постоянной экспозицией, посетители оказываются на выставке «Завет братьев Буби», размещенной в семи горизонтальных и четырех вертикальных витринах.

Обычно выставки готовятся научными сотрудниками Музея-заповедника «Казанский Кремль» при участии историков, религиоведов Татарстана. Партнером практически каждой выставки является Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, а сотрудники института выступают научными консультантами.

На выставке традиционно соблюдаются принцип историзма и принцип хронологического построения экспозиции. Каждая выставка – это попытка показать актуальность наследия татарских просветителей и религиозных деятелей сегодня.

---

[1] Зайнап Максудова (1897–1980) – специалист по древней татарской литературе и рукописной традиции.

Рис. 1. Афиша выставки «Завет братьев Буби»
в Музее исламской культуры – структурного подразделения
Музея-заповедника «Казанский Кремль» (3.12.2021 – 9.06.2022).

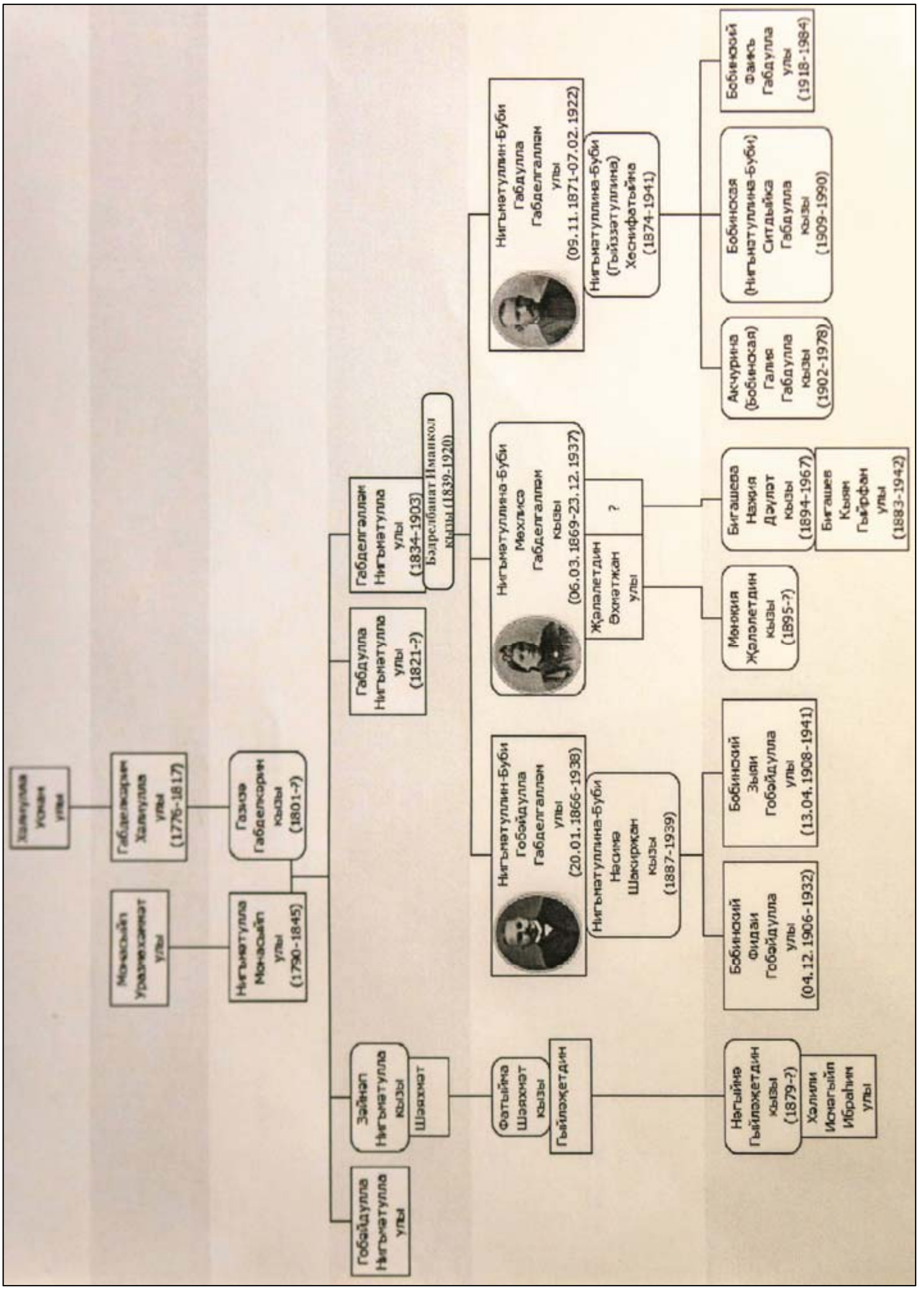

Рис. 2. Шаджара (генеалогия) семьи Нигматуллиных-Буби.
Фрагмент экспозиции выставки «Завет братьев Буби». Фото Е.Сунгатовой.
https://art16.ru/reportage/2021/12/07/zavet-bratev-bubi-vystavka-v-muzee-islamskoy-kultury (дата обращения: 5.05.2022).

Рис. 3. Второй всероссийский мусульманский съезд. Санкт-Петербург, 1906 г. Фрагмент экспозиции выставки «Завет братьев Буби». Фото Е.Сунгатовой. https://art16.ru/reportage/2021/12/07/zavet-bratev-bubi-vystavka-v-muzee-islamskoy-kultury (дата обращения: 5.05.2022).

Рис. 4. Фрагмент экспозиции выставки «Завет братьев Буби». Фото К.Султановой.

Несмотря на различные сложности и ограничения, постоянные экспозиции и проекты, временные выставки позволяют актуализировать наследие выдающихся личностей прошлого, таких как братья Буби. В экспозиции труды ученых иллюстрируют логику музейного нарратива, а выставки способствуют диалогу просветителей и мыслителей прошлого с современниками. Постоянная артикуляция идей татарских просветителей в музейном пространстве, в том числе и наследие братьев Буби, привлекает внимание к культуре российских мусульман.

ИСТОЧНИКИ И МАТЕРИАЛЫ

Сафиуллина Аль-Анси Р.Р. Татарское богословское наследие и письменная традиция в контексте образовательной и музейной деятельности // Тюрко-мусульманский мир: идентичность, наследие и перспективы изучения. Сборник статей Международной конференции к 80-летию профессора М.А. Усманова. Казань, 2015. С. 346–355.

Отчет о деятельности Музея-заповедника «Казанский Кремль» 1994–2014. https://kazan-kremlin.ru/wp-content/uploads/-------------20--1994-2014-..pdf (дата обращения: 09.05.2022).

Сведения об авторе: Низамиев Ильнур Ильдарович – начальник Музея исламской культуры – структурного подразделения Музея-заповедника «Казанский Кремль» (420014, ул. Шейнкмана, 13, Казань, Российская Федерация); nizamiev.il@yandex.ru

Поступила 10.05.2022 *Принята к публикации 14.06.2022*

AFTER THE EXHIBITION "LESSONS OF BUBI BROTHERS" IN THE MUSEUM OF ISLAMIC CULTURE

I.I. Nizamiev

Museum of Islamic Culture of the Museum-Reserve "Kazan Kremlin"
Kazan, Russian Federation
nizamiev.il@yandex.ru

The mission of the Museum of Islamic Culture in the Kazan Kremlin is to popularize the heritage of Tatar educators and theologians. The Nigmatullin-Bubi brothers are among those whose contribution to the development and reform of Muslim education is presented both in the main exposition and as part of temporary exhibitions. The article discusses the exhibition presented to the general public in 2021–2022 in connection with the anniversaries of both the brothers Gabdulla and Gubaidulla Nigmatullin-Bubi themselves, and since the founding of the madrasah in Izh-Bobya (240 years). The article presents the concept of the exhibition, the stages of preparing the exposition, and identifies the main partners.

Keywords: Gabdulla and Gubaidulla Nigmatullina-Bubi, Izh-Bubi madrasah, temporary exhibition, heritage, manuscripts, enlightenment.

For citation: Nizamiev I.I. Po sledam vystavki «Zavet brat'yev Bubi» v Muzee islamskoy kul'tury [After the exhibition "Lessons of Bubi brothers" in the Museum of Islamic Csulture]. *Istoricheskaya etnologiya*, 2022, vol. 7, no. 1, pp. 136–144. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.136-144 (In Russian)

REFERENCES

Safiullina Al'-Ansi R.R. Tatarskoe bogoslovskoe nasledie i pis'men-naya traditsiya v kontekste obrazovatel'noy i muzeynoy deyatel'nosti [Tatar theological heritage and written tradition in the context of educational and museum activities]. *Tyurko-musul'manskiy mir: identichnost', nasledie i perspektivy izucheniya. Sbornik statey Mezhdunarodnoy konferentsii k 80-letiyu professora M.A. Usmanova*. Kazan, 2015, pp. 346– 55. (In Russian)

Otchet o deyatel'nosti Muzeya-zapovednika «Kazanskiy Kreml'» 1994–2014. [Report on the activities of the Kazan Kremlin Museum-Reserve 1994–2014. Electronic resource]. Available at: https://kazan-kremlin.ru/wp-content/uploads/-------------20--1994-2014-..pdf (accessed: 09.05.2022).

About the author: Ilnur I. Nizamiev, Head of the Museum of Islamic Culture – a structural subdivision of the Museum-Reserve "Kazan Kremlin" (13 Sheinkman St., Kazan 420014, Russian Federation); nizamiev.il@yandex.ru

Received May 10, 2022 *Accepted for publication June 14, 2022*

Наука и общество

Science and Society

УДК 93/94+929

STRANGERS. PROXIMITY. HOMELAND. IDENTIFICATION WITH AND REJECTION OF TRANSCULTURAL LIFESTYLES BASED ON THE MEHMED ALI PASHA PROJECT. A POSITION PAPER

Hüseyin I. Çiçek

University of Vienna
Vienna, Austria
hueseyin.cicek@univie.ac.at

Mieste Hotopp-Riecke

Institute for Caucasian, Tatar and Turkestan Studies
Magdeburg, Germany
office@icatat.de

Phenomena such as migration, flight, integration, conversion and multilingualism play a major role in the multi-ethnic societies of Eurasia, whether in Germany and Austria or in Turkey and Tatarstan. In Germany, a model was developed on how to deal with these phenomena with young people in an emphatic, empowering and multilingual manner. This "Pasha method" ties in with the genealogy, language and religion of the participating children. The inspiration for the method came from Alabuga in Tatarstan in 2011[1]. This text attempts to discuss further possibilities of utilizing the Pasha method in the light of interreligious relations and comparative biographical analysis, since the biographies between the Ottoman Empire and Germany in the 19th century were often colorful and multifaceted, like those of the Ottoman Pasha named Mehmed Ali from Magdeburg[2].

---

[1] An especially big, heartfelt thank you goes to our colleague Galuza Bondareva from Mendeleevsk (Republic of Tatarstan) for her suggestions and her six-stage method guide «Изучение родословной как средства духовно-нравственного воспитания школьников. Методическое пособие» [The study of the genealogy as a means of spiritual and moral education of schoolchildren. Method guide], Mendeleevsk, 2012.

[2] “Project" here refers to all activities around the book, the exhibition, the Geo-Caching safaries and films "The Pasha of Magdeburg", around the Mehmed Ali Pasha Archive, the international “Research-Network Pasha” and the "Pasha Method", s.a.: www.pascha-magdeburg.de (accessed: 2.2.2022).

Keywords: Mehmed Ali Pasha, Migration, Identity, History, Islam.

For citation: Çiçek H., Hotopp-Riecke M. Strangers. Proximity. Homeland. Identification with and rejection of transcultural lifestyles on the background of the Mehmed Ali Pasha project. A position paper. *Istoricheskaya etnologiya*, 2022, vol. 7, no. 1, pp. 145–160. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.145-160

Life is characterized by a wide variety of challenges that demands different strategies from individuals and societies. As sweeping as this statement may sound, it is a fact in very different areas of society, in the context of this arcticle especially in the thematic aspects of migration, integration, foreignness, closeness, cultural translation, confessional conversion, cultural education and a new start, beginning and hope in manifold shades. Many stories about the fates of individuals or groups of emigrants confirm the above statement. For many emigrants or migrants, the new place of life they chose or where they ended up by chance offered opportunities they did not have, and often could not have, in their old homeland. The social and economic options in a foreign country may enable them to advance in education. Another group of migrants does not emigrate in the hope of changing their lives for the better due to better economic conditions in a new environment, but to escape political persecution and to simply enable survival. In the new homeland it is quite possible that they will no longer be able to pursue the professions they practised in their old homeland, such as engineer, doctor, teacher, etc., and will simply be forced to perform in more trivial or just different professions . In short, migration always means having to cope with challenges of all kinds, not just accepting change but shaping it. The history of the Huguenot from Magdeburg and later Ottoman Pasha is such a story – full of challenges and how to overcome them (Hotopp-Riecke 2015; 2018; 2020).

Migrants and immigrants have to struggle with many prejudices. Representatives of the major society in the host country repeatedly accuse many of them – as in the case of Syrian migrants in Turkey – of deliberately abandoning their home country due to various conflicts. This suggests that they ran away from challenges and are looking for an easier life at the expense of others. This insinuates, that the respective person or groups of people lack national loyalty towards their country of origin and also suggests that they might not be able to develop such loyalty for their new homeland either. Parallel to such accusations, it can also be held against them – ignoring the language barrier – that they are (El-Mafaalani 2012: 55–59; Heimken 2017: 10–12, 105–114; Yaĝdı 2019: 1–4) basically uneducated. For example, this argument is repeatedly raised with regard to the "Turkish guest workers" and their descendants who emigrated to Germany from the 1960s onwards. A not insignificant proportion of these people of Turkish origin – there has been relatively little academic research on this – were political refugees, Turkish or Kurdish intellectuals from the left-wing

political spectrum who had little or no opportunity to earn a living in Turkey. In short, life can be unforgiving for a variety of reasons, forcing people to look for new options to cope with their daily challenges in regions other than their region of origin through different pull and push factors. The occupational, ethno-confessional and geographical changes naturally have an impact on the migrating person or group and their social stratification.

At the same time, it must be mentioned that overcoming the challenges or making a better life for oneself possible, which can be related to an adequate income, among other things, requires many efforts on the part of the immigrants. At the same time, it is not possible without the willingness of the major society to accept the newcomers and to support (Pott 2002: 405–420) them as well. This difficult interplay has been made[3] tangible in the German-speaking world with the statement that "workers were called for but people came" (“Es wurden Arbeiter gerufen doch es kamen Menschen an”). Among other things, this makes it explicitly clear that the workers of Turkish origin who were recruited to Germany as so-called guest workers did not always and explicitly intend to return to their old homeland, but set out on their journey to the centre of Europe with a wide variety of hopes, wishes and goals, some with the hope of returning, some with the aim of making a new start.

The question "Can migrants become part of the majority society?" is asked[4] frequently in the media. At first glance, this question can be answered with a simple "yes". This is for a simple reason, because some parts that make up today’s European major societies emigrated themselves not so long ago. Erika Thurner shows in her study "The Golden West", that Turkish immigration to Austria or to the province of Vorarlberg contributed to the fact that the inner-Austrian "guest workers" from Carinthia or Styria found steadily greater acceptance, whereas they had been (Thurner 1997: 25–54) repeatedly excluded and negatively portrayed in Vorarlbergs society and the press previously, for example. At the same time, such a question as the one above shows us that reality can rarely be captured in all its facets by such simple questions. To take another example, a look at the service sector in Germany and Austria shows how strongly immigrants are already enmeshed within the German major society. German or Austrian politicians with a migration background would be another example; hundreds of actors, athletes and scientists, currently also virologists

---

[3] This bon mot, which is very well known in German-speaking countries, comes from the pioneer of Turkish rock music, the Azerbaijani-Armenian-born Cem Karaca, a legend of German-Turkish music history (* 5 April 1945 in Istanbul, † 8 February 2004 in Istanbul; lived in Cologne, Federal Republic of Germany, 1979–87 because of a warrant issued by the Turkish military dictatorship). Karaca also set poems by the great-great-grandson of the Pasha from Magdeburg, Nazım Hikmet (Yaghoobifarah 2014).

[4] Read the very informative article by Jens Schneider: https://www.bpb.de /gesellschaft/migration/kurzdossiers/308203/integration-in-superdiverse-nachbarschaften (accessed: 2.2.2022).

such as the couple Özlem Türeci and Uğur Şahin[5] represent further evidence of participation in or opportunities for advancement in the major society.

Many immigrants and also their descendants have to deal with mistrust and prejudice despite their integration as well as their intensive integration efforts into the majority society. The author himself can contribute to this topic as a contemporary witness. Born into a Kurdish-Alevite family[6] originating from Dersim (Tunceli), they were labelled "Kızılbaş"[7] and excluded by the Turkish majority society. For example, the Alevitic and Sunni communities lived in different parts of the village and there were also two separate cemeteries for the dead of the two faith communities. Once in Austria, however, his family, or rather he, now had to deal with similar challenges in Austria. Here, they were strangers too and, to the astonishment of the author or his family members, they were called "Turks". Looking at the 1990s and the increasing conflict between Kurds and Turks in south-eastern Turkey, Austria's major society became aware, that not all of those who had immigrated in the 1960s were "Turks". Now, however, Kurds and Turks were accused of endangering social peace in Austria because of their political struggles. In short, societies composed of di-

[5] The couple has received many awards for their achievements as the world's first developers of anti-corona vaccines. Özlem Türeci's family comes from Fındıklı near the border with Adjara / Georgia. Uğur Şahin's family belongs to the Arabic-speaking Alawite population group of the Turkish province of Iskenderun. S.a.: Oltermann, Philip: Uğur Şahin and Özlem Türeci: German 'dream team' behind vaccine. The 'Prussian Turk' couple's company BioNTech developed the breakthrough Covid vaccine with Pfizer. S.: The Guardian, 20.11.2021, URL: https://www.theguardian.com/world /2020/nov/10/ugur-sahin-and-ozlem-tureci-german-dream-team-behind-vaccine? (accessed: 24.01.2022).

[6] Dersim (Kurmancî-Kurdish Dêrsim, Ottoman درسم, Armenian Տերսիմ/Դերսիմ Tersim, dimilkî-Kurdish: Dêsım) is the unofficial name of an area and the city of Tunceli in Turkey. It is the region with the highest proportion of Alevis in Turkey, the majority of whom speak the Kurdish language Dimilkî or Zaza. Before the Armenian genocide, the Dersim region was also an Armenian settlement area. The province gained great notoriety through the Dersim uprising in 1937/38, in the course of which tens of thousands of people died or were deported. After the uprising, Dersim was renamed Tunceli; "tunç" in Turkish means bronze or iron, "el" is the hand or fist. "Iron fist" here refers to the suppression of the Alevitic Dersim uprisings in 1937/38.

[7] Alevis are and have been repeatedly labelled as "Kızılbaş" in Turkey and thus religiously and socially excluded. The "Kızılbaş" were followers of the Safavids and thus political opponents of the Ottomans. The history of conflict led to the term "Kızılbaş" being associated as negative; among other things, with the accusation that the "Kızılbaş" would commit incest etc. in their rituals and thus violate the Sharia and Islamic norms of order; cf. in more detail Ayfer Karakaya-Stump, The Kizilbash-Alevis in Ottoman Anatolia: Sufism, Politics and Community, Edinburgh University Press, 2019, passim. The Kizilbash ethnic group of modern-day Afghanistan share a genesis history with Turkey's Kurdish and Turkic Alevis, but are Twelver Shia and Persian speakers.

verse cultures and religions need an immense repertoire of civil commitment so that a community can exist and its diversity can be accepted as an asset by all. Important role models can be helpful here, be it multi-ethnic entities like Switzerland or historical life stories or successful life plans with losses and challenges.

How can the story of Mehmed Ali Pasha contribute to a better understanding of the migration experiences and history of many people in Germany and Austria? This article attempts to work out in a compact manner with political and religious-studies perspectives, how challenges and possibilities of the history of Mehmed Ali Pasha may be insightful for the present or raise questions of identity and religion. The levels discussed in this article are only selectively connected with each other and should be[8] mentioned here as possible future working fields based on the "Pasha method".

I. Thematic area participation, according the Mehmed Ali Pasha method

The fact that the everyday challenges that Mehmed Ali Pasha (born Ludwig Carl Detroit, a Huguenot from Magdeburg) had to overcome, in a situationally flexible manner, still move us today and are encountered again and again, can be accepted without further ado. The tragic fate or the early death of their parents confronted the Magdeburgian Huguenot and his sister Rosalie with facts that they could hardly influence at their age. Obviously, the closest relatives were also unable to provide[9] the two orphans with a new home. Even if research on this still has to bring more details to light, it can be cautiously formulated that the two children had to grow up quickly due to their particular precarious situation. This at least can be gleaned from the biography of Mehmed Ali Pasha. His dropping out of school and his apprenticeship as a merchant, followed by his escape, can be interpreted that the young Huguenot, supported by his multilingualism and thirst for knowledge, wanted to lead a self-determined life. His decision to work as a ship's boy, with all the risks that entailed, and to accept great distances – travel was by no means as safe and self-evident at that time as it is today – also testifies to the determination of the will of the future Pasha in search of a better life.

---

[8] For the Pascha method, see (Hotopp-Riecke 2020) and the corresponding chapter in the next book by Hotopp-Riecke, Theilig, Gibatdinov, Çiçek and colleagues (will be published in 2022 by hirnkost-Verlag Berlin).

[9] According to Thomas Engelhardt (see his article in the next book by Hotopp-Riecke, Theilig, Gibatdinov, Çiçek and colleagues, to be published in 2022, Berlin), there is evidence of Detroit families with the same name, but not necessarily related, in Magdeburg at the beginning of the 19th century. Apparently, several families or persons named Detroit had fled to Magdeburg from different parts of France. The Severin / Savarin family on the mother's side can also be traced to Magdeburg and its environs, but at that time they probably did not have the resources to take in the brother and sister.

Many "guest workers" who came to Germany from 1960 onwards have structural similarities to the story of the Magdeburgian. Their decision to leave for the Federal Republic of Germany, a country whose language they did not speak, whose culture and customs they did not know about and whose history they possibly had little knowledge of, also testifies to a determination that must not be overlooked. For example, the active search for better economic options than in the old homeland in order to significantly improve their own living conditions. As a similar history of encounters between immigrants from Turkey or the "Orient" – albeit in the opposite direction – it is often worth comparing the differences in the welcoming culture, the support for integration or the obstacles to naturalisation in the respective host societies: different transcultural interferences occurred at different times on the Elbe and the Bosphorous. Both in the Ottoman Empire and in the German-speaking world, there were periods of peaceful exchange and recruitment of foreign "skilled workers" on the one hand, and periods of wars, deportations and forced conversions on the other.[10] As illustrated in the book "Der Pascha von Magdeburg" on the basis of numerous biographies, there was both the Ottoman nobleman or the sutler or the foot soldier who converted to the Catholic or Protestant faith between the Alps and the Elbe, made a great career or simply survived – even if under the gloomy omen of forced Christianisation – as can be read in several hundred biographies that colleagues Theilig, Coşan and Hotopp-Riecke have been researching for years[11]. However, a paradigm shift between the last centuries and the contemporary immigration of the last 60 years is striking: While in the past centuries transcultural exchange dominated under the sign of coercion and violence and reciprocal acculturation developed only indirectly via the military, trade and exchange of elites (travellers, diplomats, academics), this relationship changed abruptly with the beginning of the recruitment agreement between the FRG[12] and Turkey: For the first time in history, a peaceful – albeit under economic and political constraints – organised form of migration dominated.

Today, in the third decade of the 21st century, we are familiar with the success stories of a Cem Özdemir or a Serap Güler, representative of many migrants and their children, both of whom hold important positions in German politics and can be compared on a structural level and soberly with the merely geographically opposed life paths of the Pasha from Magdeburg, his mentor Ömer Pasha[13] and his adjudant Murad Efendi.[14]

---

[10] The Janissary musicians at European courts or the thousands of Muslims in Saxony and Prussia in the 17th/18th century, Tatar-Muslim lancers in the Saxon and Prussian armies along with their families, can be representative of this. See (Theilig 2013) and (Hotopp-Riecke 2017).

[11] Other examples for migration processes in this context in (Theilig 2018; 2022).

[12] Federal Republic of Germany.

[13] Ömer Pasha, like Mehmed Ali Pasha, was not a "real" Ottoman, but also a convert, see (Hotopp-Riecke 2018) as well as in the next book by Hotopp-Riecke, Theilig, Gibatdinov, Çiçek and coll., to be published in 2022, Berlin.

Serap Güler comes from a Turkish-Sunni family and is currently a member of the German Bundestag. She belongs to the Christian German Union (CDU) party and previously worked for the state of North Rhine-Westphalia as Secretary for Integration in the Ministry for Children, Family, Refugees and Integration. The fact that Muslims can be members of a party that is Christian, at least in name and programme, has been a novelty in Germany for some years and can be read on the one hand as an expression of inclusive modernity and pragmatism. On the other hand, this is branded[15] by conservative critics as programmatic arbitrariness, "social democratisation" and pandering to the "multicultural zeitgeist", although Germany, like Austria and Switzerland, has long since arrived in the reality of an immigration society.[16] Since 2012, Güler has been repeatedly elected to the CDU federal executive committee at federal party congresses, most recently in 2020. Güler's Muslim convictions make her particularly attractive to the CDU, because she can obviously build a bridge for her party to the Muslim electorate and people with an immigrant background.

By no means should this give the impression that the politician, as a bridge builder, would not criticise her own party. While her party colleagues, including Roland Koch[17], took a stand against dual citizenship, she voted in favour of such a law mainly by pointing out that such a step in German integration policy was necessary and important. The state would openly express its interest in new citizens without tearing them away from their roots or countries of origin. Of course, legal challenges also played a role for Koch and other CDU politicians, which is why they opposed such a law, the explanation and analysis of which

---

[14] Murad Efendi (1836–1881), the adjudant of Ömer Pasha and Mehmed Ali Pasha during the Crimean War of 1853–56, was actually named Franz von Werner. See in detail the article by Dr Marlen Schachinger in this volume. S.a.: Herfert, 2009.

[15] The "Kieler Nachrichten" noted that the CDU was "making ingratiation its programme" and threatened to lose face with "programmatic arbitrariness" (23.06.2014). Critics blame this intercultural opening, among other things, for the election defeat in 2021 S. URL: https://www.deutschlandfunk.de/presseschau-programmatische-beliebigkeit–100.html [22.01.2022]. S. a. e.g.: Bok, Wolfgang: For what does the CDU still stand? – Addiction to favour brings down the CDU. Merkel's zeitgeist policy has not been convincing for a long time. In: CICERO, Berlin: Res Publica, 21.3.2021, Online at URL: https://www.cicero.de/innenpolitik/cdu-csu-krise-gefallsucht-konservatismus-bundestagswahlen-parteien-programm-waehlerschaft (accessed: 23.1.2022).

[16] For example, some regions and cities in western Germany have been areas with a high proportion of people with a migration background for several decades. More than 20 per cent of the people in Lower Saxony have their own or their family's immigration biography. Their share of the population is increasing. The city of Frankfurt am Main has a share of 45% in 2011, in Hamburg 36.7% in 2020, in Cologne 40% also in 2020, see: https://www.fr.de/frankfurt/jeder-zweite-migrationshintergrund–11174044.html (accessed: 22.1.2022).

[17] Also a member of the CDU and represents a conservative migration policy. For more information https://www.roland-koch.de/lebenslauf/ (accessed: 23.01.2022).

would go beyond the scope of this article. Güler is also active in the headscarf debate and argues in a fact-oriented[18] manner; she has so far advocated that girls who are not of religious age, who would not have exceeded the age of 14, should not have to wear a headscarf. All girls of religious age should decide of their own free will whether they want to wear one or not. In family policy, the politician is a defender of the abortion ban and thus in line with many European conservative parties with Christian colouring. In education policy, she demands that immigrants need to learn the language of the German state so that they can participate in the major society. She also does not spare criticism of the current foreign policy and religious policy of her parents' country of origin: Turkey.

With regard to minority policies of both states, Turkey and Germany, especially religious freedom and minority rights, comparative studies in the context of inclusive educational modules of the "Pasha Method" and further work in general within the framework of migration research and sociology of religion would be useful, including a historical perspective on the German and Ottoman Empires.

Juxtaposing political or cultural figures from the 18th or 19th century and their lives with those from the postmodern era offers many points of reference and opportunities for comparison. This is certainly the case with the biography of Cem Özdemir. He belongs to the German party landscape like no other. From 2008 to 2018, he was the federal chairman of the Bündnis 90 / Die Grünen party. He is one of the first German politicians of Turkish origin with a Muslim migration background. Özdemir was born in Urach. In the last federal election in 2021, he won more than 40% of all votes in his constituency in Stuttgart and has been Federal Minister of Food and Agriculture since December 2021. He came to the ministerial swearing-in ceremony on his bicycle and showed once again that the issue of climate, among others, is high on his political agenda. Özdemir also origins from a Muslim Sunni family[19]. His parents Nihal and Abdullah are of Turkish and Circassian origin, which probably also facilitates his access to more Turkish-conservative voter groups, since solidarity with formerly deported peoples such as the Circassians and Crimean Tatars is postulated as their political terrain by currents that can be classified as rather nationalistic to panturkistic. Like Güler, Özdemir strives to promote integration in Germany through education policy. At the same time, he advocates for multilingualism. The German language as well as the mother tongue of migrants should be promoted in an equal manner in public schools as opposed to private schools. Furthermore, the Federal Minister is an active supporter of the EU and

---

[18] https://www.nw.de/nachrichten/zwischen_weser_und_rhein/22112751_Kontroverse-um-Kopftuchverbot-Serap-Gueler-verteidigt-Vorstoss.html (accessed: 23.01.2022).

[19] The former co-chairman of the federal German party *Bündnis 90 / Die Grünen* has been the Federal Minister of Food and Agriculture since 8 December 2021. Cf. *Taştekin, 2020, p. 6.*

is also very critical of Brussels' foreign policy with regard to Turkey´s or Russia's annexation of Crimea as well as its treatment of the Crimean Tatar-Muslim minority population. At the same time, there is no lack of criticism for China or solidarity with the massively repressed Uyghurs there.

Newly in government since November 2021 is also the Free Democratic Party of Germany (FDP) with its Secretary General Bijan Born in Tehran into a Jewish-Iranian family, Bijan was placed in the care of his uncle in Grevenbroich at the age of eleven to give him a better perspective in life. Djir-Sarai repeatedly described his early experiences in an authoritarian regime as formative for his political commitment, especially his advocacy for civil and human rights (Jan 2010; Weinthal 2019).

Like Mehmed Ali Pasha, the above protagonists of German politics have had remarkable political careers. Just like the Pasha, they take responsibility for the most diverse communities living in Germany today. They are committed to the German state and show that their parents' origin was not an obstacle to establishing themselves in the German major society. By no means does the author want to suggest that all migrants must be politically active. Rather, they wants to point out, that the interaction with the majority society can happen in a variety of ways on different social terrains – art, business, sports, politics – as illustrated by the above examples and the review of Mehmed Ali Pasha's history. The fact that this never happened without headwinds and challenges and will not happen without resistance is shown by these examples, but also by recent incidents in the field of sports, for example, when all the players are celebrated as heroes when the German national team wins, but when the team loses, the captain of the team with African roots or players of black color in general are portrayed as undesirable foreigners in Germany and are racially insulted. This also applies to politicians[20] of Turkish origin or in the case of the Pasha from Magdeburg, who had to go through similar experiences of chauvinistic rejection during the peace negotiations in Berlin.

II. Thematic field of religion according the Mehmed Ali Pasha Method

Many sociological studies point out, that the failure of integration, as well as if the wishes and goals of long-established citizens to realise a better life for themselves and their families within the majority society remain unfulfilled, can force them to start accusing immigrant groups that migrants would bear respon-

---

[20] The far-right party "Alternative for Germany" (AfD) repeatedly attracts attention in German parliaments with racist or fascist statements against MPs with a migration background. For example, in 2017, AfD parliamentary group leader Alexander Gauland had spoken of "disposing of the German government's integration commissioner, Aydan Özoğuz, in Anatolia". The statement, with which Gauland alluded to Özoğuz's Turkish roots, caused great outrage. Afterwards, around 20 criminal charges of incitement of the people were filed. S.: (Bender 2017).

sibility for the non-achievement of their goals and wishes as parts of the majority society. Immigrants are repeatedly confronted with the fact, that they take "everything" away from the long-established citizens. The Austrian right-wing populist FPÖ[21], for example, builds its political programme on such claims. This can lead to a situation where the participation of a certain group of people in the majority society is 100%, but parts of the majority society do not take note of this or claim the opposite. In Germany, this is being politicised and instrumentalised especially by the AfD. Today's Europe currently has to cope with such challenges, whether within or outside the European Union, although it must be said that this is not a new phenomenon. Rather, the statement applies here: old wine in new bottles. One aspect of this problem will be briefly highlighted here.

Due to the specific secularisation in Europe, developments are taking place on this continent that cannot be observed in this way elsewhere. Even though the mainstream churches – Catholic and Protestant – are experiencing a rapid loss of members, religiosity continues to play an important role. The institution of the church is losing importance in Austria and Germany, and likewise religion at the state level no longer has the significance it once had. In other words, the formal affiliation of individuals to a religion represented by a specific religious institution – such as the Catholic Church – is currently in decline, forced for some years by paedophilia scandals in both major churches that have not been adequately cleared up. At the same time, individual religious convictions are gaining in importance. Many religious groups in Europe are affected by these developments, which indicates that they are not immune to the specific European secularisation.

Among European Muslims, the discussion about their religion has been sparked since the beginning of the Austrian and German-Islamic communities, and not only because of state requirements. In Europe, many Muslims themselves have begun to critically question their Muslim socialization, to examine it historically and to discuss[22] it emancipatively. I am not referring to the question of the compatibility of Islam and democracy. To be fair, no religion can be easily reconciled with a democratic system. Rather, the question is what possibilities the state can open up for religions so that positivist and religious law

[21] The FPÖ emerged in the 1950s from the VdU (Association of Independents). A large part of the founding members were former National Socialists. The party was transformed into a mass right-wing populist party especially in the 1990s by Jörg Haider, who served as party leader in 1986. The FPÖ repeatedly attracts attention with right-wing extremist and xenophobic statements and thus also aims to mobilise voters for itself. For more information: https://www.parlament.gv.at/PERK/PK/PP/index.shtml (accessed: 26.1.2022).

[22] Unfortunately, however, the discourses on Euro-Islam, as it is called, are still taking place in a decoupled or poorly networked manner between Eastern and Western Europe. See: (Tezcan 2013). The main and not uncontroversial trigger of a Euro-Islam debate is: (Tibi 2020; Riedel 2007).

does not end up on a collision course. Likewise, it must also be asked, whether a religion or its adherents are prepared not to politicise their religion. The democratic, liberal constitutional state must set legal limits for religions so that all religious groups can live together. Likewise, the state must also allow for negative religious freedom – freedom not to have a religion – and much more. The history of Europe shows that a non-neutral religious policy on the part of the state can always lead to conflicts.

At present, Muslims in Europe can critically question the Islamic structures in their parents' countries of origin, as well as the Islamic structures that have emerged in various European states since the 1960s. In Germany, for example, many Muslims of Turkish origin are not prepared to follow the religious recommendations of the Turkish religious authority Diyanet without question and organise themselves outside this "remote-controlled" structure. Even if Islam lacks an institution like that of the Catholic Church, there are certainly Islamic bodies (institutions) that lay claim to interpretative sovereignty over Islamic teachings. Such a privilege is claimed by the Turkish state-run Diyanet authority and its European offshoots, such as the DITIB[23] in Germany. Germany has reacted to this development, among other things, by convening the "German Islam Conference" and institutionalising it – albeit not without controversy over its equal representation. Likewise, numerous institutes for Islamic theology have been founded in order to take account of the multifaceted nature of Islam that is emerging in Europe and Germany, to train their own German-speaking specialists – imams, lecturers, social educators – and thus to generate interpretive sovereignty.

In Germany, minorities in Islam also have the opportunity to make their voices heard. For example, the Alevis who come from Turkey. Regardless of whether Alevites see themselves as part of Islam or not, in Germany they have the opportunity to determine their religion and its contents themselves due to the freedom of religion practised by the state. This can lead to a dialogue between Turkish Sunni and Alevitic believers from Turkey, the consequences of which cannot be foreseen at present. In present Turkey, such initiatives are already nipped in the bud because the Diyanet and the politics of the Islamist and nationalist parties deny the Alevis any religious independence.

With regard to the Mehmed Ali Pascha project, the above developments point to various challenges that need to be overcome in the context of integration work, cultural and political education, but above all in the inner-Islamic discourse itself. One approach was and is the appreciative youth work open to

---

[23] DITIB (Turkish: Diyanet İşleri Türk İslam Birliği, German: Türkisch-Islamische Union der Anstalt für Religion) is the European offshoot of the Turkish Office for Religious Affairs (Diyanet). Since 1984, it has been one of the most important Muslim organisations in Germany and also claims to represent all Muslims in Germany. It is repeatedly the focus of criticism because it is accused of distancing itself too little from the religious policy of the Turkish state.

religion and ideology by means of transcultural workshops based on the "Pasha Method" at the Saxony-Anhalt State Association for Cultural Child and Youth Work, which has so far conducted hundreds of events with several thousand participants over the past 11 years, including with Alevitic, Karaim and Yezidi youth who are otherwise subsumed or ignored under larger religious groups.

Turkish nationalist and Islamist groups like to use the stories of converted Europeans to defend their interpretation of Islam as the only correct one. The discussions on Islam taking place in Europe within the universities and in the social framework are often branded as a "Trojan horse" to distance Muslims from the "true" Islam. For example, that modern democratic principles would already be realised in the Shura assemblies, since the time of the origin of Islam. Conversions are also interpreted to mean, among other things, that people are returning to their original nature, especially since certain Islamic groups are convinced that every person is born Muslim into the world. This is intended, among other things, to implicitly and explicitly assimilate people through religious discourses of power[24]. At the same time, people who leave Islam or adopt another religion are branded as "godless or traitors" and worse, just as there were and are repeated voices in relation to Ludwig Carl Detroit regarding his change of religion. The research of the Turkish colleague Hasip Saygılı, for example, shows that there are still derogatory and insulting statements in the context of the reception of Mehmed Ali, where other Turkish authors refer to the Pasha from Magdeburg with pejorative attributes that originate from times of religious wars long thought to have been overcome. Negative terms such as "dönme" (Ottoman/Turkish "convert"), "Alman mühtedisi" (German Kovertit), "murtat" (traitor to the faith), "murtat paşa" (traitor pasha), "sünnetsiz gavur" (uncircumcised godless man) and "itibarsız" (shameful/dishonourable) are found in such texts (Hotopp 2018: 63–64).

As previous – rather cursory – research on Mehmed Ali Pasha has shown, the High Porte sent him to Berlin in 1878 on the basis of his biography and knowledge of German politics and culture so that he could negotiate in the best possible way for the empire. This suggests a political foresight on the part of Ottoman politicians, whereby reactions of the Germans to the Magdeburg Pasha during the peace negotiations in Berlin at the same time show that his political and individual career was not accepted as normal or at best tolerable in the German Empire.

At present, it cannot be ruled out that as the sources become more accessible, even more perspectives will open up in the "Pasha Research Network", since in Mehmed Ali Pasha the different "worlds" of the 19th century are reflected in one person and, for example, an Albanian perspective need not be the same as a German or Turkish one. In our current political modernity, people are

---

[24] s.: Elger, Ralf/Friederike Stolleis (Eds.): *Kleines Islam-Lexikon. Geschichte – Alltag – Kultur.* München, 2018. https://www.bpb.de/nachschlagen/lexika/islam-lexikon/21533/mensch/ and the literature recommended there.

looking for unambiguities and would rather have all "exhausting" ambiguities nipped in the bud. Integration research around the Pasha can have a salutary counter-effect here.

Outlook

The "Research Network Mehmed Ali Pasha" as well as the interdisciplinary practical guide "Method Pasha" will help to make it possible to intertwine a migration history of the 19th century with the present of our immigration societies and to highlight what added value we can gain from this past for our present. For today's identities, self-images and images of other people with a migration background within the majority society must also be perceived and valued on the basis of their richness of facets, their potentials and micro-sociological contexts beyond unambiguities in order to be able to act for the benefit of all. On closer inspection, we realise that many people with whom we live in "one" society have their own particular history of migration. This has been true throughout the ages and the life of Mehmed Ali Pasha can stand as an example of this. Looking at the Berlin Congress of 1878 alone, at which Mehmed Ali Pasha, of German-French descent, played a leading role for the Ottoman Empire together with his Greek and Turkish colleagues, while German-born military officers dominated the Russian side at that time and tried to assert Russia's interests, where Hungarian aristocrats represented the Habsburgs and the English-born diplomat Waddington[25] negotiated on the French side, national one-dimensionality was rather the exception. In other words, in all the services of the 19th century powers of the time, diversity of lifepaths, multilingualism and confessional diversity were not special. The age of nationalism and, somewhat simplistically, in the aftermath of the Berlin Congress, with the advent of both world wars and their venerating effects on the "century of genocides and expulsions"[26] we forget about the social normality of ethnocultural diversity as well as multilingualism on the European continent. Interdisciplinary education and research modules within the framework of the Mehmed Ali Pasha Project can provide a sober and fact-oriented view of this past, with all its challenges up to the present. The life path of a Huguenot orphan boy from Magdeburg

---

[25] William Henry Waddington (* 11 December 1826 in Saint-Rémy-sur-Avre, Département Eure-et-Loir; † 13 January 1894 in Paris), the son of Thomas Waddington (1792–1862), an English spinning mill owner but resident in France, and Janet MacIntosh Chisholm, a Scot, was a French archaeologist, numismatist, politician and diplomat, Minister of Foreign Affairs from 1877 to 1879 and Prime Minister of France in 1879. He was French ambassador in London from 1883 to 1893.

[26] "In retrospect, the 20th century has often been described as one of genocides and expulsions. It began with the genocide of the Armenians by the Turks (1915) and ended with "ethnic cleansing" in the disintegrating Yugoslavia. In between, in Europe alone, there were, among others, the forced deportations of Crimean Tatars, Chechens, Volga Germans [...], the extermination of Jews by the Nazi regime, the expulsion of Germans from their eastern territories and of Hungarians from Slovakia." S.: (Hirsch 2003).

provides an exemplary way of dealing with conversion, diversity and equal opportunities for migrants and can thus possibly contribute to a better intercultural dialogue.

REFERENCES

El-Mafaalani A. *BildungsaufsteigerInnen aus benachteiligten Milieus. Habitustransformation und soziale Mobilität bei Einheimischen und Türkeistämmigen.* Wiesbaden: VS Springer Sozialwissensenschaften, 2012.

Heimken N. *Migration, Bildung und Spracherwerb. Bildungssozialisation und Integration von Jugendlichen aus Einwandererfamilien*. Wiesbaden: Springer, 2017.

Herfert C.M. *Der "Wiener Türk" Murad Efendi (1836 – 1881) ein Beitrag zur Wiener Theaterhistoriographie unter Berücksichtigung des Orientalismusdiskurses im 19. Jahrhundert*. Diplomarbeit. Universität Wien: Philologisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät, 2009.

Hirsch H. *Kollektive Erinnerung im Wandel.* In: Jung, Matthias (Red.): *Aus Politik und Zeitgeschichte.* Berlin: Bundeszentrale für politische Bildung, 29.9.2003. Unter URL: http://www.bpb.de/themen/6QLFUQ,0,0,Kollektive_Erinnerung_im_Wandel.html (accessed: 25.2.2021).

Hotopp-Riecke M. *Das Erbe des Paschas von Magdeburg: Eine Flucht als Interkulturgeschichte und ihre Folgen im Kontext von interdisziplinärer Forschung und Lehre.* In: *Marmara. Türkiye-Almanya Araştırmaları Dergisi / Marmara-Zeitschrift für Deutsch-Türkische Studien.* Istanbul: Zentrum für Deutsch-Türkische Beziehungen / Marmara Universität, 4(1–2) 2015, S. 65–77.

Hotopp-Riecke M. *Tatarisch-preußische Interferenzen im 17. und 18. Jahrhundert. Eine Beziehungsgeschichte*. In: *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* (ÖZG). Wien/Innsbruck: Studienverlag, Nr. 28 (1/2017), S. 65–90 (online unter URL: https://www.studienverlag.at/bookimport/oezgArchiv/media/data0394/5612_oezg1_2017_s65_90_hotopp_riecke.pdf (accessed: 22.6.2019).

Hotopp-Riecke M. *Der Pascha aus Magdeburg: Reflexionen / Irritationen. Der Weg des Magdeburger Hugenotten Ludwig C. F. Detroit inspiriert noch immer.* In: *Hugenotten.* Bad Karlshafen: Deutsche Hugenotten-Gesellschaft, 82. Jg., Nr. 2, 2018, S. 51–71.

Hotopp-Riecke M. *Döner, Otto, Hanife. Zur Implementierung und Potenzialen des interdisziplinären ICATAT-Bildungskonzeptes „Der Pascha von Magdeburg“.* In: Hotopp-Riecke, Mieste (Hrsg., mit Torsten Sowada): *Auf dem Lande alles dicht? Ein interdisziplinäres Lesebuch über die kreative Füllung von Leerstand.* Berlin: hirnkost, 2020, S. 134–159.

Pott A. *Ethnizität und Raum im Aufstiegsprozeß. Eine Untersuchung zum Bildungsaufstieg in der zweiten türkischen Migrantengeneration.* Wiesbaden: VS / Opladen: Leske & Budrich, 2002.

Riedel S. *Zwischen „Euro-Islam“ und Islamophobie. Einheit in Vielfalt? Wider den Zwang Europas Muslime zu institutionalisieren*. In: *Internationale Politik 9 / Islam in Europa.* Berlin: DGAP, September 2007, S. 36–45. Online unter URL: https://internationalepolitik.de/system/files/article_pdfs/IP_9-Riedel.pdf (accessed: 26.1.2022).

Taştekin A. Interview mit Cem Özdemir. Mein Vater war ein Tscherkesse. In: Jineps. Die freie Stimme der Tscherkessen. Okt. 2020, S. 6; online unter URL:

https://www.oezdemir.de/2020/10/13/interview-mein-vater-war-ein-tscherkesse/ (accessed: 22.11.2021).

Tezcan L. *Soziologische Anmerkungen zur Debatte um den 'Euro-Islam'. Präsentation im Rahmen der Hohenheimer Gespräche "Bosnisch, türkisch, deutsch oder ..." am 15.–16.11.2013*, online unter URL: http://downloads.akademie-rs.de /interreligioeser-dialog/131115_tezcan_euro-islam.p (accessed: 24.1.2022).

Theilig S. *Türken, Mohren und Tataren: Muslimische (Lebens-)Welten in Brandenburg-Preußen im 18. Jahrhundert.* Berlin: Frank & Timme, 2013.

Theilig S., Co*şan L. Esaretten vaftize: 16. ve 18. yüzyıllarda Almanya'da Türk savaş esirleri. Istanbul: Yeditepe, 2018.*

Theilig S., Co*şan L. Gewesene Türken. „Türkentaufen" im deutschsprachigen Kulturraum in der Frühen Neuzeit.* Berlin: Logos, 2022.

Thurner E. *Der „Goldene Westen"? Arbeitszuwanderung nach Vorarlberg nach 1945. Studien zur Geschichte und Gesellschaft Vorarlbergs*. Vol. 14, Bregenz: 1997.

Yaĝdı Ş *Bildungsaufstieg mit Migrationshintergrund. Ressourcen und Strategien der türkischstämmigen zweiten Generation.* Wiesbaden: Springer, 2019.

Yaghoobifarah H. *Und es kamen Menschen*. In: maiz – Autonomes Zentrum von und für Migrantinnen (Hrsg.): *MIGRAZINE. Online-Magazin von Migrantinnen für alle.* Linz: maiz, AUSG. 1/2014. Online unter URL: https://www.migrazine.at /artikel/und-es-kamen-menschen (accessed: 22.1.2022).

About the authors: Hüseyin I. Çiçek, Dr. habil., Department of Islamic-Theological Studies, University of Vienna (Vienna, Austria); hueseyin.cicek@univie.ac.at

Mieste Hotopp-Riecke, Doctor of Turkology, Director of the Institute for Caucasian, Tatar and Turkestan Studies (ICATAT) (Magdeburg, Germany); office@icatat.de

Received February 7, 2022 *Accepted for publication April 22, 2022*

НЕЗНАКОМЦЫ. БЛИЗОСТЬ. РОДИНА. ИДЕНТИФИКАЦИЯ И ОТРИЦАНИЕ ТРАНСКУЛЬТУРНЫХ ОБРАЗОВ ЖИЗНИ НА ФОНЕ ПРОЕКТА МЕХМЕДА АЛИ-ПАШИ. ИЗЛОЖЕНИЕ ПОЗИЦИИ

Хусейн И. Чичек

Венский университет
Вена, Австрия
hueseyin.cicek@univie.ac.at

Миесте Хотопп-Рике

Институт Кавказских, Татарских
и Туркестанских исследований (ICATAT)
Магдебург, Германия
office@icatat.de

Такие явления, как миграция, бегство, интеграция, обращение и многоязычие, играют важную роль в полиэтнических обществах Евразии, будь то в

Германии и Австрии или в Турции и Татарстане. В Германии была разработана модель того, как справляться с этими явлениями с молодежью решительным, расширяющим возможности и многоязычным образом. Этот «метод паши» связан с генеалогией, языком и религией участвующих детей. Вдохновение для метода пришло из города Елабуги Республики Татарстан в 2011 г. В этом тексте делается попытка обсудить дальнейшие возможности использования метода паши в свете межрелигиозных отношений и сравнительного биографического анализа, поскольку биографии между Османской империей и Германией в XIX в. часто были красочными и пышными, как у османского паши по имени Мехмед Али из Магдебурга.

Ключевые слова: Мехмед Али-паша, миграция, идентичность, история, ислам.

Для цитирования: Çiçek H., Hotopp-Riecke M. Strangers. Proximity. Homeland. Identification with and rejection of transcultural lifestyles on the background of the Mehmed Ali Pasha project. A position paper // Историческая этнология. 2022. Т. 7, № 1. С. 145–160. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.145-160

Сведения об авторах:

Хусейн И. Чичек – доктор наук, профессор, Институт исламоведческих, теологических исследований, Университет Вены (Вена, Австрия); hueseyin.cicek@univie.ac.at

Миесте Хотопп-Рике – доктор тюркологии, директор Института Кавказских, Татарских и Туркестанских исследований (ICATAT) (Магдебург, Германия); office@icatat.de

Поступила 07.02.2022 *Принята к публикации 22.04.2022*

УДК 070.48

«ТӘРҖЕМАН» ГАЗЕТАСЫНА КАГЫЛЫШЛЫ АРХИВ МАТЕРИАЛЛАРЫ НИЛӘРНЕ КҮРСӘТӘ?[1]

И.А. Керим

Февзи Якубов исем. Кырым инженер-педагогика университеты
Симферополь, Россия Федерациясе
alimes@mail.ru

Мәкаләдә 1870 еллар ахыры – 1880 еллар башында Исмаил Гаспринскийның татар телендә газета нәшер итү өчен күрсәткән тырышлыклары ачыклана. Архивларда сакланган документлар, И. Гаспринскийның төрле органнарга рәсми мөрәҗәгатьләре нигезендә бу процессның никадәр күп вакыт һәм көч алуы күрсәтелә. Шулай ук Гаспринский үзе вакытлы матбугат битләрендә әле 1875 елдан ук төрле мәкаләләр бастыра башлаганы әйтелә. Кырым гына түгел, Россия империясендәге бөтен мөселман халыклары тормышына гаять уңай тәэсир иткән «Тәрҗеман» газетасы чыга башлаган көненнән үк патша Россиясенең рәсми органнары күзәтүе астында булуы ассызыклана.

Ачкыз сүзләр: И. Гаспринский, «Тәрҗеман», рәсми мөрәҗәгатьләр, Россия империясе, Кырым Республикасы дәүләт архивы.

И. Гаспринскийның беренче мәкаләсе кайсы елда басылган һәм ул мәкалә ни хакында? Бу мәсьәлә белән берәүнең дә махсус шөгыльләнгәне күренми. Әмма профессор Илья Зайцевның «Крымское историческое обозрение» журналында күптән түгел басылган бер мәкаләсендә моңа күпмедер дәрәҗәдә ачыклык кертелә (Зайцев 2019: 175–179). И. Зайцев хәбәренә күрә, Мәскәүдәге Россия әдәбият һәм сәнгать дәүләт архивында И. Гаспринскийның 1876 һәм 1882 елларда язылган ике хаты саклана. Беренчесе «Новое время» газетасының яңа нашире А.С. Суворинга атап язылган. Анда И. Гаспринский, 1875 елда Төркиядән «Шәрык мәктүпләре» исеме астында «Новое время» газетасына җибәреп бастырган мәкаләләре турында әйтеп, «Новое время» газетасын бушлай алганын искә төшерә. Бу хәбәргә ышанып, И. Гаспринскийның беренче корреспонденцияләры 1875 елда басылган дип әйтергә хакыбыз бар. Гаять кызыклы булган тагын бер мәгълүмат өстисе килә. 1991 елда Акмәчеттә (хәзерге Симферополь) Гаспринскийның 140-еллыгына багышланган чаралар вакытында И. Франко исемендәге гыйльми китапханәнең ике хезмәткәре: гыйльми-методика бүлеге мөдире З.М. Молодцова һәм баш библиограф Т.Л. Шостак Гасп-

[1] Автор Лилия Ш. Дәүләткә мәкаләне кырым татар теленнән татар теленә тәрҗемә иткәне өчен бик рәхмәтле.

ринскийның тормышы һәм эшчәнлеге турында махсус белешмә әзерләгән иделер. Бу белешмәдә югарыдагы мәгълүматны раслаган хәбәр бирелә: «1871 елда Гаспринский башта Венага, соңрак Парижга китеп эшли… Рус газеталарыннан хәбәрдар була. Соңрак Алжир, Тунис, Мисыр һәм Греция аша 1874 елда Истанбулга килә һәм аннан С.-Петербург һәм Мәскәү газеталарына шәрык тормышына багышланган мәкаләлер җибәрә» (Молодцова, Щостак 1991).

1882 елның 12 декабрендә Россия матбугат эшләре буенча баш идарәсенең мөдире П.П. Вяземскийга язылган икенче хатка килгәндә, монда Гаспринский «Тәрҗеман» газетасын чыгаруга рөхсәт алу өчен, аның рус администрациясе һәм рус мәдәнияты өчен файдасын аңлатырга тырыша (Зайцев 2019: 177–178).

Табигый, Гаспринский Россиядәге төрки-татар кавеменең кулында газета булмаганга бик борчыла, чөнки газетаның милләт өчен бик әһәмиятле булуын бөтен нечкәлекләре белән аңлый. 1879 елда «Зия-и-Кавказия» газетасына язган хатында болай ди: «Мәгълүмдер ки, Россия дәүләте эчендә зур милләтләр – әрмән, поляк, латыш һәм башка… милләтләр үзе газеталары һәм әдәбиятына бәйле нәрсәләр булдырдылар. Ике-өч миллионнан гыйбарәт татарлар әдәбиятсыз һәм хәтта бер газетасыз булулары бик гаҗәптер. Газета милләтнең теледер. Газеталар милләтләрнең сакчысы (караучысы) була белерләр. Сәүдә һәм башка өлкәләрдә юл күрсәтүче була белерләр. Милләтнең акылын һәм фикерен арттыручы була белерләр. Газетасыз һәм китапсыз милләт ятим һәм телсез адамгә тиңдер» (Багчасарайдан кондерилен мектюп).

Билгеле ки, «Тәрҗеман» газетасын нәшер итүгә рөхсәтнамә алу өчен Гаспринский гаять күп вакыт һәм көч сарыф итә. Әмма иң башында, ягъни 1879 елның 1 ноябрендә, бер полиграфия станогы алу һәм ул станокта төрле игъланнар, этикеткалар, туй һәм бәйрәмнәргә чакырулар, һәм башка вак-төяк полиграфия эшләрен башкару өчен рөхсәтнамә алу гозере белән Таврия губернаторына мөрәҗәгать итә. Бик кызыклы факт, «вак-төяк» нәрсәләр өчен гади полиграфия станогы алуга шул елның 17 декабрендә рөхсәт ала! [ГАРК. Ф. 26. Оп 1. Д. 27226: 1), әмма ләкин газета ачу мәсьәләсенә килгәндә, бу эштә чиновниклар тарафыннан кызыксыну күренми. Табигый, шул ук вакытта кырымтатарча «Файдалы эглендже» («Файдалы күңел ачу») газетасын ачу өчен гариза да җавапсыз калган иде (Аирчинская 2003: 105).

Бүгенге көндә Кырым дәүләт архивында саклана торган төрле материаллар арасында Гаспринскийның шәхси типография ачу һәм газета нәшер итү өчен рөхсәт алу мәсьәләләренә бәйле бер рәт кызыклы документлар бар.

1882 елның 9 гыйнварында Гаспринский Таврия губернаторы исеменә бер хәбәр хаты (докладная записка) җибәрә: «Татарларның укуына һәм мәгарифенә хезмәт итү нияте белән һәм төрле гыйльми-гамәли белемнәр булсын өчен үз телендә уку форсат булганга, бик күп мәкалә һәм

очеркларны татарчага тәрҗемә иттем. Һәм бу мәсьәләдә гади формалардан башлап катлаулыларга таба юнәлеш тоттым. Чөнки халыкка белем бирүнең гади юлы будыр. Менә бу материалларны башка сахифәләр (газета сахифәләре) формасында нәшер итү нияте бар. Бу басмаларның эчтәлеген илемнең төрле өлкәләренә кагылышлы гади, татарча язылган һәм тәрҗемә ителгән парчалар тәшкил итәчәктер. Болар арасында хөкүмәт тарафыннан игълан ителгән кануннар, хәрби уставлар; хикәяләр, төрле мәзәкләр, әйтемнәр, сәнгать һәм һөнәрләр белән бәйле мәгълүмат һәм хәбәрләр, мәктәп эшләре, рус һәм чит ил тормышында булып узган әһәмиятле вакыйгалар булачак. Болар бөтенесе дә гади халык аңласын өчен көйләнгәндер. Һәм, нигездә, югарыда язылган мәгълүматның асылы шул – татарларны рус халыкның мәдәнияте һәм мәгарифе белән таныштырып, аларны рус гыйлеменнән читләшүдән ваз кичермәктер» (ГАРК. Ф. 26. Оп. 2. Д. 1595). Мөрәҗәгатенең дәвамында Гаспринский ике нәшер машинасы булганын, шулардан берсе литограф машинасы икәнен һәм икесенә дә кирилл һәм татар (гарәп) шрифтлары алганын хәбәр итә.

Аңлашыла ки, ни өчен 1881 елда Гаспринский үзенең «Тоңгуч» («Первенец») һәм «Шәфәкъ» («Рассвет») газеталарын Кырымда түгел, ә Тифлиста мөхәррир Унси-задә типографиясендә нәшир иттергән иде (Гаспринский 1881а; Гаспринский 1881б). Ягъни 1881 елда Гаспринскийның кулында матбугат машиналары әле юк икән… Һәм дә шундый машина аласы турында игълан биргәне, һәм бу игъланны матбугатта бастыру өчен С.-Петербург эчке цензурасы комитеты тарафыннан махсус рөхсәтнамә алганы, һәм аны Фәннәр Академиясы типографиясында бастырганын аңлата.

Гаспринский үз матбугат машиналарында бастырган беренче сәхифәләре 1882 елда булып, басмаханәнең исеме һәм нәшер итү урыны болай күрсәтелгән: «Багчасарай: Нешрият-ы-Исмаилие» (Гаспринский 1882).

Югарыда искә алынган хәбәр хатында Гаспринский типография машиналары сатып алыначагы һәм туган телдә төрле әсәрләр нәшер ителәчәге, кырымтатарлар тарафыннан алкышлар һәм котлау хатлары кабул итүе турында яза.

Гаспринскийның фикеренчә, бу сәхифәләр башка басмалар кебек үк булып, С.-Петербург комитетында цензура аша үтәчәк. Болар төрле-төрле темаларга багышланып, ел эчендә 50 һәм бәлки моннан да артык номерлер чыгару максат ителә. Бу сәхифәләр «Ай», «Кояш», «Көн», «Мәктәп», «Тәрбия», «Дөнья», «Һава», «Диңгез», «Хайваннар дөньясы», «Үсемлекләр», «Минераллар», «Һөнәрләр», «Машиналар» кебек темаларга багышланачак. Карарлаштырылганына күрә, сәхифәнең бәясе 8 тиен, коллекциясы исә 3 көмеш тәңкә булачак. Битләр берәр-берәр итеп тә, тупланма итеп тә сатылып, тупланмалар өчен абонемент алу мөмкинлеге булачак.

Бу басмалар периодика булып исәпләнми, чөнки Россиядәге матбугат кагыйдәләре буенча периодика булу өчен барысы да бер исем астында чыгарга тиеш…

Таврия губернаторына язган хәбәр хатында Гаспринский югарыда искә алынган басмалар өчен рөхсәт сорый, губернаторның болардан хәбәре булсын, һәм Матбугат эшләре баш идарәсенә мөрәҗәгатендә мәсьәләне ачыклаган вакытта татарча басма мәсьәләсен үзенең бөек химаясе астына алсын дигән теләктә була. Һәм дә форсаттан файдаланып, Министерствоның бөтен киңәшләрен кабул итеп, көченә күрә Ватаныбыз файдасына татарларның мәгарифе юлында хезмәт куюын аңлата. Эшнең ни дәрәҗәдә уңышлы булуыннан чыгып, татарча (русчага тәрҗемәләре белән) көндәлек басма ачуга рөхсәт сорый.

«Кырым татарларының булган уку-язу мөмкинлегеннән файдаланып, киләчәктә дөнья күрәчәк басмалар тәэсирендә рус милләтенә якынлашу мәсьәләсендә булган хорафатларны киметү мөмкин булачактыр. Татарларның мәгарифе өлкәсендә мин рус һәм татарларның хакыйкый берлеге нигезендә хезмәт итәм» (ГАРК. Ф. 26. Оп. 2. Д. 1595: 2) – ди Гаспринский. Ягъни кырымтатарча көндәлек матбугат булдыруга патша хезмәткәрләре һәм цензорларының рөхсәтен алу өчен Гаспринский төрле ысуллар һәм юллар эзли һәм иң рас юл «патша дәүләтенә хезмәт итү» юлы булулын аңлатырга тырыша.

Бу фикер аның язган гаризаларында, мөрәҗәгатьләрендә кабатлана. 1882 елның 9 гыйнварында язылган беренче хатыннан соң бер ай үткәч, ягъни 1882 елның 9 февралендә, Гаспринский Таврия губернасы начальнигына мөрәҗәгать җибәрә: «Нәшер иткән беренче басмаларның халык арасында уңыш казанганын һәм алар тарафыннан җибәрелгән рәхмәт хатларын күздә тотып, мин шундый нәтиҗәләргә килдем. Бу формадагы популяр басмалар мисалында мөселманнарның хәятендәге торгынлык, эшсезлек һәм Ватанымызның мәдәнияте һәм хәятенә кушылу мәсьәләсендә булган шөбхәләрне күрсәтү мөмкинлекләре бар. Мин исә тәрбиям һәм карашларым җәһәтеннән бер рус кебек булганга күрә, бу мәсьәләдә файдалы булырга телим. Шуның өчен Бакчасарай шәһәрендә татарчарусча популяр бер басма нәшер итә башламакчы булам. Бу басмада русча чыганакларда басылган рәсми хәбәрләр һәм төрле мәкаләлернең тәрҗемәләре булу турында сез, хөрмәтле хәзрәтләргә хәбәр итәм, мәсьәләне чишүегезне сорыйм» (ГАРК. Ф. 26. Оп. 2. Д. 1595: 5).

Игътибар итик, 1882 елның февралендә газета чыгару түгел, ә төрле исемнәр астында басмалар сериясе чыгару чарасы эзләнә.

Таврия губернасы начальнигына үзе исеменнән хатлар җибәрүдән тыш, Гаспринский Кырымның төрле җирләреннән булган җирле халык исеменнән дә гаризалар яза. 1882 елның гыйнвар аенда язылган шундый гаризаларның берсенә егерме ике кеше имза куйган. Алар арасында морзалар, мөгаллимнәр, хәрбиләр, сәүдәгәрләр һәм дин эшлеклеләре дә бар. Бу гаризада түбәндәге фикер әйтелә: «Безнең хәбәребезгә күрә, Бакчасарай шәһәр башлыгы Исмаил морза Гаспринский татарча бер басма

нәшер итүгә чаралар эзли. Максадына күрә, бу басма аркылы безне хөкүмәтның төрле кануннары һәм безгә файдалы булган мәгълүмат белән таныштырырга тели. Мондый басма Кырым өчен бик кирәкле булганын раслыйбыз. Без Кырымның төрле җирләрендә яшибез, хөкүмәтнең гаять мөһим канун-кагыйдәләре һәм төрле боерыкларыннан хәбәрдә түгелбез. Шуның өчен сез мөхтәрәм хәзрәтләрдән Гаспринскийга ярдәмдә булуыгызны сорыйбыз» (ГАРК. Ф. 26. Оп. 2. Д. 1595: 3–4).

1882 елның 9 февралендә Гаспринский Таврия губернасы башлыгына тагын бер мөрәҗәгать җибәрә. Бу мөрәҗәгатьтә югарыда искә алынган ике типография машинасының тасвирламасы язылган, ягъни Гаспринский тарафыннан сатып алынган ике типография машинасы «кул машиналары» (ручные станки) икән (ГАРК. Ф. 26. Оп. 2. Д. 1595: 6). Шулардан берсе литография машинасы булганын инде әйткән идек. Бу мөрәҗәгать янына Гаспринский типография тотуга рөхсәт шаһәдәтнамәсе һәм биреләчәк рөхсәтнамәгә ябыштырырга кирәк булган марканы да кушып, үз өендә шәхси типография ачуга рөхсәт сорый.

Мәсьәлә бу дәрәҗәгә җиткәннән соң, вице-губернатор, табигый, Таврия губернасы жандарм идарәсе мөдиренә мөрәҗәгать итә. 1882 елның 26 апрелендә язылган документта: «Матбугатханә ачачак Бакчасарай шәһәр башлыгы Гаспринскийның сәяси һәм әхлакый сыйфатлары хакында хәбәр бирүегезне үтенәм», дип язылган (ГАРК. Ф. 26. Оп. 2. Д. 1595: 7). Бу мөрәҗәгатькә Бакчасарай полицмейстеры Шлейфер (?) Таврия губернаторына мондый рапорт җибәрә: «1882 елның 26 апрелендә җибәргән әмерегезгә җавап итеп, хәзрәте галиләрегезгә хәбәр итәм, Бакчасарай шәһәр башлыгының (Гаспринскийның) тормышы һәм эшчәнлеге бик гүзәл булып, һичбер гаеп яки кырын эшләрдә катнашканы билгеле түгелдер» (ГАРК. Ф. 26. Оп. 2. Д. 1595: 7).

Гаспринскийга полицмейстер тарафыннан шундый характеристика бирелгәннән соң, 1882 елның 18 августында вице-губернатор тарафыннан ризалык шаһәдәтнамәсе бирелә. Кырым дәүләт архивында шаһәдәтнамә үзе саклана. Бу документ милләтебез һәм гомумән Россия мөселманнары өчен гаять әһәмиятле булганга күрә, аның оригиналын бирәбез.

Свидетельство

Дано сие Свидетельство Дворянину Исмаил-бею Гаспринскому в том, что ему разрешается иметь в г. Бахчисарае типографию с тем, чтобы во время действия типографии Гаспринским были выполняемы все условия, как предписанные Высочайше утвержденным в апреле 1865 года мнением государственного Совета о типографиях, литографиях и проч., так и имеющие последовать правительственные по этому предмету распоряжения и указания. Причитающийся гербовый сбор уплачен, 18 августа 1882 года, г. Симферополь.

За Таврического Губернатора (Вице губернатор) (ГАРК. Ф. 26. Оп. 2. Д. 1595: 11).

Бу рөхсәтнамә Гаспринскийның газетачылык юлында беренче гаять әһәмиятле һәм җитди җиңүе, чөнки өйдә шәхси типография тоту мәсьәләсе кырым татары өчен генә түгел, ә Россиянең һәр шәхесе һәм гражданы өчен бик зур иде. Белгәнебезчә, соңрак («Тәрҗеман» газетасы чыга башлаганнан соң) бу адым бөтен Россия мөселманнарының яшәешенә бик зур тәэсир ясый.

Бу рөхсәтнамәдән соң Гаспринский 1882 елда «Тәрҗеман» исемле сахифә чыгара башлый (Гаспринский 1882). Бу «Тәрҗеман» сәхифәсен «Тәрҗеман» газетасыннан аерым карарга кирәк.

1881 елдан башлап беренче чыгарган сәхифәләрнең популярлыгы һәм сатылу тизлегеннән чыгып, газета чыгару эшенең мөмкинлеге дә ачыклана. Күп тә үтми Гаспринский Россиянең Эчке эшләр министрына атнага бер тапкыр русча (татарчага тәрҗемә белән) газета чыгаруга рөхсәт бирүен сорап мөрәҗәгать итә. Газетаның исемен «Переводчик» («Тәрҗеман») куеп, мөхәррирлеген үзе алып барса, цензурадан рөхсәт алачагы аңлашыла. Әмма Гаспринскийның шәхесе белән аеруча кызыксына башлайлар. Бу хакта генерал-адъютант Гурко 1882 елның 14 октябрендә Таврия губернаторына мөрәҗәгать итеп, бу мәсьәләдә аның фикерен һәм аңлатмасын сорый (ГАРК. Ф. 26. Оп. 2. Д. 1595: 12).

Тагын да тәфсилләбрәк ачыкларга теләсәк, мисал буларак түбәндәгеләрне китерергә мөмкин. Гаспринский хакында чиновниклар ниләр белергә телиләр: Кайда һәм кайсы уку йортында белем алган? Кайсы фәннәрне өйрәнгән? Гыйльми дәрәҗәсе бармы? Бакчасарай полицмейстры бу сорауларны Гаспринскийга җиткергәннән соң, ул язма рәвештә шундый мәгълүмат бирә:

1. Мин Мәскәүдәге 2 нче хәрби гимназиядә укыдым. Анда укыган дәресләремнән: рус һәм француз телләре, рәсем сәнгате, педагогика белеме, тарих, география, алгебра һәм геометрия. Болар 1277 номералы шаһәдатнамәдә күрсәтелгәннәр.

2. Соңрак Акмәчеттәге 531 номералы гимназияда укыдым. Имтиханнар биреп, «Шәһәр укытучысы» мәртәбәле һөнәрен алдым (бүген Акмәчеттәге 1 нче номералы гимназия. Диварындагы элмә тактада Гаспринскийның монда укыганы күрсәтелгән. – *И.К.).*

3. Алты ел дәвамында төрле мәктәпләрдә кырымтатар балаларына рус теленнән дәрес бирдем һәм бу эшләрем буенча Одесса Мәгариф округы мөдиреннән рәхмәт хаты алдым. Бу рәхмәт хаты миңа 1872 елның 10 апрелендә бирелде. Номеры 283.

Гали гыйльми дәрәҗәм юк. 1879 елдан башлап татарча төрле сәхифәләр һәм брошюралар нәшир итәм. Һәрберсе 1000 нөсхәдә сатыла (ГАРК. Ф. 26. Оп. 2. Д. 1595: 17, 18, 21)…

Монда безнең өчен бик кызыклы мәгълүмат бар. Гаспринский үзе наширлек эшчәнлеген 1881 елдан түгел, ә 1879 елдан дип яза һәм аерым сәхифәләр түгел, «татарча брошюралар» чыгарганын хәбәр итә. Димәк, безнең бүгенге көнгә кадәр белгән һәм табып алган материалларыбыз тулы

түгел. Бүген без Гаспринскийның беренче нәшер иткен басмасын «Тоңгуч» (1881) дип беләбез. Һәм дә «тоңгуч» сүзенең мәгънәсен дә «иң әүвәл», «беренче» кебек аңлыйбыз… Һәрхәлдә Гаспринскийның язма рәвештә биргән хәбәренә, ягъни нашир эшләрен 1879 елда башлаганына, җитди әһәмият биреп, бу турыдагы тикшеренүләрне дәвам итәргә кирәк. Әмма югарыда әйткәнебезчә, 1879 елның 1 ноябрендә Таврия губернаторы исеменә бер полиграфия станогы алу өчен рөхсәт сорып мөрәҗәгать итеп, полиграфия станогын алуга шул елның 17 декабрендә рөхсәт алган иде. Бәлки шул полиграфия машинасында нәшер иткән материаллар хакында әйтәдер?..

Бу соңгы документта Гаспринскийның әйткәннерә күрә, газета нәшер итүгә рөхсәт алынса, аның эшендә катнашуга укытучылар семинарияларенең инспекторлары һәм югары уку йортларында шәрык телләре мөгаллимнәренең кайберләре дә ризалык биргәннәр.

Архивның бу папкасында 1882 елның 5 августында С.-Петербург цензурасы тарафыннан рөхсәт ителеп басылып чыккан «Тәрҗеман» газетасының оригиналы бар. Күләме бик күп түгел, 4 сәхифәдән гыйбарәт. Эчке битләрендә – кырымтатарча, тышкыларында русча текстлар урын алган. Кайбер мәкаләләрнең исемнәре: «Яңа канун-кагыйдәләр», «Хатыннарны укытырга кирәкме?», «Россия», «Россиядәге мөселман матбугаты». Бу газетада Гаспринский беренче тапкыр үзе шәхси матбугатның исемен язып куйган: «Багчасарай: Нешрият-ы-Исмаилие».

Гаспринскийның төп максаты, әлбәттә, сәхифә түгел, газета чыгару була һәм, гамәлләренгән күренгәнчә, ул акрынлап үз максатына якынлаша. Цензура хезмәткәрләренең контролен һәм дикъкатен иҗтимагый һәм сәяси мәсьәләләрдән ераклаштыру, татарлар хакындагы фикерләрне болардан читләштерү нияте белән, үзенең мөрәҗәгатьләрендә гореф-гадәтләргә, көнкүреш хәлләренә игътибар итә. Таврия губернаторына язган мөрәҗәгатьләреннән берсендә: «Үзем нәшер иткән сәхифәләремдә биргән милләткә файдалы белемнәрдән, аеруча, мөгезле терлекләрдәге чума авыруын булдырмау, күбәләк кортына каршы көрәш мәсьәләсендәге материаллар гаять мөһим. Халкыбыз боларны «Аллаһның җәзасы» дип кабул итеп, аларга һич тә каршылык күрсәтми иде» (ГАРК. Ф. 26. Оп. 2. Д. 1595: 22).

Ниһаять, «йөк урыныннан кучә»… Россия империясының Эчке эшләр министры Д.А. Толстой (1823–1889) И. Гаспринскийга газета чыгаруга рөхсәт бирә. Табигый, газетаның номерлары чыга башлаганчы С.-Петербург цензура оешмасын үтәргә кирәк. Гаспринскийдан да үзе нәшер итүе хакында расписка алынырга тиеш. Матбугат мәсьәләләре баш идарәсенең ризалыгы булмыйча, башкасы бирелми (ГАРК. Ф. 26. Оп. 2. Д. 1595: 25).

Бүген аңлашылганча, кырымтатарча чыккан газетаны русчага тәрҗемә белән түгел, ә русча («Переводчик») чыккан газетаны татарчага («Тәрҗеман» исеме белән) тәрҗемә белән чыгаруга рөхсәт бирелә! Моны Россияның Матбугат мәсьәләләре буенча баш идарәсенең мөдире Феоктистов Таврия губернаторына хәбәр итә (ГАРК. Ф. 26. Оп. 2. Д. 1595: 25).

Рөхсәтнамә бирелгәне турында Гаспринскийга хәбәр итеп, ул бу мәсьәлә белән бәйле булган шартларга имза куя. Имза куелганнан соң, рөхсәтнамә бирелгәне хакында игъланны кулына тоттырып, аннан 60 тиенлек өч тамгалы марка алып, имзаланган кәгазьне Матбугат эшләре буенча баш идарәгә җибәрәсе.

Үз нәүбәтендә Таврия вице-губернаторы 1883 елның 2 мартында Бакчасарай полицмейстерына җибәрелгән мөрәҗәгатендә, Матбугат эшләре буенча баш идарәсе 1883 елның 16 февралендә 688 номерлы боерыгы нәтиҗәсендә Гаспринскийга исемләнгән 685 һәм 686 номерлы шаһәдәтнамәләрне аның кулына биреп, алганлыгы турында имзасын куярга боера.

Дворянин Гаспринский өчен газета ачу рөхсәтнамәсе мәсьәләсендә Бакчасарай полицмейстеры адресатка, ягъни Гаспринскийның кулына, 685 һәм 686 номерлы шаһәдәтнамәләрне, чыгарылачак газета программасының копиясын һәм өстәмә документта 60 тиенлек өч тамгалы марка кушканы хакында хәбәр бирә. Бу хәбәр 1883 елның 5 мартында бирелгәнгә күрә, газета чыгаруга рөхсәтнамә Гаспринскийга шул араларда бирелгәнен белеп була… (ГАРК. Ф. 26. Оп. 2. Д. 1595: 26).

Газета чыгару өчен рөхсәтнамә алгач, Гаспринский әбүнәчеләр туплау һәм булачак басманың матди ягын ныгыту өчен Санкт-Петербург һәм Түбән Новгородка базарда тупланган төрки халыкларга чыгачак «Тәрҗеман» турында хәбәр бирә (Devlet 2014: 66).

Әлбәттә, Акмәчет дәүләт архивында сакланган документлар айсбергның судан өстә күренгән бер очы гына. Хакыйкатьтә исә, ул заманда кырымтатарча шәхси типография ачу мәсьәләсе бик тә четрекле була.

Гаспринскийның үзе биргән хәбәренә күрә, газета нәшер итүгә рөхсәтнамә алу өчен «бер-берен алыштырган ике губернатор һәм өч министр ишеге сукмагын өч ел дәвамында тапганымнан гайре, дүрт ел дәвамында С.-Петербург шәһәрен айкадым» (Молодцова, Шостак 1991).

Гаспринскийның беренче хатыны Самур ханым һәм кызы Хәдичә Дерекойда (хәзер Ялта шәһәрендә) яшәгәнлектән, 1904 елда Дерекойда туган доцент Мемет Умеров 1970 елларда Ташкенттагы Низами исемендәге пединститутның кырымтатар филологиясы бүлегендә укыган лекцияләрендә Самур ханымның әйткәннәренә нигезләнеп, бу мәсьәләнең карангылыкта калган кайбер якларын ачыклаган иде. Шулардан Гаспринский 1870 еллар ахыры – 1880 еллар башында С.-Петербургка төрле хезмәткәрләрнең «күңелен яулау өчен» төрле бүләкләр алып киткәне хакындагы эпизод да бик әһәмиятле.

1883 елның февралендә алынган рөхсәтнамәдән бер ай кичәр-кичмәс, 1883 елның 10 апрелендә (яңа стиль белән 22 апрельдә) «Тәрҗеман» газетасының 1 нче номеры чыга. Зур тырышлыгы нәтиҗәсендә Гаспринский кыска бер вакыт эчендә Кырым гына түгел, бөтен төрки һәм мөселман дөньясының «уянуында» һәм цивилизация юлында яңа һәм гаять сыйфатлы бер адым атлауга ирешә.

Бу соңгы фикерне раслап торучы документ бар, аның турында тәфсилләбрәк язу кирәк. Бу документ патша Россиясенең полиция департаменты тарафыннан 1900 елның 31 декабрендә җибәрелгән. Таврия губернаторы һәм Елисаветполь губернаторы исеменә гектография копиясе булып, ике нөсхәдә сакланган, бүген Мәскәүдә Россия дәүләт тарих архивы (РГИА. Ф. 821. Оп. 8. Д. 1194: 3–4об.) һәм Кырым республика архивында (ГАРК. Ф. 27. Оп. 3. Д. 143а: 25–26об.) сакланалар. Соңрак бу документны 1920 елда Арслан Кричинский де үзенең Бакуда басылган кырым татарларына багышланган ике томлык документлар җыентыгына керткән (Кричинский 1920: 166–168). Әлеге документны беренче тапкыр без 1994 елда «Голос Крыма»да бастырган идек (Керим 1994).

Документны әзерләгән шәхеснең имзасы яхшы укылмаса да, «Залянский» дип укыдык. Залянский Таврия губернаторына җибәргән бу белешмә бик зур түгел һәм Эчке эшләр министрының доклады өчен языла.

Документта шундый хәбәр бар: Полиция департаментында булган мәгълүматларга караганда, соңгы вакытларда татар әдәбиятында яңа бер төрле чаткылар барлыкка килгән, болар Россия дәүләтенең ундүрт миллионлык мөселман халыкларының гасырлар буе килгән тормышын үзгәртеп, якын арада бу халыкларның тормышында җитди үзгәрешләр булачактыр. Бу яңа чаткылар баштарак гади булып күренгән иде. Ягъни 1884 елда Кырым морзаларыннан И. Гаспринскийның ысул-и-җәдиткә, Европаның аваз методикаларына таянган дәреслеген («Ховадже-и-субьян». – *И.К.*) нәшер итү иде. Бу яңа усул татарларның уку һәм язуын кулайлаштырып, белем алу вакытын шактый кыскарткан иде. Күп тә үтми үзенең сыйфатлары белән Гаспринскийның дәреслеге җәмгыятьтә зур игътибар казанып, иске мөгаллимнәрне кысрыклап, аларның укытучылыгын икенче планга күчерде. Шул ук вакытта прогрессив карашлар халык арасында тарала башлады. Кыска вакытта бу агым киң мәйдан алып, зур бер иҗтимагый-әхлакый хәрәкәткә әверелеп, татар тормышы һәм әдәбиятының ике тармакка аерылуына сәбәпче булды. Шулардан берсе – кадимчеләр – иселекне саклау өчен тырышса, икенчесе – җәдитчеләр – яңа прогрессив алымнарны алып, «рус татарлыгы»н булдырырга омтыла. Кадимчеләр җәдитчеләргә һәр тарафта каршылык күрсәтүдән тыш, үз тарафларына патша администрациясен дә җәлеп итәргә тырышалар.

Яңа ысул тарафдарлары, ягъни җәдитчеләр, Россиядә яшәгән татар халкының мәгарифен, төрле өлкәләрдә һәм төрле һөнәрләр буенча белем алуын, чит телләр өйрәнүен яклыйлар, халыкның мәдәниятле һәм бай булуын телиләр. Җәдитчеләр халыкны гомуми рус мәктәп һәм гимназияләрендә генә түгел, гали мөселман белеме мәркәзләренә чакыралар. Европа уку-укыту системасын ислам дине белән килештереп, укытуны татар телендә алып барырга телиләр.

Җәдитчеләр ислам диненең мәгънәсен тулы калдыру өчен эшләп, аны төрле буш һәм хаталы элементлардан, артыклыклардан, кадим муллаларның аңлатуларыннан азат итеп, миллилекне үстерү, туган телнең кул-

лану даирәләрен киңәйтү, гыйльми һәм дини өлкәләрдә кулллануны үстерү, ислам дине кысаларында миллилекне ныгыту өчен көрәшәләр.

Бу максатларына ирешкәннән соң, җәдитчеләр туктармы? Бу аңлашылмай. Һәм дә җәдитчеләр җиңәчәкме, әллә кадимчеләрме? Бу да билгеле түгел. Бу ике тармакның Россия дәүләте мәнфәгатьләренә кайсы күбрәк зарарлы? Күренә ки, һәр ике тармак та мөселман булулары белән Россия дәүләтенә ят.

Югарыда әйтелгәннәрне истә тотып, Сез мөхтәрәм хәзрәтләре тарафыннан шундый әмер бирүегезне сорыйбыз: 1. Сезнең идарәдәге булган территориядә татар мәдәниятенә яңалык, новаторлык керткән мөгаллимнәрне билгеләргә кирәк. 2. Аларның шәхесләре турында тәфсилле мәгълүмат тупларга кирәк, ягъни иҗтимагый, икътисадый вәзгыятьләре, белем алу урыны, мөселманнар арасында багланышлары… 3. Яңалыкчылар һәм Төркиядәге яшь төрекләр белән багланышларын күзәтергә һәм ул тарафтан илһамландыручылары бармы икәнне белергә кирәк. 4. Сезнең биләмәләрегездә кайсы җирләрдә һәм кемнәр тарафыннан җәдит мәктәпләре ачылган, укытучылары кем һәм алар кемнең кул астында… (ГАРК. Ф. 27. Оп. 3. Д. 143а: 25–26об.).

Документтан бик ачык күренгәнчә, Гаспринскийның эшчәнлеге Россиядәге «14 миллионлык мөселман халыкларының гасырлар буе килгән хәятын үзгәртеп, якын арада бу халыкларның тормышында җитди үзгәрешләр булачактыр». Ягъни полиция департаменты вәзгыятьнең бөтен нечкәлекләрен истә тотып, шундый нәтиҗә чыгара һәм бу хәрәкәттә актив эшчәнлек алып барган шәхесләр турында мәгълүмат туплый.

Әмма дәүләт иминлеген яклаган полиция департаменты миллионнарча халыкның мәдәни-тарихи, икътисадый үсешен һәм цивилизациясен сүндергәнен аңламый. Бу халыкларны надан калдырып, җиңел генә буйсындырырга, кул көчен генә кулланырга, диннәрен, гореф-гадәтләрен оныттырырга һәм империядә дине бер, мәдәнияте бер булган гомуми социум булдыру турында хаяллана иделер.

Гаспринскийның күпьяклы эшчәнлегенең һәр тарафы, һәр ноктасы бик мөһим һәм кыйммәтле ки, аның бөтен инсаниятнең һәм һәрбер халыкның цивилизацион үсеше, мәдәни агаруын теләгәнен һәм бу юнәлештә армый эшләгәнен күрәбез.

ЧЫГАНАКЛАР ҺӘМ МАТЕРИАЛЛАР

Багчасарайдан кондерилен мектюп // Зия-и-Кавказия. 1879. 9 ноябрь.

ГАРК - Государственный архив Республики Крым. Ф. 26. Оп. 2. Д. 1595. Л. 1, 2.

ГАРК. Ф. 27. Оп. 3. Д. 143а.

Гаспринский 1881а – Гаспринский И. Тоңгуч (Мәкаләлер джыйыны). Тифлис: Зия-и-Кавказия, 1881.

Гаспринский 1881б – Гаспринский И. Шафак (Мәкаләлер джыйыны). Тифлис: Зия-и-Кавказия, 1881.

Керим И.А. «Тәрҗеман» газетасына кагылышлы
архив материаллары ниләрне күрсәтә?

Гаспринский И. Тәрҗеман. Мәкаләлер. Бакчасарай: Нешрият-и-Исмаилие, 1882.

Зайцев И. Письма Исмаил-бея Гаспринского А.С. Суворину и П.П. Вяземскому // Крымское историческое обозрение. 2019. № 1.

Керим И.А. «Живая история». Конспекты из газеты «Тәрҗеман» и комментарии к ним // Голос Крыма. 1994. № 48, 2 декабря.

Кричинский А. Очерки политики российского царизма на окраинах. Баку: Кооперация, 1920. Часть вторая: К истории борьбы с просвещением и культурой крымских татар (с приложением секретных документов).

Молодцова З.М., Шостак Т.Л. Выдающийся просветитель и гуманист. К 140-летию со дня рождения И. Гаспринского. Историческая справка. Крымская областная универсальная научная библиотека им. И.Франко. Симферополь, 1991.

Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф. 821. Оп. 8. Д. 1194.

ФӘННИ ӘДӘБИЯТ

Аирчинская Р.А. Просвещенческая политика Исмаила Гаспринского // Исмаил Гаспринский – великий сын крымскотатарского народа: материалы международной научно-практической конференции, посвященной 150-летию со дня рождения И. Гаспринского. Симферополь: Крымучпедгиз, 2003.

Devlet N. Gaspıralının faaliyeti. VefatınIn 100. Yıl dönümünde. Eskişehir valiligi neşri, 2014.

Автор турында белешмә: Керим Исмаил Асаноглу – филология фәннәре докторы, профессор, кырымтатар теле, әдәбияты, тарихы һәм Кырым этнослары мәдәнияте фәнни-тикшеренү институты директоры, Ф. Якубов исем. Кырым инженер-педагогика университеты (295015, Учебный пер., 8, Симферополь, Россия Федерациясе); alimes@mail.ru

Редакциягә керде 08.02.2022 *Кабул ителде 22.04.2022*

ЧТО ПОКАЗЫВАЮТ АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ, КАСАЮЩИЕСЯ ГАЗЕТЫ «ТАРДЖЕМАН»?

И.А. Керим

Крымский инженерно-педагогический университет имени Февзи Якубова
Симферополь, Российская Федерация
alimes@mail.ru

В статье отражены старания Исмаила Гаспринского по открытию газеты на татарском языке в конце 1870 – начале 1880-х гг. На основе архивных материалов, официальных обращений И. Гаспринского в разные государственные учреждения показано, насколько много времени и сил занял этот процесс. Отмечено, что сам И. Гаспринский начал публиковать свои первые статьи на страницах периоди-

ческой печати еще в 1875 г. Подчеркивается, что газета *«Тарджеман»*, оказавшая колоссальное влияние на жизнь не только крымских татар, но и всех мусульманских народов Российской империи, уже с первых дней существования была под неусыпным наблюдением официальных органов царской России.

Ключевые слова: И. Гаспринский, «Тарджеман», официальные обращения, Российская империя, Государственный архив Республики Крым.

Для цитирования: Керим И.А. «Тәрҗеман» газетасына кагылышлы архив материалларыниләрне күрсәтә? // Историческая этнология. 2022. Т. 7, № 1. С. 161–173. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.161-173

Сведения об авторе: Керим Исмаил Асаноглу – доктор филологических наук, профессор; директор НИИ крымскотатарского языка, литературы, истории и культуры этносов Крыма, Крымский инженерно-педагогический университет имени Февзи Якубова (295015, Учебный пер., 8, Симферополь, Российская Федерация); alimes@mail.ru

Поступила 08.02.2022 *Принята к публикации 22.04.2022*

WHAT DO THE ARCHIVAL MATERIALS CONCERNING THE NEWSPAPER "TARJEMAN" SHOW?

I.A. Kerim
Fevzi Yakubov Crimean Engineering and Pedagogical University
Simferopol, Russian Federation
alimes@mail.ru

The article shows the efforts of Ismail Gasprinsky to open a newspaper in the Tatar language in the late 1870s – early 1880s. On the basis of archival materials, official appeals of I. Gasprinsky to various state institutions, it is shown how much time and effort this process took. It is also said that I. Gasprinsky himself began publishing his first articles on the pages of the periodical press back in 1875. It is emphasized that the newspaper «Tarjeman», which had a tremendous impact on the lives not only of the Crimean Tatars, but also of all Muslim peoples of the Russian Empire, was under the vigilant supervision of the official bodies of tsarist Russia from the very first days of its existence.

Keywords: I. Gasprinsky, «Tarjeman», official appeals, Russian Empire, State Archive of the Republic of Crimea.

For citation: Kerim I.A. «Tärjeman» gazetasyna kagylyshly arhiv materiallary nilärne kürsätä? [What do the archival materials concerning the newspaper “Tarjeman” show?] *Istoricheskaya etnologiya*, 2022, vol. 7, no. 1, pp. 161–173. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.161-173 (In Tatar)

REFERENCES

Airchinskaya R.A. Prosveshchencheskaya politika Ismaila Gasprinskogo [The Enlightenment policy of Ismail Gasprinsky] // *Ismail Gasprinskiy – velikiy syn krymskotatarskogo naroda: materialy mezh-dunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchennoy 150-letiyu so dnya rozhdeniya I. Gasprinskogo*. Simferopol, 2003. 160 p. (In Russian)

Devlet N. *Gaspıralının faaliyeti. VefatınIn 100. Yıl dönümünde* [The activity of Gasprinsky. To the 100th anniversary of his death]. Eskişehir valiligi neşri, 2014. (In Turkish)

About the author: Ismail A. Kerim, Dr. Sc. (Philology), Professor, Director of the Scientific Research Institute of the Crimean philology, history and culture of the Crimean ethnos, Fevzi Yakubov Crimean Engineering and Pedagogical University (8 Uchednyy lane, Simferopol 295015, Russian Federation); alimes@mail.ru

Received February 8, 2022 *Accepted for publication April 22, 2022*

Хроника научной жизни

УДК 929.5

ВКЛАД КАЗАХСКОГО УЧЕНОГО АЛЬКЕЯ МАРГУЛАНА В ИСТОРИЧЕСКУЮ НАУКУ КАЗАХСТАНА

А.С. Шакиева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Нур-Султан, Республика Казахстан
aisaule_10@mail.ru

Автор рассматривает деятельность казахского ученого, археолога, востоковеда, историка, литературоведа, искусствоведа академика Академии наук Казахской ССР Алькея Хакановича Маргулана и его вклад в развитие исторической культуры Казахстана. Комплексно анализируется его научная деятельность в Центральном Казахстане и его открытия на территории казахской земли. Алькей Хаканович Маргулан начал путь в области науки в тот период, когда на многих ученых оказывалось идеологическое давление. В статье прослеживается момент смены ученым исследовательского направления: от изучения казахского фольклора к исследованию памятников материальной культуры и древнего искусства. Отмечены заслуги академика Алькея Маргулана в организации археологических раскопок, раскрыта его деятельность как научного сотрудника в АН КазССР, участие в создании научного издания «История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней)». Он внес большой вклад в развитие археологии на территории Казахстана в трудные послевоенные годы. Отдельно рассматривается деятельность академика Алькея Маргулана как основателя археологии в Казахстане, а также влияние сталинских репрессий и идеологического прессинга на работу академика. Особое внимание обращено на изучение народного эпоса, а также влияние на судьбу ученого исследований по археологии. В статье использованы документы Центрального государственного архива Республики Казахстан, материалы периодической печати, научные труды. Автор проанализировал источники и историографию проблемы, посвященной исследуемой теме.

Ключевые слова: Алькей Маргулан, академик АН КазССР, народный эпос, археология, история Казахской ССР.

Для цитирования: Шакиева А.С. Вклад казахского ученого Алькея Маргулана в историческую науку Казахстана // Историческая этнология. 2022. Т. 7, № 1. С. 174–183. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.174-183

В советское время наука в Казахстане, как и в других национальных республиках, оказалась под идеологическим контролем государства. На это повлиял широкомасштабный проект Советского Союза в послевоен-

Алькей Хаканович
Маргулан (1904–1985)

ные годы, а также сталинские репрессии. С распадом Союза стали доступны архивные материалы, у исследователей появилась возможность пролить свет на прежде сокрытые страницы истории. В мае 2022 г. исполнилось 118 лет со дня рождения доктора филологических наук, профессора, заслуженного деятеля науки Казахской ССР, видного ученого во многих областях знаний – в археологии, этнографии, востоковедении, истории филологии – Алькея Хакановича Маргулана. Маргулан многим известен прежде всего как археолог, изучавший материальные культуры Казахстана, но не как историк и исследователь казахского эпоса об Едигее. В этой статье на основании источников из личного архива, а также исследовательской и биографической литературы мы остановимся на деятельности академика Маргулана и оставленном им научном наследии. Цель статьи – проанализировать вклад казахстанского ученого в развитие исторической науки на примере его биографии, рассмотреть исследования в области истории культуры казахского народа.

Хотя личность Алькея Маргулана хорошо известна в научных кругах Казахстана, исследований о нем в современной казахстанской историографии крайне мало. Отсутствует обобщающий труд об Алькее Маргулане и его деятельности.

Первые биографические заметки о личности Маргулана встречаются в статье его дочери Данели Маргулан. Она пишет, что он родился 11 мая 1904 г. в ауле № 2 Акпеттинской волости (ныне Баянаульский район Павлодарской области). Начальное образование получил в местной школе. С 1915 г. учился в трехклассной русской школе, организованной обществом в Баянауле. В конце 1919 г. поступил на учительские курсы в г. Павлодар, окончив которые в 1920 г., возвратился в родной аул и работал учителем во второй Далбинской школе I ступени Баянаульского района. Желая продолжить образование, в 1921 г. он поступил в Семипалатинский педагогический техникум, который успешно окончил в 1925 г. (Маргулан 1984: 21).

В годы учебы в Семипалатинске Алькей Хаканович сотрудничал в редакциях журнала «Утро» («Таң») и газеты «Казахский язык» («Қазақ тілі»). По совету М.О. Ауезова в 1925 г. Алькей Хаканович отправился на учебу в Ленинград, где поступил на отделение тюркологии Восточного института и одновременно прослушал курс лекций на историко-филологическом факультете в Ленинградском университете. Начиная с 1928 г. будущий академик посещал занятия в Институте истории искусств. Среди учителей А.Х. Маргулана – выдающиеся ученые своего времени: академик

В.В. Бартольд – по истории и археологии Средней Азии, академик С.Ф. Ольденбург – по индийскому фольклору и искусству, академик Н.Я. Марр – по истории и теории языкознания, академик А.Н. Самойлович – по литературе тюркских народов Средней Азии, академики В.В. Струве, Б.Я. Владимирцов, И.И. Мещанинов, В.Л. Щерба, а также Е.Э. Бертельс, С.Е. Малов, Б.М. Эйхенбаум и др. (Маргулан 2004: 40). Несмотря на достаточно юный возраст, Маргулан не ограничивался слушанием лекций преподавателей, но и самостоятельно занимался научно-исследовательской работой. Запрет советских властей использовать в качестве источников архивные документы очень ограничивал изучение национальной истории СССР и истории национальных союзных республик.

Важным шагом в исследовании наследия ученого стала публикация собрания его трудов, подготовленного его дочерью и наследницей, вице-президентом Международного фонда имени академика Алькея Маргулана (фонд основан в 1995 г.) – Данелей Маргулан. В 1998 г. она обнародовала много информации из жизни академика в собрании сочинений – Маргулан А.Х. Сочинения в 14 томах (Маргулан 1998).

В 1997 г. вышла статья Л.Р. Кызласова «Алькей Хаканович Маргулан. К портрету ученого и человека», где приводится следующая характеристика: «…человека Маргулана, как мне казалось, характеризуют три основные черты, каждая из которых является порождением предыдущих: во-первых, и главных, преданность родной земле и своему народу; во-вторых, преданность науке и, в-третьих, смелая устремленность в полевой разведке. Прирожденный всадник, он может часами скакать на верблюде, но предпочитает размеренного иноходца-тулпара» (Кызласов 1997: 163).

В 2021 г. была опубликована книга Д. Махат, Д. Маргулан, Т. Журтбай «Сбор, систематизация и изучение научно-эпистолярного наследия академика Алькея Маргулана: отзывы, рецензии, письма» («Академик Әлкей Марғұланның ғылыми-эпистолярлық мұрасын жинау, жүйелеу және зерттеу: пікірлер, рецензиялар, хаттар, ашық хаттар»). В ходе исследования семейного фонда Маргулана обнаружены 22 письма, свидетельствующих о его казахско-турецких научных связях в советский период. В его корреспонденции – 9 писем от Орхана Шайка Гекая, 3 письма от Емеля Есина, 3 письма от Тунджера Байкары, 2 письма – приглашения на съезды, 2 информационных письма, 3 письма по организационной работе, отчеты. Кроме того, имеется краткий путевой дневник Маргулана о его поездке Стамбул – Анкара.

В научном издании «Исторические личности» представлены данные о контактах Маргулана с его единомышленником и хорошим другом Магжаном Жумабаевым. В результате этой связи Маргулан долгие годы находился в «черном списке» и даже подвергался преследованиям. В частности, в 1934 г., после убийства С.М. Кирова, молодого аспиранта А.Х. Маргулана заключили в тюрьму, где он просидел несколько месяцев. В тюрь-

ме он подвергался различным пыткам, которые иногда продолжались сутки напролет, били по его ладоням и стопам ног (Маргулан 1998: 489).

Прекрасное образование академика А.Х. Маргулана, исключительное трудолюбие обеспечили ему почетное место во многих научных областях. Среди них – археология эпохи бронзы и раннего средневековья, история народов региона, культура и искусства, этнография и филология казахского народа. Результатом его исследований в области истории культуры казахского народа стала защита в 1945 г. докторской диссертации на тему «Эпические сказания казахского народа». Приступив к изучению эпических сказаний в 1930-е гг., помимо диссертации он также опубликовал ряд статей по данной теме (Маргулан 1984: 26).

В августе 1944 г. вышло Постановление «О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации». На основании этого постановления в истории татарского народа были выявлены серьезные несоответствия («ошибки») идеологии политического режима того времени (Галлямова 2019: 787). Наряду с татарским историописанием данный документ оказал влияние и на изучение эпоса казахского народа, вызвав соответствующие последствия для исследователей регионов, в которых получил распространение героический эпос о золотоордынском полководце Едиге, то есть среди поволжских, крымских, барабинских, таранчинских и сибирских татар, казахов, киргизов, ногайцев, башкир, каракалпаков, узбеков, горных алтайцев.

Обвинения в адрес Маргулана вышли на новый виток в 1947 г. в связи с выходом постановления ЦК ВКП(б) Казахстана от 21 января 1947 г. «О грубых политических ошибках в работе Института языка и литературы Академии наук Казахской ССР» (Степанов 1947: 35). Это постановление ЦК КП(б) Казахстана вносило ясность в идеологические вопросы, которые следовало решать в соответствии с политикой большевистской партии и общественной наукой Казахской ССР. С сожалением, мы обнаруживаем, отрыв настоящей национальной истории от работ исследователей того времени, а также чрезмерный интерес к определенным темам. Б. Степанов опубликовал статью «Об идеологических ошибках работников наук Казахстана», где подверг резкой критике книгу А. Маргулана «Едыге в истории и преданиях» (1944 г.). По мнению автора, «доктор филологических наук Маргулан наделяет Эдыге (Едиге – *прим. ред.*) – этого злейшего врага русского народа – всеми лучшими чертами казахского народа, называет его истинным представителем народа. В целях искажения исторической правды автор идет на прямую фальсификацию» (Степанов 1947: 41). К примеру, по мнению Степанова, Маргулан неправомерно цитирует труд Карамзина «История государства Российского», когда сообщает, что Карамзин подтверждал «органическую близость Едиге к тогдашней Руси» на основании следующих слов: «Едыгей, сподвижник Тамерланов, победитель Витовта, князь Василий (Василий Дмитриевич – великий князь Московский. – Б.С.) давал ему ласковое имя сына». Однако, как считает Сте-

панов, в действительности Едиге никогда не был другом России, а был ее коварным врагом и вероломным провокатором.

Книга, вызвав бурю эмоций у Степанова, была названа им порочной и страдающей однобокостью. Степанов пришел к выводу, что Маргулан, исказив цитату, сделал абсолютно противоречащее фактам заключение. Фальсифицируя историю, Маргулан превратил врага русского и казахского народов – в героя казахского народа. Разгромная критика Степанова послужила своеобразным толчком для формирования скептического отношения к исследованию Алькея Маргулана, которое сохранялось вплоть до середины 50-х годов.

В последующие годы в различных печатных изданиях то и дело появлялась информация о «неправильной оценке» Алькеем Маргуланом образа Едиге. Это продолжалось и впоследствии, даже после его «ухода» в археологию в 1946 г. По мнению московского археолога Леонида Кызласова, Маргулан уцелел лишь благодаря тому, что единственный экземпляр рукописи его диссертации «Эпические сказания казахского народа» «вовремя исчез» из фондов Ленинской библиотеки.

Академик Маргулан был гениальным ученым, широко и глубоко ценившим этническую историю, материальную и духовную культуру казахского народа. Начавшиеся на него гонения подорвали его здоровье и заставили сменить сферу научных интересов и полностью «уйти» в археологию.

В библиографических материалах, посвященных археологу Маргулану, имеется немало информации о тяжелых периодах его жизни. Например, «в конце 40-х гг. было немало заметок на страницах газет о казахском национализме, оклеветавших и считавших врагами народа Е. Бекмаханова, Б. Сулейменова, Е. Исмаилова, К. Жумалиева. Шел активный процесс чистки рядов молодых ученых, истинных патриотов. В конце 40-х – начале 50-х гг. сотни казахских граждан, в том числе грамотных и образованных, стали жертвами политических репрессий» (Маргулан 2004: 40). Так или иначе, обвинения были организованы советской властью с целью контроля. Подобные политические мероприятия начались еще в далеких 20-х гг. и продолжались в отношении интеллигенции до середины 50-х гг., до смерти Сталина. Как и в случае со многими другими представителями интеллигенции, в голове Маргулана не укладывались причины уничтожения казахской науки.

Занявшись археологией, Маргелан организовывал археологические экспедиции по всему Центральному Казахстану. Наиболее важные исследования были проведены им совместно с учениками и затрагивали бронзовый век; было опубликовано немало работ.

Объектом его исследований в области археологии становились богатые древними памятниками культуры степные пространства Центрального Казахстана, которые долгое время оставались «белыми пятнами» в истории Казахстана. Известно, что по истории раннего средневековья сохранилось мало источников, содержащих ценную информацию. Неизучен-

ность этой территории послужила истоком интереса академика Маргулана. Из материалов об археологической работе ученого известно, что экспедиция, возглавляемая Маргуланом, в одном только Центральном Казахстане исследовала более 60 мест поселений. Благодаря археологу и его ученикам удалось открыть Центральный Казахстан как носитель древнейшей культуры и крупнейший очаг цивилизации, один из важнейших центров древнего скотоводства и металлургии, который долгое время был «необитаемым Срединным морем, наглухо закрытым между древнейшими цивилизациями Алтая и Причерноморских степей» (Маргулан 2004: 48). Дочь академика пишет: «А.Х. Маргулан прошел маршрутами древних караванных путей кочевок казахов тысячи километров, отыскал и выявил десятки археологических памятников и, опираясь на многолетние археологические изыскания, доказал, что уже во II тысячелетии до н. э. на территории Казахстана существовали цивилизации с самобытной высокоразвитой культурой» (Маргулан 2010: 33).

Из воспоминаний и данных личного фонда академика известна причина его исследований в сфере археологии: «предложение А.Х. Маргулану работать в сфере археологии было неслучайным. Солидное образование, его необычайный интерес к казахской истории, пытливый ум и трудолюбие, огромный опыт работы с архивными материалами – все эти качества отца обусловили предложение К.И. Сатпаева возглавить археологию в Казахстане» (Маргулан 2019: 7).

Алькей Маргулан принимал активное участие в обсуждениях научного издания «История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней)». Талантливый ученый, академик Маргулан успешно сочетал свою научно-преподавательскую деятельность с организаторскими способностями. Таким образом, он много лет возглавлял отдел этнографии, координационный совет по этногенезу казахского народа. Первые годы он активно проявлял несогласие с мнениями историков по отношению к периоду монголо-татар. В статье Н. Ситько «Великий степняк Маргулан» сохранились сведения о его участии в подготовке академического собрания сочинений великого казахского ученого-просветителя Ч.Ч. Валиханова (Ситько 1997).

30 января 1951 года вышел приказ по Институту истории, археологии и этнографии АН КССР, в котором сообщалось: «Маргулана А.Х. – члена-корреспондента АН КазССР с 1-го февраля текущего года от занимаемой должности зав. Сектором археологии освободить по состоянию здоровья и назначить в должность старшего научного сотрудника. Основанием стал протокол распорядительного заседания Президиума АН КазССР №1 от 18 января 1951» (ЦГА РК. Ф. Р-2415. Д. 505. Л. 1). Согласно воспоминаниям дочери, ученого Данели Маргулан, причиной выходу этого приказа послужил донос младшего научного сотрудника Е.И. Агеева. Как мы знаем, в тот период отдельные представители научной интеллигенции прибегали к доносам как к средству в борьбе за должности и прочие «блага».

Имея огромное желание посвятить себя исследованию актуальных проблем отечественной науки, Маргулан подготовил заявление с просьбой о переводе его с 1 сентября 1953 г. в Институт архитектуры и стройматериалов АН КазССР, тем самым отменив постановление президиума АН КазССР от 14 марта 1953 года (ЦГА РК. Ф. Р-2415. Д. 528. Л. 1–2).

За годы своей работы Маргулан опубликовал более 300 научных и научно-популярных публикаций. Он является автором более 100 статей в Большой советской и Казахской советской энциклопедиях. Также известно, что за свою научную деятельность он был награжден орденами В.И. Ленина, Трудового Красного Знамени и Дружбы народов, медалями «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». В 1961 г. ему было присвоено звание заслуженного деятеля науки Казахской ССР (Маргулан 1984: 28).

На протяжении более трех десятилетий под руководством опытного археолога, ученого и академика велись археологические исследования. К настоящему времени благодаря его многочисленным работам установлены основные этапы генезиса номадизма, процессы эволюции культуры, открытия в области материальной культуры и методы по исследованию Бегазы-Дандыбаевской культуры. Благодаря многолетнему труду археолога установлено, что генетическим родственником андроновской культуры была сакская культура, в пределах которой образовалось скотоводческое хозяйство древних предков Казахстана, а ключевым звеном служила Бегазы-Дандыбаевская культура.

Итогом долгой научной жизни стали монографии «Древняя культура Центрального Казахстана» (написана под его руководством и при непосредственном участии, в 1967 г. удостоена премии им. Ч.Ч. Валиханова), «Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана» и «История Казахской ССР» в пяти томах (Маргулан 2004: 48).

Алькей Маргулан всегда имел много научных планов, работал над решением нескольких проблем одновременно, имел собственную точку зрения об истории казахского народа. В поле интересов ученого всегда оказывалось изучение истории культуры Казахстана. Он пользовался большим авторитетом среди деятелей науки и поэтому приглашался оппонировать диссертационные работы в Москву, Ленинград, Новосибирск, Ташкент, Фрунзе и Душанбе. Под его руководством было защищено 50 кандидатских и докторских диссертаций. Он охотно делился своим научным опытом, читал лекции студентам, занимался популяризацией археологических находок.

Таким образом, ученый Алькей Хаканович Маргулан внес большой вклад в развитие археологии и изучение истории Казахстана. Даже в самые тяжелые дни, несмотря на возникавшие трудности, он трудился на благо своей родины. Его работа по изучению «Бегазы-Дандыбаевской культуры Центрального Казахстана» занимает важное место среди исследований по археологии Казахстана. Современная археология очень обога-

тилась благодаря работам Маргулана, вписавшего свое имя в историю Казахстана как имя известного археолога и исследователя. Ученый многим запомнился как разносторонняя личность, наделенная высоким интеллектом, широкой эрудицией; тот, кто чтил традиции казахского народа и был истинным патриотом, заслужившим признание в Казахстане.

ИСТОЧНИКИ И МАТЕРИАЛЫ

ЦГА РК - Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. Р-2415. Оп. 1. Д. 505.

ЦГА РК. Ф. Р-2415. Оп. 1. Д. 528.

НАУЧНАЯ ЛИТЕРАТУРА

Алькей Хаканович Маргулан / под ред. З.А. Ахметова, Ж.М. Абдильдина. Алматы: «Наука» Казахской ССР, 1984.

Алькей Маргулан (1904–1985) // Казахи: девятитомный популярный справочник / отв. ред. Е. Абен. Алматы, 1998. Т. 2: Исторические личности С. 488–490.

Галлямова А.Г. «Расправа над Золотой Ордой» в середине XX в.: идеологический дискурс в татарской медиевистике в свете августовского Постановления 1944 г. // Золотоордынское обозрение. 2019. Т. 7, № 4. С. 784–797.

Кызласов Л.Р. Алькей Хаканович Маргулан. К портрету ученого и человека // Евразийское сообщество: экономика, политика, безопасность. 1997. № 3 (19). С. 161–167.

Маргулан А.Х. Материалы к библиографии ученых Казахстана. Павлодар, 2004.

Маргулан А.Х. Сочинения. Алматы: Атамура, 1998. Т. 1: Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана.

Маргулан Д.А. К.И. Сатпаев и А.Х. Маргулан – история сотрудничества // Қазақстан археологиясы. 2019. № 3 (5). С. 7–23.

Маргулан Д. Алькей Маргулан. Прикосновение к творческому наследию // Nomad Kazakhstan. 2010. № 1. С. 32–36.

Ситько Н. Великий степняк Маргулан: об ученом-археологе А. Маргулане // Наука Казахстана. 1997. № 1.

Степанов Б. Об идеологических ошибках работников общественных наук Казахстана // Большевик Казахстана. 1947. № 1. С. 35–47.

Сведения об авторе: Шакиева Айсауле Сериккызы – докторант 2-го курса Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (010000, ул. Пушкина, 11, Нур-Султан, Республика Казахстан); aisaule_10@mail.ru

Поступила 24.05.2022 *Принята к публикации 14.06.2022*

CONTRIBUTION OF KAZAKH SCIENTIST ALKEY MARGULAN TO THE HISTORICAL SCIENCE OF KAZAKHSTAN

A.S. Shakiyeva
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
aisaule_10@mail.ru

In the article, the author examines the activities of Kazakh scientist, archaeologist, orientalist, historian, literary critic, art critic, and academician of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Alkey Khakanovich Margulan, and his contribution to the development of historical culture of Kazakhstan. The author comprehensively explores his scientific activity in Southern Kazakhstan and focuses on his contribution and new scientific discoveries on the territory of the Kazakh land. Alkey Khakanovich Margulan began his career in the field of science at a time when the ideological press was pressuring many scientists. The article considers the change of perspective from the study of Kazakh folk folklore to the study of monuments of material culture and ancient art, as well as his activities as a researcher at the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, taking part in the creation of a scientific publication "The History of the Kazakh SSR (from ancient times to the present day)". He made a great contribution to the development of archeology on the territory of Kazakhstan in the difficult post-war years. The author separately examines the activities of academician Alkey Margulan as the founder of archeology in Kazakhstan, as well as the influence of Stalinist repression and ideological pressure on the work of the academician. Special attention is paid to his study of the folk epic, and the influence on the future fate associated with the study of archaeology. The article uses documents of the central archives of the Republic of Kazakhstan, including the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and the archive of the President of the Republic of Kazakhstan, periodical press materials, scientific papers. The author studied the sources and historiography of the problem devoted to the topic under study.

Keywords: Alkey Margulan, academician of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Folk Epic, Archeology, History of the Kazakh SSR.

For citation: Shakiyeva A.S. Vklad kazakhskogo uchenogo Al'keya Margulana v istoricheskuyu nauku Kazakhstana [Contribution of Kazakh scientist Alkey Margulan to the Historical Science of Kazakhstan]. *Istoricheskaya etnologiya*, 2022, vol. 7, no. 1, pp. 174–183. https://doi.org/10.22378/he.2022-7-1.174-183 (In Russian)

REFERENCES

Al'key Khakanovich Margulan [Alkey Khakanovich Margulan]. Pod red. Z.A. Akhmetova, Zh.M. Abdil'dina. Almaty, «Nauka» Kazahskoj SSR, 1984. (In Russian)

Al'kej Margulan (1904–1985) [Alkey Margulan]. *Kazahi*: Devjatitomnyj populjarnyj spravochnik. Vol. 2. Istoricheskie lichnosti. Otv. red. E. Aben. Almaty, 1998, pp. 488–490. (In Russian)

Galljamova A.G. «Rasprava nad Zolotoj Ordoj» v seredine XX v.: Ideologicheskij diskurs v tatarskoj medievistike v svete avgustovskogo Postanovlenija 1944 g. ["The Violence over the Golden Horde" in the Middle of the twentieth Century: Ideological Discourse in Tatar Medieval Studies in the Light of the August 1944 Decree]. *Zolotoordynskoe obozrenie*. 2019. no. 7, № 4, pp. 784–797. (In Russian)

Kyzlasov L. R. Al'kej Hakanovich Margulan. K portretu uchenogo i cheloveka [Alkey Khakanovich Margulan. To the portrait of a scientist and a man]. *Evrazijskoe soobshhestvo: jekonomika, politika, bezopasnost'*. 1997. no. 3(19), pp. 161–167. (In Russian)

Margulan A.H. *Materialy k bibliografii uchenyh Kazahstana* [Materials for the bibliography of scientists of Kazakhstan]. Pavlodar, 2004. (In Russian)

Margulan A.H. *Sochinenija*: No.1: Begazy-Dandybaevskaja kul'tura Central'nogo Kazahstana [Essays: Vol.1: Begazy-Dandybayev culture of Central Kazakhstan]. Almaty: Atamura, 1998. (In Russian)

Margulan D.A. K.I. Satpaev i A.H. Margulan – istorija sotrudnichestva [K.I. Satpayev and A.H. Margulan – the history of cooperation]. *Qazaqstan arheologijasy*. 2019. no 3 (5), pp. 7–23. (In Russian)

Margulan D. Al'kej Margulan. Prikosnovenie k tvorcheskomu naslediju [Alkey Margulan. Touching the creative heritage]. *Nomad Kazakhstan*. 2010, no. 1, pp. 32–36. (In Russian)

Sit'ko N. Velikij stepnjak Margulan: Ob uchenom-arheologe A. Margulane [The Great Steppe Margulan: About the scientist-archaeologist A.Margulan]. *Nauka Kazahstana*. 1997, no. 1. (In Russian)

Stepanov B. Ob ideologicheskih oshibkah rabotnikov obshhestvennyh nauk Kazahstana [About ideological mistakes of workers of social sciences of Kazakhstan]. *Bol'shevik Kazahstana*. 1947, no. 1, pp. 35–47 (In Russian)

About the author: Aisaule S. Shakiyeva, 2nd year doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University (11 Pushkin St., Nur-Sultan 010000, Republic of Kazakhstan); aisaule_10@mail.ru

Received May 24, 2022 *Accepted for publication June 14, 2022*

Подготовка и издание журнала осуществлены в рамках Государственной программы Республики Татарстан «Сохранение национальной идентичности татарского народа (2020–2024 годы)»

Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ является правообладателем исключительных имущественных прав на свои издания.
Любое использование материала данного издания (размещение в Интернете, перепечатка, переиздание и т.д.), полностью или частично, без разрешения правообладателя запрещается.

The preparation and publication of the journal were carried out within the framework of the State program of the Republic of Tatarstan “Preservation of the National Identity of the Tatar People (2020–2024)”

Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences is a holder of exclusive property rights of its own publications.
Any use of the material of this publication (publishing online, reprint, republish, etc.), in whole or in part, without permission of the rights holder is prohibited.

https://historicalethnology.org

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭТНОЛОГИЯ. 2022. Том 7, № 1

HISTORICAL ETHNOLOGY, 2022, vol. 7, no. 1

Компьютерная верстка – *Л.М. Зигангареева*

Оригинал-макет подготовлен в Институте истории им. Ш.Марджани АН РТ
420111, г. Казань, ул. Батурина, 7А

Подписано в печать 11.07.2022 г. Дата выхода в свет 06.09.2022 г.
Формат 70×100 $^1/_{16}$ Усл. печ. л. 11,5 Тираж 100 экз.
Свободная цена

Отпечатано с готового оригинал-макета
в типографии ООО «Фолиант»
г. Казань, ул. Профсоюзная, 17в
Тел.: (843) 212-52-25; e-mail: foliantkazan@mail.ru